

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B 1,216,023

Рік XIV.

Р. 1904 кн. V.

Т. LXI.

AS
262
.L94
A3
V.61

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МІХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

NOTE TO THE READER

The paper in this volume is brittle or the inner margins are extremely narrow.

We have bound or rebound the volume utilizing the best means possible.

PLEASE HANDLE WITH CARE

GENERAL BOOKBINDING Co., CHESTERLAND, OHIO

REDIGED

MICHAEL HRUŠEVSKÝJ.

The University

IN LEMBERG

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иньшими отсі книжки:

	Корек
Адріан. Аграрний процес у Добростанах	1—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0 40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0 20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0 50
Боровиковський Л. Маруся, тех	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0 26
Будяновський В. Хлопця поєлість	2—
Верхратський Ів. — Начерк соматології	3—
„ Знадобы для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по	2—
„ Про говор долівський	1 30
Візнер Ю. Житє ростян у морі	0 15
Гнатюк Вол. Словацькый опришок Яношик в народній поезії	0 50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0 70
„ Словаки чи Русини?	0 80
„ Hungarico Ruthenica	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0 50
„ Угроруські духовні вірші	2 50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2	7 50
„ т. III—IV див. Збірник іст.-філ. секції (т. II, вид. 2 в друку).	
„ Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2 00
„ Розвідки й матеріали до історії України-Руси, II—IV	9 00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0 40
„ Вступний вигляд з історії давньої Руси	0 20
„ Хмельницький і Хмельницина	0 20
„ Звенигород галицький	0 70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0 60
„ Описи Ратенського старства	0 60
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи	1 00
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0 20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0 20
„ Рай і поступ 2 вид.	1 00
„ Микола Ів. Костомарів	
„ Літературно-суспільні партії в Галичині	
Елаи Е. Економічне положення	
Енгельс Ф. „	

Рік XIV.

Р. 1904 кн. V.

Т. LXI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BEWEGT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

XIV Jahrgang.

1904, V B.

B. LXI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варадом К. Беднарського.

Вийшло 20/X с. с. 1904.

AS
262
.L94
A3

1197570-233

Зміст LXI тому.

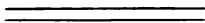
1. Козачина на переломі XVI і XVII в. (1591—1603), написав Василь Доманицький, IV—V . . . с. 33—64
2. Предтеча унії, критично-історична студія, написав Олександр Сушко (Далі) . . . с. 126—177
3. Нові причинки до історії відносин російського правителства до України в 1720-х і 1730-х рр., написав Іван Джиджора . . . с. 1—40
4. Miscellanea: а) „Козаки“ в Галичині 1605 р., под. М. Грушевський; б) Маркіян Шашкевич про свою читанку, под. М. Тершаковець; в) Чи Шашкевичеві вірші? под. І. Франко . . . с. 1—5
5. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській науковій літературі останніх років, подає Зенон Кузеля (Докінчення) . . . с. 1—25
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 38) . . . с. 1—38

Inhalt des LXI Bandes.

1. Ukrainische Kosaken an der Grenzscheide des XVI und XVII Jahrh. (1591—1603), von Basilius Domanyćkyj, IV—V . . . S. 33—64
2. Ein Vorläufer der kirchlichen Union vom J. 1596 (Benedict Herbst), eine kritisch-historische Untersuchung von Aleksander Suško (Fortsetzung) . . . S. 126—177

3. Neue Beiträge zur Geschichte der Verhaltens der russischen Regierung zu der Ukraine (1726–1737) von Ivan Džydžora S. 1–40
4. Miscellanea S. 1–5
5. Wissenschaftliche Chronik: Ethnographie in der westeuropäischen wissenschaftlichen Literatur der letzten Jahre, von Zeno Kuzela (Schluss) S. 1–25
6. Bibliographie S. 1–38

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.

IV.

Тимчасом, поки тягли ся пересправи Александра Комулео з молдаванським князем і з запорожськими козаками, в самій Січч, на острові Базавдуку пробував терманський посол Ерих Лассота.

Вернемо ся трохи назад, щоби оповісти його подорож у Січ, а разом і козацькі справи за той час.

Отже 10 лютого Хлопіцький виїхав з Праги, уперед Ляссоти. Одначе він не міг пробутти на Запороже так скоро, як би того треба було, тому він і післав до козаків гінця з копією цісарського листа до них, і сей гонець прибув на Запороже за три тижні до Великодня (18—20 марця). Одержавши цісарського листа, козаки зараз же постановили спробувати щастя в імя цісаря. Прочувши, що коло Білгорода (Аккерман) збирають ся кінне і піше військо з наміром вирушити в Угорщину, вони за два тижні до Великодня (25 марця) в числі 1000 люда на 40 човнах пішли туди під проводом Лободи, зруйнували місто, спалили та сплюндрували околиці, узяли одного важного бранця і 2 яничарські значки, — пройшли скрізь в огнем і мечем і поклали на місці коло 2.500 узброеного і 8.000 простого люда¹⁾.

¹⁾ Tagebuch des Erichs Lassota, під 23 червня та 1 липня; За-кліський, Знамена цісаря Рудольфа II з козаками, стор. 9—10.

Коли Ляссота прибув до Львова, Хлопіцкий, який очевидно чекав тут на нього, заявив, що з козаками без грошей нема чого і зривати ся до умов. Між тим Ляссота, боячись нападу Татарів в дорозі, лишив для безпечности гроші у якогось знайомого полковника цісарського війська; тепер за сими грішми поїхав Яків Генкель. Коли він вернув ся, Ляссота з Хлопіцким вирушили (19 квітня) із Львова і 25 квітня були уже в Придуді (на р. Десниці, допливі Бога), звідки 27 Хлопіцкий вислав двох козаків: Григора Білоуса¹⁾ і Ганнибала з листом від цісаря і від себе до господаря молдавського Арона. Звідси-ж таки, з Прилук розписував він листи і до деяких козаків, закликаючи їх на службу цісареві. Се дуже занепокоїло Поляків. Жолквський навіть носив ся з гадкою піймати Хлопіцкого. „То-ж певне вже, що козаки дуже зброять ся, по місточках і селах подніпровських *spіże sobie gotują*. Певно, підуть під замки турецькі. Звольте донести, що з тим діяти“²⁾, писав він до Замоїського.

28 квітня посольство зустріло двох запорожців — Тихона³⁾ і Семена Ручку, яких вислали козаки на зустріч Хлопіцкому „на *traktaty*“⁴⁾. Сі козаки ствердили чутку, що 1000 запорожців поїхало пробувати щастя на 40 човнах. Від 30 квітня до 4 мая посольство пробувало в Хвастові. Звідси Семен Ручка поїхав просто на Запороже повідомити козаків про приїзд посла від цісаря, а Тихон лишив ся з Ляссотою. Тут же Ляссота почув, що козаки спалили Білгород, спустошивши околиці, але замка узяти не могли. Від 7—10 мая Ляссота

¹⁾ Чи не той се отаман козацький Білоус, що в р. 1568 грабував низше Черкас т рговельні каравани? (Соловьевъ, Ист. Россіи, М. 1879, VII, 30). Ляссота (*Tagebuch des Errichs Lassota*) стор. 201 — неправильно іменує *Bialyzi*. Якогось „Белоуса Горбата“ (Хорвата?) бачимо разом з Сенком Шостаком і Саском Федоровичем, визначними опісля козаками, в Винниці під р. 1552 серед людей „што на дворцы“ (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 607). Грицька Білоуса ще раз зустрічаємо в р. 1597 підчас гетьманування Байбузи.

²⁾ *Listy Żółkiewskiego*, str. 45.

³⁾ Дуже можливо, що се Тихон Байбуза, опісля (1597 р.) гетьман козацький.

⁴⁾ *Listy Żółkiewskiego*, 49—50. Не знаємо, як пояснити таку величезну невідповідність хронологічних дат у Ляссоти і Жолквського: напр. події від 25 квітня у Ляссоти — у Жолквського під 19 марця, 27 у Ляссоти — 14 у Жолквського.

пробував у Києві. Сюди-ж прибув тоді із Молдавії Ганнібал з відповіддю цісареві і Хлопіцкому. 13 мая Хлопіцкий виїхав вперед з подарунками і прибув на Запороже аж перед Зеленими сьвятами (при кінці мая). Козаки з захватом прийняли прислані хоругви і срібні труби. А коли на той час припесено звістку, що Казигирей з двома синами буде переходити через Дніпро коло Очакова, то гетьман Богдан Микошинський 31 мая на 50 човнах в числі 1300 душ вирушив з Січи, щоб не допустити його до переходу. Але „через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на галерах та кораблях („8 галер, 15 каравел і 150 сандалів“), не могли дати дужого відпору. Одначе ми двічі ставали з ними до бою, бороли ся, о скільки дозволяли наші слабї сили, і дякувати Богу, узяли одного значного бранця“ (Белека, з царських придворних)¹⁾.

З червня бачимо Лассоту уже в дорозі на Запороже. Того дня Лассота зустрів нижче Києва недалеко від устя Псла московського посла Василя Никифоровича, який також їхав до запорожців „від великого московського князя“ з подарунками. Зустрівшись з Лассотою, він заявив, що його господар згоден помагати цісареві і дозволяє запорожським козакам вступити до цісаря на службу. Після сього вони обидва сіли в човни і повз устя річок Ворскли, Орелї, Самари поплили до самого коша запорожського²⁾.

Треба зауважити, що московський князь справді мав добрий намір помагати Рудольфові II в боротьбі з невірними, про се свідчать посилки не раз гроший, подарунків і т. и. Лев Сапіга ще в початку квітня чув від королївського кошорника, що „московський цар не малі „упоминки“ мав прислати нашим нязовцям, а до того ще і 20.000 люда ціслати, щоб воювали і пустошили землі татарські і турецькі... Але я сього не кажу напевно, бо сих новин не досить“³⁾, — додає обе-

¹⁾ Tagebuch, 200—206, 210—211. До сього часу належить звістка у Жолківського, що приїхав козак з Черкас і розповідав про похід запорожців на море; гетьман у них Лобода, а того, про що писав Верещинський (про „burdy“ між козаками), немає. Одного лише Корнуха убивли за те, що вле стеріг, а звідси і байка повстала. На море пішло 1300 люда на 45 (sic!) човнах (Listy Żółkiewskiego, 52—53).

²⁾ Tagebuch des Erichs Lassota, 208.

³⁾ Archiwum domu Sapiegow, 86.

режний в висловах канцлер литовський. Що до солідного числа підпомоги козакам в 20.000 — то се напевно ті самі донські козаки, якими московський уряд так любив командувати і які дуже не охоче слухали ся московських наказів.

Тимчасом дякуючи козакам і Рудольфови, Польща опинила ся в досить прикрому положеню. В міс. лютому Рудольф просив уряд Річи посполитої через посла не пустити на Угорщину турецьких союзників Татар; а в місяці марці прибув від султана турецького чавш з листом, де султан повідомляє Поляків, що він заповідає цісареви німецькому війну, а з Поляками хоче удержати і на далі дружні зносини. Повідомляє, що закликав в поміч в Угорщину хана татарського, і просить Поляків, щоб дозволили сьому останньому перейти через їх провінції, а тоді, коли він буде в Угорщині, щоб задержували своїх підданих, а особливо козаків, від нападу на їх край.

Польща опинила ся в неприємному становищі — *inter Scyllam i Charybdim*, як пише Сапіга до Яна Замойского: „покинути християн в такому положеню, не дати їм помочи — не годить ся, памятаючи на *vicissitudinem rerum*, що ми недавно на самих собі досьвідчили тут і там шукаючи помочи (1590), а знов дражнити неприятеля *rebus sic stantibus non est tutum...*“¹⁾.

Якось треба було вийти з сеї ситуації: чавша „добре прийняли“ і відправили (при кінці квітня) в відповідю султанови турецькому, що Польща хоче зістати в добрих зносинах з Турцією, що їх зривати не хоче. Але скаржить ся на Татар, що нарушують мир, нападають на польські землі, чинять великі шкоди і т. и. Що до козаків, то нічого певного обіцувати не можуть, бо вони — вічні розбишаки, так само турецькі, як і польські вороги; нічого певного не можна обіцувати, коли сама Польща не меже забезпечитись від їх своєволі, що чим далі — то все більшає. Одначе король стараєть ся, щоби їх своєволю вже вкортити на завжди²⁾.

Того-ж таки дня вислали сенатори лист до цісаря, в якому писали, що Татар Польща до Угорщини не пустить, бо вони дуже нищать землі, але дуже не задоволені з поведження ці-

¹⁾ Archiwum domu Sapiegow, I, str. 84, лист з 25/III 1594.

²⁾ Евг. Барвінський, Зписи Рудольфа, стор. 30; Archiwum domu Sapiegow, 88.

саря, який очевидно хоче ухнути' Польщу у війну з Турцією; Хлопідкий починає поводити ся в їх краю проти всяких умов, збирає війська без дозволу власти на те, щоб пійти на Турка, тимчасом як Польща має з Турком згоду. Хлопідкий розсилав листи в імени цісаря, але Поляки сьому й вірити не хочуть, щоб се діялось в його цісарської волі і наказу — бо-ж він знає *quid quantumque sibi in alieno Regno liceat*¹⁾.

Рудольф на се виправдуєть ся тим, що Хлопідкий, зачувши про лихо на Угорщині, згодосив ся до нього сам, пропонуєчи військовою поміч *cum octo vel decem millibus cosacorum Zaporocensium contra Turcas et praecipue Tartaros in regnum Nostrum Hungariae perrumpere conaturos* і запевняючи, що *cosacos istos esse liberos et nulli domino parere*: вони займають ся лише військовою справою, з якої лише і живуть, а служать тому, кому хотять. Тому маючи на увазі головнo добро справи християнської, прийняв він їх услугу, з тим одначе застереженням, щоб ні Польщі, ані кому з християн жадної шкоди не вчинили. Отже просить не толкувати фальшиво сього кроку, не виступати проти Хлопідкого, а противно — підпомагати його змагання²⁾.

Здаєть ся поясненнам з боку Рудольфа мало хто вірив в Польщі, бо і згодом не раз було чути скарги на інтриги з боку цісаря. Тимчасом Ляссота 8 червня прибув на острів Базавлук, що лежить коло одного з дніпровських рукавів — Чортомлицькому. Тоді тут була запорожська Січ. Козаки вислали на зустріч посла значнійших козаків — привитати їх від усього товариства і на їх появу салютували з армат. „Ледви ми вийшли на беріг, — оповідає Ляссота, — як вони зараз повели нас в коло. Усього за кілька день перед тим, а власне 31 мая, їх вожд Богдан Микошинський вирушив

¹⁾ *Nobilem Stanislaum Chłopiczki subditum... coram Regiam (!) Mti Dni Clementissimi Sacratissimae Mti Vrae nomine militem conscribere, vexillum imperiale stemmate (sic) circumferre, classicum canere, homines ad arma sollicitare in provinciis et ditionibus Scr. Regiae Magestatis aretis pacctorum et foederum propinquitatisque vinculis cum Ipsa conjuncti(s)... Petimus a Serenissima Magestate vra scire, quae a Stanislao Chłopiczki narrantur, vera sunt, id quod nos minime credemus, sive vana...* (Евр. Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 31—32).

²⁾ *Ibid.* стор. 33—34.

на море на 50 човнах з 1300 лгда (на Очаків). Ми просили донести колу, що ми надзвичайно урадовані, найшовши усе лицарське товариство в доброму здоров'ю. Потім, тим що вожд був неприсутній і не усе військо було в зброї, то ми не захотіли зараз викладати своєї справи, залишивши се до щасливого повороту гетьмана і решти війська. Вони охоче згодилися на се; потім ми пішли в свої шпалаші (які вони звуть кошми), виплетені з хворосту і вкриті з гори кінськими шкурами від дощу“.

Тільки 18 червня вернув ся з військом Микошинський зпід Очакова. Від узятого ними кримського бранця Ляссота вивідав, що хан кримський вирушив з двома царевичами і 80.000 люда, з яких лише 20.000 узброєних і гідних до бою, і що вони повинні були, ніде не зупиняючи ся довго, просто йти на Угорщину. Тоді-ж таки Ляссота дізнав ся, що в Перекопській орді лишило ся не більше 15.000, і що хан, почувши ще до виступу з дому про неудачі Турків в Угорщині, дуже неохоче іде туди.

20 червня Ляссота подав колу на письмі своє дорученне що до вербовання війська. Козаки, попросивши вийти Ляссоту з кола, прочитали прилюдно цісарську грамоту, і кожен повинен був висловити свою думку. „Коли-ж після дворазового завізвання усі все мовчали, то присутні розділили ся, як се у них звичайно буває при обміркованю справ, і зробили два кола: одно із старшиною, друге з простого люду, поспільства. По довгих нарадах поспільство нарешті звичайними викриками висловило свою згоду вступити на службу його цісарського величства, на знак чого кидали до гори шапками. По сьому поспільство кинуло ся до другого кола — старшини, грозючи вкинути в воду і втопити кожного, хто буде против. Тому старшина зараз же згодилась на усе, не сміючи перечити поспільству, так сильному і могутньому, коли воно розлютить ся, і тільки вимагали щоб перебадакати з нами про умови. Вибрали 20 депутатів і нас знову закликали в коло“.

„Тоді сі депутати, усівши на землі серед великого кола, утворили мале коло і по довгій нараді закликали і нас до себе; ми прийшли й усіли серед них. Тоді вони виявили нам свою згоду вступити на службу його цісарського величства, не щадячи свого життя. Вони згідні були йти в Молдавію, перейти Дунай і напасти на Турка, але сьому є чимало перепон, які повздержують їх і примушують навіть цілком відмовити:

перше, вони не мають потрібної кількості коний ні для самих себе, ні під армати, бо Татари підчас семиразових нападів на них минулої зими, забрали і погнали більш 2000 коний, яких не лишило ся після сього і чотирох сот; друге, вони не відважують ся вступати в Молдавію в такій незначній кількості — 3000 люда, бо трудно покладати ся на господаря, та й самі Молдавани в роду непостійний, зрадливий нарід, віроломство якого дуже добре відоме козакам. Третє, — при так незначній надгороді і непевних наших пропозиціях вони не можуть уложити договору що до служби, як ми сього вимагали, так само як і підіймати ся у так далекий похід. Тому вимагали, щоб я поміг їм якось роздобути коний; питали ся, чи не захотів би я випросити у браславського воеводи¹⁾ кілька сот коний як для них самих, так і під армати. Потім казали, що не мають звичаю вступати на службу і йти походом на непевних умовах, і бажають, щоб я уложив з ними договір від цісарського імени що до трохмісячної платні і виживлення їх самих і коний; тоді вони згідні прийняти пропозицію і поміркують, що далі робити“.

„На се я відповів, що до коний, що мені, як чужосторонньому, необвнайомленому в Польщею, тяжко щось радити їм; але я певен, що пішовши у гору Дніпром, вони можуть роздобути коней в своїх містах і селах, де вони родили ся і вросли і де кожен мав родичів чи знайомих; браславський воевода, їх великий приятель, також міг би пособити їм кінями, як би вони того зажадали. Що-ж до платні, то я не можу входити з ними в жадні пересправи, не маючи уповаження на те. Його цісарська мосць внакше розпорядив ся-б, як би вони були ранійше заявили свої жадання і, певно, справа стояла-б тоді внакше. А що до молдавського господаря, то певен я, він з нашою появою стане при боці цісаря. Тому я радив їм, з огляду на показані їм його цісарським величеством милости і довіре, який не вважаючи на далекий і опасний путь, прислав їм в самий їх табор стільки значних і гарних дарів і почесних річей, подібних до яких вони ніколи не одержували від жадного монарха, з сього боку показати довіре до його цісарського величества і, згідно його волі, піти в гору Дніпром на Україну, де до них безперечно зараз би пристало ба-

1) Князь Януш Збаражский.

гато люда; тоді можна було-б з значними силами пройти через Валахію до Дунаю, догнати Татарів і загородити їм шлях далі. Коли се виконають, можуть бути певні, що його цісарське величство, яко верховний монарх, надгородить їх з такою щедрістю, яка може значно перейти платню, що вони собі жадають, на славу собі і на їхню користь.

„На се вони знову відповіли і покликали Бога в свідки, що усе вони охоче готові служити цісареві, але отже є важні причини, які я уже чув, що не дозволяють на сей раз підняти так далекий похід. Проте, щоб його цісарське величство був переконаний в їх прихильности, вони мають намір зараз же вислати до нього своїх послів для уложення умов що до їх удержання, а самі тимчасом обіцяють потурбовати ся про коні і не лишати ся без діла, але ради служби цісареві підуть на море, і як що дозволить погода, постарають ся напасти на Кілію і Бабадаг, два славні міста турецькі, на Дунаї, вище його устя в Чорне море, або спробують зруйнувати Перекоп, головне місто кримських Татар, віддалене від Січи усього на 26 миль — коли іти навпростець, а як їхати морем — то трохи більше.

„На се я відповів, що задуманий ними морський похід при інших обставинах був би справді послугою, але як він не відповідає пляном і наміром його цісарського величства, то, на мою думку, не можна його вважати за особливу заслугу, тим більше, що не загородить шляху в цісарські землі Татарам, які уже перейшли за Дніпро і тепер уже десь по дорозі в Угорщину, і не відтягне частини турецьких сил. Між тим сі дві річи то властиво головна ціль нашого посольства. Отже я, як перше, запропонував від імени цісарського величства зараз рушити в Валахію, постарати ся нагнати Татар і загородити їм шлях в Угорщину; тоді вже можна буде від границі Валахії вирядити посольство до цісаря для пересправ що до їх удержання. Розумієть ся, що його цісарське величство, бачучи, що вони не сидять без діла, а навпаки — служать йому хоробро проти неприятеля, тим з більшою милостию і прихильністю прийме їх просьбу¹⁾.

„Коли осавули (начальники, яких можна прирівняти до поручників) обійшли кругом велике коло і переказали усе се иншим козакам, неспільство знову відділило ся, утворило окреме

¹⁾ Tagebuch, 211—215.

коло і після нових нарад знову виявили згоду голосними викриками, разом з сими кидаючи у гору шапки. Коли ми зараз потім вийшли з кола, загуркотіли військові бубни і труби, зроблено кілька стрілів з армат, а у ночі пустили ще кілька ракет. Але того-ж вечера деякі неспокійні голови разом з більше заможними козаками, як наприклад мисливці або хавалі човнів, ходили від коша до коша і баламутили простий люд, вказуючи на далекість і небезпечність дороги, остерігали, радши подумати про те, за що беруть ся, щоб потім не каяти ся. Вони вказували на малі грошові кошти, прислані козакам, за які жадним чином не можна вигодувати стільки люда в такому далекому поході, тим більше, що серед них багато людей бідних; потім питали, на що вони думають ужити сі гроші — на закупню хліба, чи коней? при тому виставляли ще й те, що його цісарське величество може затагти їх далеко в глибину чужої сторони і потім, як мине в них потреба, лишити їх як єсть, особливо коли вони не мають жадного забезпечення на письмі, затверженого його печатю. Такими і подібними річами вони так настроїли простий люд, що ті, зібравши ся знову в коло ранком другого дня, 21 червня, прийшли до цілком иньшої постанови: що при так непевних умовах вони ніяк не можуть і не хотять виступати в похід, тим паче, що їм невідомо, чи дійсно існують обіцані гроші, чи ні, і від кого вони можуть одержати їх, бо їм не подано жадної грамоти від його цісарського величества, так само як і свідощтва на письмі, що їм справді будуть виплачені додаткова сума і подарунки. Нарешті вони прислали до нашого помешкання кількох козаків, щоб переказали нам їх постанову. На се я відповів, що їм легко було упевнити ся в тому, що гроші прислані дійсно його цісарським величеством, і що я сам від себе не міг би предложити їм таких дарів. Що нарешті треба було бути без розсудку, щоб подавати надію на гроші, яких справді не було, і тим накликати на свою голову біду. Противно, вони можуть бути певні, що одержать сі гроші, як лише згодять ся на умови, предложені нами в імені його цісарського величества. Нарешті, на доказ моїх слів, я показав їм також інструкцію, скріплену цісарськом печаткою.

„Коли сі посланці вернули ся в коло з моею відповідю, а поспільство, не вважаючи на се, все стояло на своєму, то вожд і дехто з старшини, особливо Лобода, поне-

редній гетьман, при якому Білгород був зруйнований¹⁾, усіми способами просили і умовляли їх добре роздумати, що вони роблять, і не відкидати ласкавих пропозицій цїсаря, які вони повинні би вважати за велике щастє. В противному разї їх, що найменше, усї висьміють і глузувати-муть з них, коли вони відмовлять участи в такому поважному підприємствї, проти ворога християн, і не захочуть виступити походом, не вважаючи на ласкаві пропозиції, зроблені їм таким могутнім монархом. Але коли вони і після всіх усїх резонів стояли все на своєму, то вожд тут же серед кола в гнїві зрік ся свого титулу і зложив свій уряд, мотивуючи се тим, що він не може і не хоче лишати ся вождем людей, які так мало цїнять свою славу, честь і добре імя. По сьому коло ровїшло ся.

„По обїді осавули знову скликали в коло увесь нарід; делких заганяли туди княми. Перш усього збори просили Миколшинського узяти назад урядованнє, що він і вчинив. Потім чути було ріжні чудні розмови про Хлопїцкого; казали між иньшим, що він своїми фальшивими пропозиціями ввів у блуд не тільки його і цїсарське величество, але й усїх нас і їх самих. Деякі навіть отверто висловлювали намір вкинути його в воду, чим дуже його стрівожили²⁾.”

„Із того усього легко можна було зрозуміти, яку фальшиву ролю грав Хлопїцький на дворї у цїсаря, а також і те, що він, майже у всіх точках, подав його цїсарському величеству фальшиві відомости. Бо перше: він видавав себе за козацького гетьмана, яким на ділі ніколи не був і навіть не міг сподівати ся сього титулу, як се я зрозумів з розмов старшини. Друге: його зовсім не послало запорожське військє до його цїсарського величества, а тільки, мешкаючи невдовзі перед тим у Київї серед козаків і по своєму розуміючи слова декого з них про те, яким би чином заявити про себе його цїсарському величеству, він зараз підхопив сї слова і без їх відомости

¹⁾ При кінці марця сьогож року.

²⁾ Сей спосіб розправи козаків над немилми їм особами був звичайним явищем на Запорожю. Ще в р. 1585 січовики утопили Глембоцкого, післанця Стеф. Батория, який вимагав, щоб низовїї не робили нападів на Крим і не псували спокійних відносин Польщі до Криму. І потім, в XVII в. зустрічаємо такі факти, коли козаки пускають ріжних немилых людей „під льод води пити“.

поїхав до цїсаря та предложив їх услуги, помітивши, що справа повертає на війну з Турками. Се оповідав нам сам Мякошинський. Третє: він твердив, що число козаків доходить до 8—10 тисячок, що також неправда, бо приїхавши до них, я застав усього лише коло 3000 люда. Правда, вони можуть, як захочуть, зібрати ще кілька тисяч війська, як покличуть до зброї усіх тих козаків, приписаних до запорожського товариства, що проживають по різних містах та селах. Четверте: він запевняв, що вони будуть цілком задоволені дарами його цїсарського величества і зараз же, одержавши їх, готові будуть вирушити, куди направить їх його цїсарське величество, що також не справдило ся.

„Тому що Хлопцкый, правду мовивши, своїм самозванством сам дав повід до серйозних непорозумінь, які можна було-б усунути, колиб він виступав щиро, то я нераз і в таких острих виразах выговорював йому за його легкодушне поводження, що зовсім змішав його і не раз заставляв обливати ся сльозами і потім, що виступав йому на лобі, бо він і сам добре розумів, що винен, і бачив ясно, що жите його в моїх руках, і як би я захотїв, то йому було-б зле.

„23 червня козаки зрана зїбрали ся в коло і прислали до нас кілька делегатів, які казали нам не думати, ніби вони не хочуть вступити на службу його цїсарському величеству; але що головна перепона сьому — добре відомий нам самим брак коней; як би не се, вони знали-б, що робити. В відповідь на се я запропонував уложити і подати в коло ті умови, які міг би я прийняти, після чого вони знову вернулись на збори переказати товариству моему предложене і потім розійшли ся. Тимчасом я велїв написати мої умови, вони з свого боку теж почали писати грамоту з означенням тих умов, на яких вони вважають можливим на сей раз вступити на службу його цїсарського величества. А по обіді, зїбравши ся знову в коло, вони не захотїли ждати, поки я подам їм свої умови, і поспішили прислати до мене кількох зпоміж себе з своїми умовами на письмі, на які жадали мої відповіді, і зміст їх такий:

„Умови, подані усією радою запорожського війська послам римського імператорського величества. Перше: Одержавши минулої весни перед Великоднем листа від римського цїсарського величества, ласкавого нашого пана, присланого сюди за порогі через нашого товариша, пана Станїслава Хлопцкого, ми, почувши від бранців, що в Білгороді збираєть ся піше і кінне

військо турецького султана і що воно повинно звідси піти в Угорщину, прикликали на поміч всемогучого Бога і вирушили туди попробувати щастя в імя його цісарського величства; пройшли всюди з огнем і мечем, поклали на місці 2.500 узбросного і коло 8.000 простого люда.

Друге. Коли вище згаданий товариш наш Хлопіцький передав нам прислані від його цісарського величства хоругви і труби, ми з подякою прийняли так важні клейноти, і одержавши докладні відомости про те, що кримський хан збираєть ся з усією своєю силою перейти Дніпр коло Очакова, ми пішли туди разом з своїм начальником, бажаючи не допустити до переправи. Але заставши так дуже великі турецькі сили, як морські так і суходутні, ми бороли ся з ними, о скільки дозволяли наші слабі сили, двічі атакували їх, завязували бій і дякувати Богу, узяли одного значного бранця.

Третє. Ми зобов'язуємо ся під час сеї війни з Турками все виступати проти неприятеля з присланими від цісаря стягом і трубами, переслідувати ворога в його землі і нищити її огнем і мечем.

Четверте. За прикладом батьків наших ми самі завжди і по всяк час готові офірувати жите за християнську віру; не відмовляємо чинити се і наперед; але знаючи добре віроломність поганів і Молдаванів, не вважаємо ся виступати в похід під так важним клейнотом, як стяг його цісарського величства, бо нам добре відомо, що не мало честних людей і добрих християн зрадою віддані були государем молдавським до рук поганам. З огляду на се все нам неможливо за таку платню підіймати ся у так далекий похід при такій недостачі коний як для самих нас, так і під армату.

Пяте. Ми хотіли-б послати його цісарському величеству посольство — пана Станіслава Хлопіцького і двох інших товаришів наших, з тим, щоб вони передали йому від нас білгородського бранця і два яничарські значки, вияснили-б усі непорозуміння і конче умовили ся-б що до нашого удержання.

Шесте. Тимчасом, поки вернеть ся посольство, маємо намір, з божою помічю і в присутности ваших милостей, вийти в поганську землю, коли можна буде — до самого Перекопа, або куди направить нас воля Всемогучого і дозволить погода, й іменем його цісарського величства знищити усе огнем і мечем.

Сьоме. Коли буде потреба, щоб його цісарське величство звернув ся лицом до його королівської милости і уряду польського і випросив нам вільний прохід через їх землі; сподіваємо ся, що йому не буде відмови.

Восьме. Так само треба буде написати і до великого князя московського з прошенням прислати сюди відділ війська, щоб ми могли скупивши ся іти на зустріч неприятелеви аж до самого Дунаю, або куди буде потреба, і могли-б з ним міряти ся силами".

"Вислухавши сі точки, я вийшов з кола, вернув ся до свого помешкання і пересидів в ньому увесь сей день, але упевнивши ся в тому, що вони не мають гадки відступити від своїх умов, другого дня, 24 червня, послав у коло відповідь на подані мені умови.

Відповідь на подані козаками умови:

"Із поданих нам умов ми зрозуміли, що ваші милости охочі вступити на службу його цісарського величства, але три причини не дозволяють вам здійснити сей намір так, як се ми пропонували, а власне: 1) брак коний, 2) те, що ваші милости не відважують ся в такому невеликому числі вступити в Молдавію, знаючи зрадливу і віроломну вдачу сього народу, 3) що ваші милости не можете вирушити в далекий похід при такій малій надгороді і непевних умовах.

"Через се ви хочете післати пана Хлопіцкого з двома товаришами своїми до його цісарського величства, щоб вони уложили договір з цісарем що до вашого удержання. Тим що ми не можемо на се дати вашим милостям жадної відповіді, а між тим самі бачимо, що иншого виходу бути не може, то мусимо бути задоволені і сим. Але ми хочемо також, разом з вашими уповажненими, післати до його цісарського величства кого будь із нас і пропонуємо трохи почекати з посольством до того часу, поки ми, за помічю Бога, щасливо повернемо із походу на Перекоп, тоді-б ми могли з'явити ся до його цісарського величства з приємною звісткою. Що до листів до короля і польського уряду, а також і великого князя московського, то ваші милости можете внести сі точки в наказ своїм послам для доручення його цісарському величству, який ласкаво все порішить як найліпше. Нарешті, вважаємо відповідним, щоб ваші милости як найскорше звернули ся до великого князя московського з прошенням вислати запропоноване ним військо вам в поміч проти Тур-

ків так скоро, щоб воно могло прибути сюди поки вернеться ваше посольство від його цісарського величства“.

„Причини, на підставі яких я не хотів поривати зносин з козаками, а навпаки — вважав корисним задержати їх на службі його цісарського величства, були такі:

1) Маючи на увазі, що розпочата з Турками війна протягнеться не рік і не два, я вважав корисним притягти на нашу сторону таких хоробрих і підприємчивих людей, які в молодих літ мають військове виховання і дуже добре пізнали того ворога, з яким мало не що дня мають справи, себто Турків і Татар.

2) Удержання сього війська обійдеться значно дешевше, як наемних жовнірів иньших народностей, бо їх начальники задовольняють ся загальною часткою, не вимагаючи великої платні. До того вони мають власну артилерію і багато з них уміє орудувати гарматами, через що з ними не треба найматися і удержувати окремих пушкарів.

3) Тому що великий князь московський також узяв участь в сій справі і через своїх послів велів оголосити козакам (яких він також вважає собі підвладними), що вони можуть вступити на службу його цісарського величства, то я не наважився порвати зносини з ними, боячи ся, щоб великий князь не образив ся і не відмовив в присилці обіцяного війська в поміч, про яке говорив мені й його посол.

4) Я не міг відшукати иньшого місця, де так би зручно могло прилучити ся до нас помічне військо великого князя, як власне тут, звідки воно може вирушити всюди, куди буде потреба.

5) Коли я побачив, і навіть не без серйозної небезпечности на ділі переконав ся в тому, що сї пересправи з козаками противні планам канцлера¹⁾, я вважав тим більше потрібним підтримувати їх на далі, щоб він не міг перехилити їх на свою сторону і тим самим зміцнити і ті шкідливі інтриги, якими він був зайнятий в той час (чого треба було бояти ся):

6) Коли-б я навіть зразу порвав з ними пересправи, то всеж мусів би був заплатити їм гроші сповна, бо вони вважали їх заслуженими за два походи, зроблені ними в імені його цісарського величства, а власне: один похід під Білгород, який вони зруйнували, і другий, коли вони пробували не пустити

¹⁾ Себто польського канцлера Яна Замойського.

Татар перейти через Дніпро коло Очакова, хоч і без успіху, через значну перевагу турецьких сил.

7) Тому що внутрішні відносини в Польщі, як видно, загрожували революцією в найближшому часі, то я вважав справою надзвичайної ваги заручити ся приязнею сеї громади, яка не тільки має величезний вплив на Україні (себто на Волини і Поділю), але на яку оглядаєть ся й уся Польща“.

„24 червня я віддав їм 8000 дукатів золотом в чистому полі, посеред якого маяла застромлена в землю хоругв його цісарського величества. Вони зараз розстелили на землі кілька татарських кобеників чи загорток, які вони звичайно одягають, висипали на них гроші і веліли кільком із старшини поразувати їх. Потім я знов вийшов із кола і вернув ся в свій кіш, але збори довго ще не розходились.

„Дальші дні вони пильно радили в колі і нарешті порішили післати Хлопцікою не до його цісарського величества, а до великого князя московського, а на його місце вибрали депутатами Саська Федоровича і Ничипора, які повинні були разом зі мною їхати до його цісарського величества і умовити ся з ним що до надгороди за їх службу і удержання. А Яків Генкель повинен був лишити ся серед них для того, щоб мати змогу доносити завчасу його цісарському величеству про все, що вони зроблять на користь його за сей час. Похід на Татар, до Перекопа також відкладено до ліпшої години.

„Першого липня я розпрощав ся на загальних зборах з начальником і усім запорожським лицарством; вони з свого боку дякували мені за мої клопоти і подарували футро з куниці і шапку з чорних лисиць; потім доручили своїм послам лист до цісаря і уповаження такого змісту:

„Лист від війська запорожського до його цісарського величества.

Божою милостию сьвятійший і непобідимійший християнський цісарю, найласкавіший государю! Найприхильнійше і від щирого серця передаємо вашому цісарському величеству, яко верховному голові усіх християнських королів і князів, самих себе і свою завжди вірну службу. Бажаємо вашому цісарському величеству, панови нашому ласкавому, і просимо у Бога всемогучого здоровля і щасливого господарювання над християнською землею і щоб всемогучий Господь принизив і покорив під ноги вашого цісарського величества ворогів сьвятого хреста, турецьких бусурманів і Татар, також щоб дарував вашому цісарському

величеству побіду, здорове і все добре, чого ви самі бажаєте. Усього сього бажає вашому цісарському величеству усе військо запорожське вірно і від щирого серця.

Присланий до нас, запорожського війська, за волею і наказом вашого цісарського величства, з значними дарами, наш товариш Хлопіцький, нині полковник (себто начальник над 500 козаками), який був минулого 1593 року у вашого цісарського величства, пана нашого ласкавого, з причини багатьох трудів і перепон, які він зазнав разом з послами вашого цісарського величства — Ерихом Ляссотою та Яковом Генкелем по дорозі через польські краї, прибув до нас лише перед Зеленими святами. Проте ми, ще багато до його приївду, а власне за три тижні до Великодня, слухаючись найласкавішого наказу вашого цісарського величства, висловленого в присланій і об'явленій нам тут за порогами копії з листа вашого цісарського величства, не хотіли відтягати ся, але за прикладом наших предків, що промишляли лицарським звичаєм і яко люде, все готові служити вашому цісарському величеству і усьому християнству, звичаєм своїм, покликавши в поміч Бога, на щасте вашого цісарського величства вирушили в морський похід за два тижні до Великодня, себто в злий час, нехтуючи житєм і здоровлєм. Почувши від бранців-Татар заповне, що в Білгороді зібрало ся багато війська, кінниці і піших яничарів, звідка за наказом їх володаря, турецького султана, вони повинні були вирушити в угорську землю вашого цісарського величства, ми вспіли, за помічю Бога, на щасте вашого цісарського величства зруйнувати і сплюндрувати вогнем і мечем пограничне турецьке місце Білгород, при тім перебили кілька тисяч люду, як вояків, так і простого; через що і послаємо вашому цісарському величеству одного бранця із зруйнованого міста і два яничарські значки.

Потім, також в недавний час, кримський хан, хочачи вирушити на землі вашого цісарського величства, прибув з своїм військом до устя Дніпра і Буга, коло Очакова; ми під стягом вашого цісарського величства пробували не допустити його до переправи, але через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на галерах та кораблях, не могли дати їм потрібної одсічі.

Одначе ми двічі ставали з ними до бою і захопили значного бранця, якого також післали до вашого цісарського величства, як би він не був тяжко ранений. Але Ляссота, який

сам бесідував з ним і розпитував чимало, донесе вашому цісарському величеству про все, що довідав ся від нього. Сьвідчию свою вдячність, яко найнивші слуги вашого цісарського величества, за прислані вашою цісарською милостию цінні для нас, яко людей лицарських, подарунки: стаг, труби і гроші готівкою. Дай Боже, щоб ми могли з користію справити ся в сьому морському поході, який ми маємо намір підняти в божаю помічю в імени вашого цісарського величества; подробиці про нього ласкаво вислухайте на словах від посла вашого цісарського величества Ляссоти, а також і від наших послів, Саська Федоровича і Ничипора (обидва сотники нашого війська запорожського).

„Просимо ваше цісарське величество, яко государя христіянського, прихильно і з усім довірем вислухати сих послів наших, уповажнених перевести нашу справу. Подковника нашого Хлопіцкого ми вирадили в грамотами вашого цісарського величества і нашою до великого князя московського, яко христіянського господаря і прихильного приятеля вашого цісарського величества, просячи йому прислати нам помочи проти Турка, що для нього не тяжко буде з огляду на близькість його границь, а відси військови його буде легко пройти в Волощину або й далі.

„Просимо також ваше цісарське величество звернути ся в грамотою до його королівського величества і до уряду польського, щоб кождий козак, на підставі охронної їх грамоти, міг вільно і безборонно виступати в похід, виходити з їх землі і вертати ся до дому¹⁾.

„До відомости вашого цісарського величества доводимо, що число нашого війська запорожського досягає 6.000 люда, давніх, вибраних козаків, не лічучи хуторян, що живуть на границях. Через далекість дороги додаємо до згаданих послів наших і начальників ще двох з нашого товариства. Віддаючи ще раз себе і службу нашу смиренно ласкавому добродійству вашого цісарського величества, лишасмо ся вірними слугами.

Дано у Базавлуці, коло дніпровського рукава Чортомлика, 3 липня 1594 р.“

¹⁾ Сього не вільно було козакам по конституції 1593 року.

„Уповажненне запорожських послів.

„Я, Богдан Микошинський, гетьман запорожський, разом з усім лицарством вільного війська запорожського, сям свідчимо, що ми за відомостію і згодою нашого лицарського кола висилаємо до вашого цісарського величества, пана нашого милостивого, сих послів наших, сотників нашого війська: Саська Федоровича і Ничипора, уповажнених скінчити нашу справу з вашим цісарським величеством, нашим найласкавішим господа-рем, і просимо довірати їм у всьому, так як і всьому нашому війську, зобовязуючи ся сею грамотою і нашим лицарським словом в тому, що цілком будемо задоволені рішенням, який випадє між згаданими нашими послами і вашим цісарським величеством і безперечно йому підлягати-мемо. На доказ того для більшої певности видали ми нашим послам се уповажненне, стверджене в долині печаткою нашого війська і власноручним підписом нашого військового писаря, Льва Вороновича. Дано у Базавлуці, коло Чортомилицького рукава Дніпра, 3 липня 1594 року“.

2 липня Ляссота, попрощавши ся з московським посольством, яке ще лишало ся тимчасом на Запорожі, вирушив з Запорожа на турецькому сандалі разом з запорожськими послами: Саськом Федоровичем і Ничипором і ще двома козаками; в той час, коли вони відпливали від берега, запорожське військо повитало їх на пращання грою на бубнах і трубах і стріляло з гармат.

На сьому уривають ся наші ближші відомости про зносини козаків з цісарем. Про їх наслідки знаємо згодом з реляції патера Александра Комулео, який не мало спричинив ся в справі Язловецького проти Татар при кінці сього року.

V.

Як уже згадувало ся, Татари ще в місяці марці були готові вирушити з великими силами на Угорщину, про що вже тоді була чутка в Польщі. Звістку сю подав у перше воевода волоський, одначе йому не повірили зразу ні Замойський, ні Жолкевський, підозріваючи якісь хитрощі з його боку, або що йому хочеть ся нагородн¹⁾). Тимчасом вісти приходили з усіх

¹⁾ Archiwum domu Sapiegow, I, str. 109; Listy Żółkiewskiego, 43.

боків, отже усі почали зброїти ся, стягати військо, але його було мало. Запорожські козакі прочувши може раніш усіх про заміри Татар, зробили в імени цісаря в кінці марця під проводом Лободи напад на Білгород, і впрівали більше 10.000 Татар. З свого боку і Наливайко, який тільки що лишив службу у кн. Острожського, звертаєть ся в місяці квітні з листом до канцлера Замоїського, в якому просить доволу зібрати „товариство“ і виступити проти ворогів хреста господнього, де буде потреба; просить лише давати йому „провенту slusnego“¹⁾. Відповіді Замоїського не знаємо, можливо, що її й не було, коли канцлер тримав ся тої думки, що „z niżowcy sic stantibus rebus nie zda mi się niwec wdawać“, бо вони „nullius pretii esse“²⁾. Але Наливайко, не вважаючи на се, зібравши коло 2½ тисячок люда, таки погнав ся за Татарами, щоб не допустити їх на Угорщину і не дати зійти ся з турецьким султаном Амуратом. Проте Татари здурили козаків — і через Покуте утікли на Угорщину, спаливши по дорозі Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіся (нині Єзуполь), Тисьменицю. Наливайко гнав ся за ними аж до Тереховлі, але не вєспівши нічого, повернув назад, узявши по дорозі чималу здобич³⁾. Гнав ся за Татарами і Замоїський до Самбора, але також без успіху. Замоїському ніхто не прийшов на поміч. „Перестороги мої, які я тільки разів повторяв, що Татари будуть сюда йти, хоч як їх нехтовано, справдились вкінці; ніхто в поміч мені не прийшов“, — каже він в листі до вєводи люблинського Зєбжидовського 9 липня⁴⁾.

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 64; Bielski, 212—213, Heidenstein, II, 321—322. D. Antoni J. (Trzy opowiadania historyczne, 154) чомусь покладає се на початок р. 1595.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 44.

³⁾ Здаєть ся сюди має належати згадка про похід в листі Наливайка до короля в р. 1595, де він пише так: „Скінчивши службу у Острожського, я пішов з своєю компанією в ворожу землю. Знаючи, що Татари уже по той бік Прескан (на мапі Боплана Пискан, між Білгородом і Тегинем, на Дністрі) і вже починають грабувати границі держави, я пішов до Пресканів, ворожого міста, узяв його і кілька сіл сплюндрував“ (Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 214). Але, може бути, що се мало місце і пізніше — в осени сього року, коли Наливайко покинув Яловицького.

⁴⁾ Євген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, стор. 17.

Повернувши ся з походу-погоні за Татарами, Наливайко вважав за потрібне поділити ся здобичею з січовиками, бажаючи тим здобути ласку їх і пробаченне за те, що підчас п'яткинської облоги виступав проти них ¹⁾). Ляссота оповідає в своєму дневнику ²⁾), що він бачив там в Січі двох козаків, делегатів Наливайка, які прибули туди 1 липня. Прибувши в Січ, делегати перш усього просили пробачити Наливайкови за те, що він, будши на службі у київського воеводи, проти якого ворогували запорожці, мусів ставати проти них. Тепер же він, зібравши більше 2 тисячок козаків, догнав Татар в Молдавії і відбив у них 3—4 тисячки коний. Довідавши ся, що запорожське військо відчуває велику недостачу в конях, він послав своїх посланців в Січ і через них оповідає, що він готов поділити з нивовими товаришами свою здобич і подарувати їм 1500—1600 коний, аби лише запорожці мали його за свого приятеля. „Що-ж до того, що лицарство підозріло дивить ся на нього, — переказував Наливайко, — то він не забарить ся стати перед радою, віддасть свою шаблю їй в руки і постарать ся виправдати своє попередне поведженє. Коли-ж і після того рада признає його винним, то він запропонує сією самою шаблею стяти йому голову. Одначе він сподіваєть ся, що нивові лицарі будуть задоволені його поясненнями, пізнають їх справедливість і на все вважати-муть його своїм приятелем і братом, бо, що до минулого, то він був на службі у київського воеводи ще ранійш, ніж запорожці дійшли до війни з Островським; коли-ж непорозуміння між ними скінчили ся війною, то уже власний гонор не дозволив йому, Наливайкови, покинути воеводу, свого пана, якого хліб він їв задовго перед тим і на службі якого був здавна, тому він і був змушений бити ся за нього проти його ворогів“. Очевидно, Запорожці вдовольнили ся сими поясненнями і помирили ся з Наливайком, з яким опісля виступають спільно, хоч особиста якась неприязнь між Наливайком і Лободою лишида ся на все.

¹⁾ Heidenstein, II, 363 виставляє ще одну причину неагоди нивовців з Наливайківцями — що запорожці не хотіли мішати ся з усяким збродом... Навряд, чи може се бути справедливо, коли як ті, так і другі нічим не відрізняли ся між собою. Зрештою незабаром таки змішали ся і виступали потім разом.

²⁾ Tagebuch, 223.

Тимчасом коли Татари пройшли через Поділе на Угорщину, починивши по дорозі великі шкоди, Поляки запалили ся до діла. Вели ся розмови про пімсту, а про канцлера в краю, а особливо за границею¹⁾ говорили, що він був в порозумінню з Татарами. Отже може бути, що ся остання обставина не мало спричинила ся до того, що Замоийский дав довід старості снятинському Миколі Язловецькому ужити тих самих козаків, яких уважав nullius in terra esse²⁾, до нападу на Крим як раз в той час, коли Татари були на Угорщині, і геть його знищити, щоб не лишило ся навіть знаку існування там Татар. В сій справі брав визначну участь, і певно був навіть ініціатором її, Олександр Комулео, папський посол. З козаками, як говорило ся вище, Комулео почав пересправляти від кінця квітня до половини червня, і вони під проводом гетьмана Богдана Микошинського готові були послужити проти Турків. Пересвідчивши ся в їх прихильности, Комулей почав пересправляти потім з господарем молдавським, щоб з ними получив ся; але сей не пристав на те, по части зі страху перед Турком, а більше мабуть — перед самими козаками, що як писав папа „sono come aquila volante“³⁾, готові кинутись то на сю, то на ту сторону. Нарешті рішив ся він получить ся з ними. „Я привів до того, — каже він, — що згадані козаки підійшли до молдавських границь, що вони і зробили, ставши табором поблизу молдавського війська. Молдавський князь згодив ся виступати за одно з козаками, по части після переконань і намагань з мого боку, для чого я двічі навмисне їздив в Молдавію, по части в остраху перед Турками і Татарами, про яких я довідав ся, що вони, сполучивши ся, хотіли відобрати у нього князівство. Через се все він зібрав військо числом 21.000, узброїв його добре артилерією і вийшов до проходу, через який Татари звичайно переходили в Молдавію і Угорщину, наваживши ся сміливо вступити проти неприятеля і не перепустити його. Коли-ж я довідав ся потім, що князь молдаванський не згодив ся получить ся

¹⁾ Пригадаймо хоч би погляд московського уряду на відношини Замоийского до турецького султана: „Канцлеръ Янъ Замоийскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаеъ“ і т. и. Пам. диплом. сношеній, I, 1318. Теж і у Лиссоти.

²⁾ Правда, і на сей раз він не багато сподівав ся від козаків. Heidenstein, *Reserua ab excessu*, II, 30.

³⁾ Евген Барвінський, *Зносини Рудольфа II*, 18.

з козаками, то послав переконати їх не лишати ся тут даремне далі, а йти руйнувати які ближші турецькі міста, обіцяючи разом з тим, що молдаванський князь не буде заважати в сьому... Я потай предложив деякі подарунки начальникови козаків, обіцяючи йому згодом більше. Він і пішов зі згаданими козаками. Сей раз я послав йому сто флоринів, які у мене були, і обіцяв получить його з дніпровськими козаками для доброї здобичи. Начальник козаків не захотів дожидати ся і пішов під місто Кілію, де і спинив ся¹⁾.

Сі звістки як раз мають припадати на зносини Комулео з Язловецьким, з яким він укладає формальний договір (30 серпня 1594), згідно з яким папа має дати козакам 12.000 флоринів на військові видатки, а Язловецький повинен був протягом трьох найближших місяців або зробити напад на татарський край і їх землі і спустошити їх, або напасти на їх військо і гнати його, коли вертати-меть ся з Угорщини. Комулео дав Язловецькому зразу 10.000 флоринів. Останній оповістив про своє підприємство Замојского. Канцлер відповів, що він, яко офіціальна персона, не може дати ні поради, ні ухвали, але яко приватна особа він цілком спочуває сій справі.

В Польщі були незадоволені з того, що Комулео робить заходи, щоби підбурити людей до війни з Татарами, і що дав гроші Язловецькому, аби тільки він вибрав ся на сю виправу²⁾.

Одержавши чималу грошеву заемогу, Язловецький зібрав власне військо, а окрім того увійшов в зносини з Лободою та Наливайком, які привели йому 6000 люда козаків, і вирушив в похід. Але козаків не стільки цікавили Татари, скільки здобич в тих краях, — „non hostem, sed praedam petebant“, як каже Гайденштайн³⁾. Вони справдили закид Замојского, що казав: „neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi sensu praeditos“, і почали в дорозі покидати Язловецького; військо його рідшало з кожним днем; навіть його власні люди потягли за козаками: „утікало, кажуть, по 100 люда за ніч“⁴⁾; зреш-

¹⁾ Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, II, 121—122.

²⁾ Реляції Малаяспіні — див. Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 18.

³⁾ Rerum ab excessu, стор. 307.

⁴⁾ Bielski, 224.

тою під Білгород він мав прийти з 80 люда. Ся нещаслива експедиція знищила і матеріально і морально Язловецького, і він скоро вмёр, в довгах і убитий горем¹⁾.

А козаки, покинувши Язловецького, розгуляли ся на добре. Частина їх, під проводом Наливайка, пішла під Брацлав, в свою від кількох уже літ улюблену країну, вигнали звідти старосту Юрія Струся, вимагали „стації“, провіанту, забирали коні, воли — але довго не барили ся, і таки зараз же виступили під Кілію²⁾. Вертаючи назад — заглянув в Тегинь. „Не хочачи гайти часу і користаючи ся з нагоди ми пішли під Кілію. Хотіли були узяти приступом Тегинь, місто узяли, поганців чимало вирізали, частину узяли живцем. Намірювали ся взяти і замок, але не прийшло ся; тоді ми розпустили загони (по Прутови і Богови); 500 сіл спалили, чимало люда перебили, а ясиру — Турків, Туркень, Татар, Татарок 4000 узяли“³⁾. Але не прийшло ся їм користати з того, що здобули вони в поході. Коли вони переправляли ся через Дністер, напав на них молдавський господар Арон з 7000 війська, відняв усю здобич, через що у Наливайка згинуло від голоду щось коло 1500 люда. Відходячи, козаки гровили Молдаванам: „Памятайте, відплатимо ми вам, даємо слово лицарське і сьвято виконаємо його“, що справді, як побачимо далі, й здійснили⁴⁾.

По нещасливім поході вернув ся Наливайко з козаками до своєї резиденції — Брацлава, де саме тоді (в середині вересня) відбували ся судові рочки, що розпочали ся 6 вересня. Наливайко вислав післанців до міського писаря Байбузи з погрозами на адресу шляхти, і писар нічого не міг ліпшого ви-

¹⁾ Киевская Старина, 1898, VI, 101—102.

²⁾ Може бути, що до сього належить згадка Комулен в горі, що „начальник не захотів чекати (дніпровських козаків в Лободю) і пішов під місто Кілію, де і спивив ся“, як що під „начальником“ тут слід розуміти Наливайка, а не Язловецького.

³⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników do dziejów polskich, II, 215; Заклинскій, Знамена цёсаря Рудольфа II въ козаками, 23.

⁴⁾ Ibidem. Дивно грохи, що сей похід Наливайко в листі своїому покладає після пробування в Бару, себто десь аж в лютому 1595 р. Справді, тоді козаки в Наливайком ходили також під Тегинь і також не щасливо, але відносно до Арона були зовсім иньші: він їх сам покликвав, та і про похід той Наливайко оповідає таки тамже, на ст. 215.

гадати, як відкласти рочки, а шляхті порадити чим скорше вертати до своїх господ. Потім ся шляхта, зіхавши ся в Венцику (чи не Винниці?) для обібрання депутатів на трибунальські суди, постановила не відкладати дальших рочків (які припадали на Михайла, 29 вересня), і зїздити ся до Браслава¹⁾, до чого їх підговорювали пани судові: „козаків пак під Тегинем загинуло коло 1500, а иньші по містечках та селах до своїх господ ровбрели ся“. Одначе „стації и померное“, себто помешканне і корм козаки вимагають як і перше — як тоді, коли йшли під Тегинь: забирають гурти в кількох соток коний, волів, беруть табунами яловиці. Отже шляхта, боючись, щоб на неї не подумали, що вона спільно виступає з Наливайком, послала до нього пана Григорія Цурковского з дорученням обявити козакам, що „стації“ вона далі не давати-ме; писала також війтови Тиковичови і міщанам, щоб не ображали ся з того, що „громадою вь одномъ местцѣ до Браславѣля зь судомъ земскимъ едемо“. Але козаки післанця затримали, а шляхті не дали жадної відповіди. Шляхта наблизилася до міста і стала на ніч на ґрунтах пана Шаска, хорунжого браславського, над Бугом. Тимчасом магістрат браславський (війт Роман Тикович, бурмістр, райци і все „посполитство“), „маючи себе на поміч того-то чоловіка небожного, Наливайка зь его дружиною“, з'організували оружний напад на шляхетський табор, — шляхту побили, помордовали, забили пана Івана Гордієвича Микулашского і кілька слуг; чимало шляхти і людей служебних поранили, покололи, посікли, і все, що було при них: одіж, листи, гроші, коні, позабирали“²⁾.

Таким чином браславські міщане, за помічю козаків, досягли на якийсь час того, чого бажали — висвободили ся зпід власти старости і взагалі переваги шляхетського стану, що підтримував старостинську власть. На якийсь час заведено цілковиту автономію міста, так само як се було при кінці 1592 р. в Острополі при Косинському. Одначе не на довго, бо уже на весні другого року, коли Наливайко з товариством пішов в Трансильванію, Станіслав Жолкевський послав „напопнення“ браславському магістратови, вимагаючи признання

¹⁾ В. А. (Къ исторіи возстанія Наливайка, Київ. Старина 1896, X, відд. II, 2) гадає, що зїзд „судових рочків“ був лише претекстом для нарад про способи оборони.

²⁾ Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 67–68.

власти старости. Міщане, не маючи ні звідки підмоги, мусіли покорити ся: написали лист, в якому просили пробачення і обіцяли звернути кошти за усі шкоди, зроблені старості, зараз же передали намістникови старости замок з артилерією і амуніцією, але актових книг, що бракувало в іродській канцелярії (за рр. 1577—1594), які подерли або взяли з собою козаки, — повернути не мали змоги¹⁾.

Але і на сей раз козаки не довго пробували в Браสลіві. В жовтні прибув сюди і Лобода, може бути на підставі умови між ними, і вони рішили віддати Аронови за його віродомство. У того і другого разом тепер було 12.000 люда²⁾; їх поділили на 40 хоругв, і дві були з цісарськими орлами. Голосячи всім, що вони ідуть на заклик цісаря в поміч йому, козаки, маючи гетьманом Лободу, а „поручиком“ (помічником) Наливайка³⁾, рушили в Молдавію, перейшли Дністер коло Сороки (нижше Ямполья) і спалили Цецору; під Сучавою зустріли ся з Ароном, тричі ставали до бою з ним, і вкінці він мусів утікти на Волощину. Козаки перейшовши Прут, напали на господарську столицю Яси, спалили і пограбували, — лишили оден камінний палац воеводи. Спалили також чимало сіл в околиці, узяли велику здобич, і потім не хапаючись (по дорозі спочивали на Поділю) вернули ся на Україну — під Бар⁴⁾. Весь сей похід в Молдавію відбули вони ніби за три дні!

¹⁾ В. А. Къ исторіи возстанія Наливайка, Київ. Старина, 1886, X, відд. II, 3—4). Згодом, в р. 1596 Замојский завіс до актових книг, що „люде свовольные, украинные козацтво, на место и замок нашъ Браславскій наехавши, шляхту тамошнюю, которая се была на роки, подъ тот час наеханья ихъ прицалые, взехала, разгромивши, не мало квалтов и шкод починила, книги земские и городские тамошние показавили, а некоторые и побралаи (М. Грушевський, Матеріяли до істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI—XXXII, стор. 10). Про се, а також інші приклади нищення архівів козаками див. О. Левицького „Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Зап. края и Малороссіи. Москва, 1900, стр. 15 et pass.

²⁾ Кн. Острожський рахує лише 10.000 (Жуквичъ, Сеймова боротьба, 132, прим.). З них більшість, певно, тисячок 8 — привів Лобода: у Наливайка не бувало ніколи більше 2—4 тисячок.

³⁾ Bielski, 225.

⁴⁾ Heidenstein, II, 327. Д. Николайчикъ (Кіевская Старина, 1884, IV, 53) хибно каже, що вернувши ся з сього походу козаки напали в Браславі на судові рочки. Як відомо (Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. I, 67—68) рочки розпочали ся 6 вересня, а вдруге були призначені на

Сей похід мав велике політичне значіння. Молдавський господар Арон, научений козаками, нарешті (5 падолиста) уложив умову з Баторием, князем семигородським і Михайлом, господарем волошським, в якій він скидає з себе залежність від султана і піддаєть ся цісареві, але з тим, що Баторий буде боронити його перед цісарем. Заразом він скаржить ся цісареві на напад козаків. Цісар з свого боку, розумієть ся, пише про се королю польському (від 24/XI): „З превеликим жалем зачули ми, що вогводу Молдавії Арона, що показав ся так прихильним і вірним для справи християнської, якесь військо польське і козаки нападуть“. Цілий лист повен закидів і жалів; цісар просить короля, щоби вдержував напади Поляків і козаків на Молдаву, бо се перешкаджає його справам і успіхам сьвятої війни; краще сили ті, яких енергія марнуєть ся дурно, злучити з иньшими християнами проти Турка¹⁾. На се король відповів йому, що, мовляв, се-ж вчинило ся під вашими хоругвами. „Так, але я не кликав їх на службу: вони самі тричі пропонували її; я пішлю людей довідати ся; коли се було зроблено із злим наміслом, — висловлю їм своє незадоволення і скажу, щоб Арона більше не турбовали“ (писано 28/XII).

Але козаки ще до сього листа поладнали вже справу. При кінці падолиста²⁾ вони посиляють з Бару листа до

29 вересня, тимчасом як козаки з сього походу могли повернути ся лише при кінці жовтня (1 падолиста король уже видав універсал проти них). Зрештою помилка д. Николайчика стала ся по волі Костомарова (Монгр. т. III, 258), що пише: „послѣ молдавскаго похода войско стало въ Брацлавщинѣ“ і потім оповідає епізод з „рочковими“ панами. Реляцію про сей похід маємо ще в листі кн. Ковст. Острожського до Криштофа Радзівілла (від 24/XII 1594): „Лобода і Наливайко, хояючи в Волощині, великі спустошеня людям і маєтностями починили, замки і міста волоські спалили, а самі Яси, де господарі молдаванські звичайно резиденцію мали, пустили з поніом і після сього щасливо вернули ся, Наливайко — в Брацлавцину, Лобода — в Бар, а деякі з товаришів їх — на Запороже, але всі мають на увазі, після Волощини, іти походом „на Польшу“. (Зварницькій, Истор. Запор. коз. II, 129).

¹⁾ Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II, стор. 19. Звідси безпідставність і легковажність уступу д. Зварницького (Истор. запорожскихъ козаковъ, II, 127): „какъ разъ въ это время ихъ (козаків) привлекъ въ сѣверную Молдавію германскій императоръ Рудольфъ II, которому полевнѣе было видѣть запорожцевъ въ Волощинѣ, нежели въ Крыму“.

²⁾ Мабуть до них не дійшла ще тоді чутка про умову Арона з 5/XI.

Арона з пропозицією покинути султана і ліпше перейти на бік цісаря. Коли ж почули, що усі три правителі (Баторій, Михайл і Арон) уложили між собою союзний договір, — вислали, на чолі з Оришевським, посольство в Волощину, обіцяючи брати участь в їх військових справах, коли тільки їм буде призначена на два місяці платня і удержанс. Правителі згодні ся, і козакам послана була хоругов. Тепер для Рудольфа обставини склали ся на добре: тоді як одні з союзників будуть справляти ся на Дунаї, в Волощині, иньші — тимчасом — на Угорщині.

Але Рудольф не залишав також надії ще й на поміч з боку московського князя. Ще в місяці серпні прибув у Москву висланий запорожцями відомий нам посол Станіслав Хлопціккий з грамотою Рудольфа II до царя московського, Арона воеводи молдавського, Яна Збаражського — воеводи браславського, і до лицарства запорожського; в грамоті сій згадувало ся, що Хлопціккий зобов'язав ся служити йому (Рудольфу) з 8—10 тисячами козаків проти султана; що цісар просить бути прихильними до згаданого Хлопціккого і дати вільний пропуск його військови. Окрім сього Хлопціккий прохав, щоб цар московський від себе додав до війська запорожського своїх людей („а тоть людъ запорожскій издавна есть слугами вашего цесарского величества“), і тоді ворог християнський буде настрашений.

В відповідь на се Хлопціккому князь московський перш за все зробив закид, що царське імя поставлено поруч з литовським хлопом (Збаражським), але се він вибачас ради приявні з цісарем. Потім оповів, що уже посланий наказ Богданови Микошинському і всьому війську запорожському, щоб ішли в поміч цісареві¹⁾. Хлопціккий виїхав з Москви на початку вересня, а в падолисті ми його уже бачимо з козаками в Барі. Кілька днів по відїзді Хлопціккого прибув знову до Москви Микола Варкоч, з тим-же проханням: допомогти проти Турка і звеліти козакам виступити проти них. Московський князь на сей раз характеризував козаків не дуже прихильно, мабуть щоб скомпромітувати їх в очах посла: „народ се дикій, без страху божого; на їх певність покласти ся не можна,

¹⁾ Арцыбашевъ, Повѣствованіе о Россіи, III, 33—35. Се остання звістка про гетьмана Микошинського.

можуть бути задоволені найнезначнішим удержанням, корисні для підприємств...“ „Але ви, ваше величество, все-ж приймаєте їх до себе охоче?“ — відповів Варкоч. Вийшов Варкоч з Москви лише 2 грудня, а в квітні 1545 р. до Рудольфа був висланий думний дворянин Веляминов з грамотою і „со всякей мягкой рухлядью“ вартости 44720 руб. і 8 денег, з дорученням віддати се Рудольфови на підмогу, а також уживати на інші потреби. Але і на сей раз не був кінець просьбам Рудольфа; в грудні 1595 р. знова бачимо Варкоча в Москві з тою же цілею, що і раніше — „просить вспоможенія товаромъ и казною“¹⁾.

Попереду було згадано, що за напад козаків на Волощину скаржив ся Арон цїсарєви, а сей польському королеви. Але разом з тим (на початку грудня) скаржились королеви на козаків і послї земель руських. Козаки, казали вони, дали ся їм взнаки гірше Татар; усі свої непотребства чинять несучи перед собою цїсарські орли; через се трудно навіть розібрати, з ким власне треба воювати: з Татарами, Турками чи цїсарем; була навіть чутка, ніби Максиміліян, полководець цїсарський, обіцяв козакам получить свої сили з козацькими і узяти в полон короля²⁾. Скривь в Польщі підняв ся галас, що приватні люде зривають з сусїдами мир; їх військо (козацьке), без відома „станів“ ходить в чужі землі, в Польщі з'явили ся чужі хоругви і чужі впливи. Сенат писав про се Рудольфови, але той відповів на се, що винен у сьому Хлопцкій, бо він сказав йому, що козаки — незалежні від Польщі³⁾. Певно, в звязку з сими поголосками стоїть і королївський універсал від 1-го падолиста, в якому король велить покарати як міщан браславських так і Наливайка.

Коли козаки повернули ся з волоського походу і розмістили ся — Наливайко в Браславщині, а Лобода в Бару⁴⁾, до

¹⁾ Ibid., 35—36.

²⁾ Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, 19. Опісля, коли Наливайко був в Варшаві в в'язниці, його допитували про сю справу (див. далі).

³⁾ Heidenstein, II, 327; Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 33.

⁴⁾ Лобода старшував, як каже Гайденштайн (II, 363), над старими, чистої води низовцями.

них почало прибувати множество „гультайства“, бідної, прогнаної шляхти, а також і маса „хлопства“, яке чинило напади на приватні маєтності і грабувало їх¹⁾. Шляхта була дуже стурбована. В падолисті (25) Жолкевський сповіщає Замоїського: „староста brasлавський пише, що він не має спокою через сваволю та бунти клятих хлопів, — небезпечно навіть відправляти суд; козаки постановили не допускати на постій жовнірів. Сили їх слабкі, але упертість велика“, — закінчує польний гетьман, висловлюючи надію, що йому удасться знайти спосіб „полагодити сю справу“²⁾. Лобода вразу пішов під Бар, куди згодом прибув і Наливайко. Це було 23 падолиста того-ж таки 1594 року, як се відомо з донесення Якуба Претвича, в той час каштеляна каменецького, Жолкевському: „Лобода став в окопаній (обставленій парканом) Ляцькій частині міста³⁾, в Хлопцім разом, де й міська артилерія, але окрім сеї (у них) і своєї досить; в Черемиській частині поставили Наливайка з кількома сотнями коний; на Руському, що під замком, коло двох тисячок люду стало“⁴⁾. Розташувавши ся в місті, репрезентанти козацтва (Лобода, Оришевський, Хлопцікий) оголосили свою конституцію. Перша постанова — щоб жадна людина не вийшла і не вийшла з міста без їх відома. Потім поставили міську сторожу, а частину війська розмістили по сусідніх селах; вислали до околичної людности універсал, вимагаючи провіянту (між иньшим у міського підстарости попросили „реєстру всіх провентів“). Балакали і про те, що не вде було-б. нагадати Речи посполитій і про платню. Всякі правничі справи узяв на себе Хлопцікий.

Козаки поводили ся так, як цілком самостійне політичне тіло. Пробуваючи в Бару, вони пустили чутку, ніби

¹⁾ Heidenstein, II, 327.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 39. Сей лист через помилку підписаний р. 1593 і уміщений не на своїому місці (серед листів з р. 1593, а не 1594, як се повинно бути). Через се деякі історики (напр. А. Єфименко, Очерки історії Правобережної України, Київ. Стар. 1895 р. і окреме вид., стор. 49) оповідають про події 1594 р. під р. 1593, хоч вони не могли мати місця, бо Наливайко в той час був ще на службі у Острожського.

³⁾ Місто Бар поділяло ся в той час на три частини: ласька чи ляцька, черемиська — татарська і руська.

⁴⁾ Listy Żółkiewskiego, 59.

знову підуть походом на Волощину ¹⁾, але справді, як побачимо, нікуди не ходили звідси аж до місяця лютого, тим більше, що того року була „така сувора зима, що і старі люди не запам'ятають“. Звідси-ж, з Бару козаки, як уже згадувалося, послали до Арона молдавського листа з пропозицією залишити підданство султанові і прилучити ся до Рудольфа, але Арон зробив се не дожидаючись їх листа. Тепер бачимо, що козаки висилають до нього сотника Демковича (із відділу Лободи) для присутности при присязі, яку господар давав разом з духовною і світською „радою“ і гетьманом своїм в тому, що він, господар молдавський, справді скидає підданство султанові турецькому і приймає підданство цісаря християнського.

Тимчасом польська шляхта, з причини близости козаків, пережила не одну прикру хвилю. Кругом ніде по близу війська нема. Козаки чинять, що хочать. І кожний, хто міг, старав ся утікати як найдалі. Згаданий вище Якуб Претвич, хоч і „давній приятель козацький“, почувши, що „*lotrowstwo*“ уже наблизило ся до Зінькова, 2 милі від нього (Шаравки) ²⁾, поспішив вислати жінку, дітей і усе, що було коштовного, до Тереховлі. Дехто з сусідніх старост оповіщали про все коронного гетьмана Яна Замојського в надії здобути у нього поміч проти козаків ³⁾. Сам воевода волинський, кн. Константин Острожський, почувши, що козаки наближають ся уже до його маєтностей і не маючи відповідної сили для опору проти них, вислав тимчасом свого слугу в Межибож, щоб той слідив за подіями в козацькому стані. Що правда, великої потреби в сьому для Острожського не було, бо в лавах козацтва були люди прихильні до нього, давні його знайомі, які розуміють ся були не від того, щоб сповіщати про стан річей у них. Та і взагалі Острожському не було підстави бояти ся козаків: Наливайко не мав зла на нього, а Лобода — так той навіть прикладав особливі старання, щоб задержати з Острожським добрі відносини: старав ся не чіпати його маєтностей, сповіщав його про усякі новини, в листах звертав ся до нього з виразами вели-

¹⁾ Костомаров (Моногр. т. III) сю чутку прийняв за дійсний факт.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 60.

³⁾ Listy Żółkiewskiego, 59—60.

кого поважання. Острожський навіть хвалив ся вятеви своєму: (козаки) „залишили мене, задержують спокійні відносини супроти мене і моїх підданих, особливо пан Лобода, бажаючи приязні зо мною“¹⁾. Але все-ж таки видно почував себе не дуже спокійно, бо просить Бога, щоб зберіг його від нападів козаків і віддалив їх як можна далі від його маєтності²⁾.

Козаки просиділи в Бару до кінця р. 1594, і ще трохи на початку 1595. При кінці грудня (24/XII) Острожський писав вятеві про козаків, що їх ходило в Волощину коло 10.000, що вони за 3 дні починили показані шкоди, а нині розташували ся під Баром, в часом все прибирають сили і коли тут визнають труднощі, мають намір іти на Білу Церкву³⁾.

Під час побуту козаків в Бару і його околиці в Лободою приключила ся романтична історія. Побачивши випадково у якоїсь пані Оборської (у Шервнях чи Серншеневцях (?))⁴⁾ дівчину, сироту, вихованицю її, він постановив узяти її собі за жінку. Але коли заявив про свій намір пані Оборській і панночці, своїй нареченій, то, слід думати, не зустрів великого співчуття, бо дальша розмова увяла иньшим напрям: „не дасте мені її, то я і сам візьму; не хоче любити, то я навчу її бути слухняною!“ І видно таки досяг свого, бо уже на початку лютого 1595 р. якийсь Кевлич⁵⁾ доносив між иньшим Острожському з Бару: „сповіщаю також, що пан Лобода, гетьман запорожський, женив ся; узяв шляхтянку, мабуть родичку Оборської, що жила у Оборської і за того (Лободу) по неволі му-

¹⁾ Додатки до II т. „Ист. Возсоед. Руси“, стор. 435.

²⁾ Ibid., 431.

³⁾ Жуковичъ, Сеймова борьба, 132, прим. Криштоф Радзівіл вислав навіть був 31 грудня лист до обивателів Ковенського повіту, радячи як запобігти татарським та козацьким нападам (Літопись занятой Археографич. комиссії, Спб. 1871. Хронологич. описъ историч. документовъ Несвижскаго Архива, стор. 20).

⁴⁾ В Шершеневцях, державі Оборских. Про сих невірлих свояків Лободи див. Zródła dziejowe V, с. 33. *Ред.*

⁵⁾ Се мабуть Григорій Кевлич, шляхтич, якого ми зустрічали в р. 1595 в числі комісарів в справі розмежування Житомирського староства від маєтності шляхтичів Вороничів Кросні (Арх. Ю З. Р., ч. VII, т. I, 42). Він нав маєтність десь коло Острополя, як Наливайко в лютім 1596 р. хотів спустошити (післав сотні Татаринця і Дурного). (Додатки до Ист. возс. Руси, II, 437).

сіла йти, бо він так хотів. Піп quidem повінчав їх, але Бог відає, чи на довго¹⁾. Що до дальшої долі першої відомої нам гетьманьки, то про се не маємо відомостей. Певно, шлюб сей був не дуже щасливий і удатний, — можна навіть гадати, що жінка скоро покинула Лободу і вернула ся до Оборської, бо за рік бачимо, як Лобода спеціяльно являєть ся з відділом в 700 люда, щоб поразувати ся за щось з панею Оборською, але йому став на перешкодї Жолквський, і Лобода відійшов²⁾.

(Далі буде).

¹⁾ Ibid., II, 431.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 71.

ПРЕДТЕЧА УНІЇ.

Критично-історична студія.

Написав

Олександр Сушко.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

I.

Як у багатьох людей своєї доби — так і у Бенедикта Гербеста стрічаємо саме в найкрасшому розцвіті життя, в найбільшому розгарі їх громадянської діяльності один могутний граничний стовп. Коли глянемо — по тім боці — розкіш, по сій боці — аж не хочеть ся глядіти...

Се дві епоки життя... Перша доба — се погідні хвилі сповиті ніжним сявом відродження. Друга — се ледяна доба релігійного божевілля, час конфесійної ворожнечі та фанатизму. І як раз рік 1562 (З) — се той граничний стовп в життю і діяльності Бенедикта. Попрацавши вже раз на все краківську Академію — розпрацав ся Гербест на віки з своїм дотеперішнім світоглядом, з своїми мріями, стремліннями та ідеалами.

Гербест до р. 1562 (З) — се тип гуманіста в найповнійшій значінню сього слова. Цілим серцем і цілою душею закоханий в чудових креаціях старинного світа — не загірає ніде місця, а вештаєть ся по всіх усядах; — рухливий мов

вже у сучасних в важкім піловрінню, неначе б він був прихильний новаторському рухови і взагалі був католиком дуже підозрілої правовірности¹⁾... І хоч в обороні покритого Пшерембского виступив ще тоді чоловік такого авторитету в католицьких кругах як пізнійший кардинал Гозий²⁾, все таки стрічають Пшерембского в польській історіографії ще й тепер дуже поважні закиди нещирости, а навіть гіпокризії³⁾.

На арені громадянської діяльности з'являється Пшерембский вже дуже рано. Головна доба його діяльности впадає на час найбільшого напруження реформаційного руху в Польщі, — час самих блідих зачатків католицької контрареформації (50-ті роки XVI в.). Саме тоді отримав він одну із перших коронних гідностей: він став коронним підканцлером (від 1551 р.) та тим самим невідступним товаришем короля⁴⁾. Очевидна річ, що було се становище дуже впливове, якого Пшерембский — розуміється — не занехав відповідно вихіснувати. Та вжеж на некористь католицької церкви він не зробив нічого: навпаки, він вже тоді виступав нерав зовсім рішучо та вітверто в обороні католицької церкви й католицького духовенства⁵⁾. А однак вже тоді не минули Пшерембского денунціації до Риму „від самих передових осіб в Польщі, денунціації — зовсім неприхильні канцлерови“...⁶⁾ І аж не хочеться вірити, яких то треба було заходів

короткої згадки в Енциклопедії Оргельбранда (ор. cit., вид. I, т. XXI, стр. 684—685) совісну (хоч і не зовсім повну, оперту майже виключно на капітульних актах) монографію кс. Яна Коритковського в його ціннім писанню п. в. Arcybiskupi Gnieźnieńscy..., т. III (Познань, 1889), стр. 229—271.

¹⁾ Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyzn. helw. w Malej Polsce, ор. cit., стр. 16, — Eichhorn, ор. cit., т. I, стр. 303—305. — Korytkowski, ор. cit., т. III, стр. 234. — Любавичъ, Історія реформації въ Польщѣ, ор. cit., стр. 247, зам. 3.

²⁾ Пор. Rykaczewski, ор. cit., т. I, стр. 72. — Korytkowski, ор. cit., т. III, стр. 237, теж Любавич, л. с.

³⁾ Маю на думці головно кс. Заленского, Jezuiti w Polsce, ор. cit., т. I, стр. 141—142. — Обширніше полемізувати му а ш. ученим в спеціальній студії про перших єзуїтів на польській землі.

⁴⁾ Korytkowski, л. с., стр. 233—234.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Rykaczewski, л. с., стр. 76.

і зі сторони німецького Дзежтовського і зі сторони короля, а навіть Гозія, щоби Рим затвердив Пшерембського коад'ютором гнізненського арцибіскупства з правом наступства ¹⁾).

18 січня 1559 р. умер примас Дзежтовський ²⁾, а вже 20 лютого того самого року на арцибіскупському престолі засів Ян Пшерембський ³⁾. Та на с'їм першім після королівської власти державнім становищі Пшерембський не засідав довго: він умер вже з початком 1562 р. (12 січня ⁴⁾); всеж таки й за сей короткий час дав себе він пізнати як найгорячішим католицьким подвижником та непримиренним ворогом реформації. При тім виступив він з самого початку з такими далекосяглими планами та з такою свідомістю свого післанництва як найвишого єрарха захитаючої в основах польсько-католицької церкви, що без всякого сумніву побіч найбільше передових діячів католицького відродження в Польщі займати ме Пшерембський все одно із перших місць, — неважаючи на свою, як сказано, справді коротку діяльність.

З яким одушевленням витали Пшерембського на його високому становищі, про се свідчать самі таки сучасні католицькі діячі як ось прим. пізнійший кардинал Гозій та єзуїт Петр Канізій. А їх не можна чейже підозрівати в лести та підхлібстві.

„Доки жив ще попередний арцибіскуп“, писав в одному листі Гозій, „чоловік вправді добрий, одначе зовсім неосв'ячений, що при найліпшій охоті не міг нічому дати ради, ми втратили надію на всякі ліки, якими можна було-б зарадити недугам нашої вітчизни. Тепер per Dei gratiam маємо арцибіскупом та примасом королівства Пшерембського. А хоч він і не так дуже багатий літами, так за се багатий здібностями, замітний розумом, наукою, чесним життям та читанем в св'ятім письмі. Я покладаю на нього найбільші надії, бо він певно напружить усі свої сили, усю свою енергію, — vt nutantem religionis ergo Patriam sustentare et ab interitu, qui nisi nos oculis

¹⁾ Por. Korytkowski, l. c., стр. 236—238.

²⁾ Ibidem, стр. 223. — Pius Gams [Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae, Ratisbonae, 1873, стр. 348] каже — очевидна річ — хибно, що Дзежтовський умер 22. II. 1559 р.

³⁾ Korytkowski, l. c., стр. 229.

⁴⁾ Ibidem, стр. 266.

*misericordiae suae respexerit, iamiam certissimus illi impendere videtur, eam vindicare possit*¹⁾.

Ще горячіше згадує Пшерембського єзуїт Петр Канізий. Він як раз перебував саме тоді в Польщі²⁾, і мав хорошу нагоду пізнати особисто молодого коад'ютора а опісля й примаса. „Се єдиний муж“, писав Канізий в одному із своїх листів, „і розумний і поважний, „*ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promovendum*“³⁾. — Покладаних на ньому надій Пшерембський не завів. Він з самого початку взяв ся таки дуже горячо до праці около двигнення польсько-католицької церкви з її упадку, і лишень передчасна смерть перетяла пасмо його праці.

Звісна річ, що часи, в яких Пшерембський став гнізненським арцибіскупом, були для католицької церкви дуже сумні. На усіх полях прилипили ся католики позаду. Шкільництво було нужденне, а конкуренції з усякими протестантськими про-

¹⁾ *Hosii opera omnia*, op. cit., т. II, стр. 168. — Martino Zborowsky Palatino Pośnaniensi, *Epistola XXIII*, Viennae X Julij, Anno MDLX. — „*Quoad vixit Archiepiscopus ille prior, quem virum quidem bonum, sed litterarum rudem fuisse scimus, vt si maxime voluisset, et tamen quae fuerant sui muneris praestare minime potuisset, nihil erat quod aliquam iis morbis, quibus Patria nostra conflictatur, medicinam factam iri speraremus. Nunc per Dei gratiam talis est Archiepiscopus et Regni Primas nobis datus est D. Przembskij, qui quamvis non ita grandis aetate, grandis tamen ingenio est, in quo neque prudentia, neque doctrina, neque vitae honestas sacrarumque litterarum peritia desiderari queat, vt non possim non optimam de eo spem concipere facturum eum diligenter, vt memor suae vocationis, omnes quod aiunt neruos animi ingenijque sui in eo intendat, vt nutantem religionis ergo Patriam sustentare et ab interitu, qui nisi nos oculis misericordiae suae respexerit iamiam certissimus ille impendere videtur, eam vindicare possit*“.

²⁾ Поп. Załęski, *Jezuici w Polsce*, op. cit., т. I, стр. 136 — 150.

³⁾ *Beati Petri Canisii, Societatis Jesu, epistulae et acta. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger. T. I - II. Friburgi Brisgoviae, sumptibus Herder, 1896 - 1898, — т. II, стр. 334. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27. Novembris, 1558. „...profecti sumus ad Archiepiscopum Gnesnensem huius Regni Primatem, sed senem et aegrotum illum, cui nunc datus est Coadiutor (ut vocant) Regis Procancellarius, vir ut alius fere nullus, consiliis et auctoritate ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promovendum“.*

повідниками та педагогами не було ізза браку відповідно образованого католицького духовенства майже ніякої. Бачив се добре Пшерембский та щоби зарадити сьому, рішив сейчас на самім початку свого правління — впровадити в Польщу на ратунок католицької церкви орден єзуїтів. — З проєктом впровадження до Польщі заграничного ордена стрінув ся Пшерембский, если не скорше, то на кождий спосіб ще будучи коад'ютором на дворі свого попередника, арцибіскупа Миколи Дзєжтовского: пропагував його там як раз згаданий вже єзуїт Петр Канізії¹⁾. Та тим часом — як звісно — з початком 1559 р. Дзєжтовский умер. Очевидна річ, що проворний єзуїт не занехав звернути ся тепер зі своїм проєктом до Пшерембского. І ось справді — проєкт вподобав ся новому арцибіскупови над сподіване самого Канізія. „Тим способом“, говорив Пшерембский до єзуїти, „я розпічну найкрасше своє архієрейське правління та надію ся, що тим робом найкрасше зарадить ся потребам молодіжи та клеру“²⁾.

Не знаю, на якій підставі можна підозрівати Пшерембского в гіпокривії, говорити, що він просто дурив Канізія,

¹⁾ Що заходи арцибіскупа були справді щирі, що підозрівати його в гіпокривії, як се вчинив кс. Заленский (l. c.), нема найменшої підстави, се не улягє найменшому сумнівови. Обширшіше полєжїаувати му в ш. ученим в згаданій вже спеціальній роботі.

²⁾ *Beati Petri Canisii, Societatis Jesu, epistulae et acta*, op. cit., т. II, стор. 334, 339 і т. д.

³⁾ Дивна річ! Що іно замкнув очі арцибіскуп Дзєжтовский (18. I, 1559) а вже другого дня смерги (19. I) вислав Канізії до генерала Якова Лайнія лист, в якому сповіщає його про смерть Дзєжтовского та з одушевленєм пише про його наслідника. Лист сей так інтересний, що заслуговує з кождого погляду на близшу увагу. „Benedictus Deus“, пише Канізії, „qui nos abunde consolatur in hac sterili messe, dum indigni, operariis suis inexpectatum insperatumque fructum ostendit, et eum sane copiosum. Novus Archiepiscopus idemque Primas regni huius et hucusque Procancellarius Regis, vir inter catholicos Episcopos summe commendatus et ad res bene gerendas aptissimus, qui post Regem omnino primas tenet, de suo in nos animo studioque sancto scribet“. Після такого „ставословія“ — Канізії оповідає, як то несподівано запросив його до себе арцибіскуп та розпочав з ним бесіду про єзуїтські колегії в Польщі. Дарма, що він (зн. Канізії) з ним про се широко не говорив ніколи та не мав нагоди поручити гаразд услуг свого ордена. — Се виглядає доволі чудно., та по моїй думці поясняєть хіба тил, що Канізії бажав показати в бажанню Пшеремб-

який як бачить ся „трактував згадану заяву арцибіскупа поважно, коли аж благав генерала чим боршій спровадити з Італії спосібного теолога і кількох єзуїтів“¹⁾. Аджеж як раз із листів Канізія довідуємо ся зовсім певно, що своє прохання повтаряв Пшерембський ще не раз опісля і то навіть дуже горячо²⁾.

ского — „палець божий“... Аджеж вже хочби з попередних листів Канізія можна здогадувати ся, що Пшерембський був дуже добре вташвичений (коли вважати се тайною...) в справу спровадження єзуїтів до Польщі і то як раз — завдяки Канізієвцям... — Ось як пише про се Канізії: „Non fui equidem illi hactenus familiaris, non explicui, quae volebam, desideria mea, non commendavi nostrum hoc Institutum, de quo per scriptum eram illum utpote occupatissimum admoniturus. Et ecce ut soli Deo constet gloria, neque caro gloriatur (1. Cor. 1, 29) vocat ille me subito, solumque in conclavi amice compellat, nulla de re sollicitus magis, quam de Collegiis Societati(s) nostrae in Polonia constituendis. Arbitratur enim Archiepiscopalis functionis, quam est aditurus, primitias alia re nulla foelicius posse consecrari: hac ratione potissimum sperat cum iuventuti, tum clero suo consultum iri, nihilque magis necessarium intelligit, quam ut nostrorum opera, doctrina et pietate adiutus, tum patriae tum Ecclesiae laboranti succurat. Itaque ad venturam mox aetatem adesse postulat nostros, quotquot ad constituendum integrum Collegium desideratur; neque unum, sed plura etiam fundare statuit, ac promittit, ita quidem opulentus, ut Ecclesiae si prouentus spectes annuos, uix ullo Episcopo Germanico (sic!) cedat“. — Ibidem, т. II, стр. 351, 352, Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii, 1559. (Пригадую ще раз, що Дзєжговський умер 18. I...!)

¹⁾ Załęski, Jezuci w Polsce, l. c.

²⁾ Пор. прим. Beati Petri Canisii, S. J., Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 362. — Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 10 Februarii 1559. „Archiepiscopus Gnesnensis, de quo saepe scripsi (sic!), constanter urget (sic!) institutum Collegii, quod ut minimum, statuit hoc anno unum nobis et Christi nomini glorificando fundare... spero magnam Ecclesiae utilitatem ex hac fundatione consecuturum...“ — В марті 1559 р. теж: Canisius Jacobo Lainio Augusta Vindelicorum, 11 Martii 1559. „Non repetam de rebus Polonicis nisi duo...“; між тим: „alterum expectari a Gnesnensi Archiepiscopo responsum vestrum de fundando statim Collegio...“ — В листи зносили теж не були ще зірвані, пор. ibidem, стр. 486. Так само в жовтні (ibid., т. II, стр. 518) і в січні 1560 р. — Далше не треба забувати, що 1560 р. виїхав Пшерембський в посольстві від короля Жигмонта Августа до німецького цесаря Фердинанда (Turba Gustav, Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania), herausgegeben von der historischen Commission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, t. III, Wien, 1895), а вже 12

Що одначе єзуїтів він не міг діждати ся, в тім чейже не його вина.

Як щиро та зовсім не облудно розумів Пшерембский своє післанництво „зарадити потребам молодіжи і кльеру“¹⁾ — про се свідчить найкраще се, що він зовсім не ждав з заложеними руками, коли то на ратунок католицькому завнтають до Польщі єзуїти... Не діждавшись сподіваних спасителів, з самого початку — ще того самого року, в котрім він засів на арцибіскупському престолі (1559 р.), отворив він із власних фондів в Скерневицях школу, в якій польські діти мали виховувати ся в строго католицькій дусі на будучих борців з ворогами католицької церкви. Професорів для своєї школи стягнув арцибіскуп ві всіх усюдів: що найліпші учительські сили, які лишень в вітчизні удало ся роздобути²⁾. Що на управителя новооснованої школи запросив арцибіскуп Бенедикта Гербеста, ми знаємо.

Вражіннє, яке на Бенедикта, а з всякою певністю й на прочих професорів скерневицької школи робив молодий та одушевлений перспективою своєї нелегкої праці арцибіскуп, було незвичайне³⁾. Він перебував дуже часто в Скерневицях⁴⁾ та залюбки говорив з своїми професорами про сучасні відносини, звертав їх увагу на упадок католицької церкви та закріплював їх до боротьби з її ворогами⁵⁾. Слова одушеного арцибіскупа робили величезне вражіннє. „Так! — писав під кінець 1559 р. Бенедикт, — ми добре бачимо, як в цілій Польщі шаліють єреси, бачимо всі ті нещастя, що хмарю на-

січня 1562 р. був він небіщик (Korytkowski. op. cit., т. II, стор. 266)!

¹⁾ Beati Petri Canisii S. J. epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 351.

²⁾ Пор. іше MS. бібл. ім. Оссол. ч. 628, стр. 17, 37.

³⁾ Клясичним доказом сього служить „Epistola pncipatoria“ на чолі Гербестового писання п. в. Benedicti Herbesti Neapolitani Computvs (ч. бібл. ім. Оссол. 5.709), підписана „Squernovicis XVI Calend. Januarii Anno Domini 1559 (17. XII. 1559 р.).

⁴⁾ Зауважчу тут, що Скерневиці — се улюблена резиденція гнізненських арцибіскупів, головню від початку XVII в. — Доволі просторий опис сього місточка написав Юл. Бартошевич в Księga Świata за р. 1859, т. II, стр. 45—117.

⁵⁾ Computus, op. cit., стр. 28, 29, 30.

весли над нашим королівством, — і коли-б ти своїм розумом й чужаннем не запобіг так великому нещастю — ми пропали... Ми всі на тебе одного глядимо, всі тобі дивуємося, бо ти один нам Богом даний на ратунок Христової церкви"...¹⁾ Палка душа Бенедикта топила ся під вражінням горячих слів арцибіскупа мов віск... „Ти знаєш, Владико“, писав він, „якою нині ганьбою видаєть ся декому називати ся сином римської церкви, — *mihi tamen nihil nobilius, nihil magis generosum esse potest, quam eius Ecclesiae veram progeniem esse*“²⁾. Що іно тепер отворили ся Гербестови очі: несподівано побачив він в цілій наготі безвихідне положене польсько-католицької церкви, побачив моральну й фізичну перевагу ворога та і спостеріг, що до розправи з таким ворогом — по стороні католиків — не буде кому стати... І з його груди вириваєть ся мимо волі горячий крик розпуки: „*utinam infelix nostra aetas, quae omnibus omnia impune facere licet, plures Hozios, hoc est tam sanctos et doctos habeat Episcopos: non utique ah in tantam licentiam nostri Poloni prolaberentur*“³⁾.

Не тим вернув вже Гербест зі Скерневиць... Бо хоч він і писав в одному місци „*ad studiosos, quos habet Academia Cracoviensis*“, що — мовляв — „*neglectis omnibus priuatis commodis, apud eum praesertim Archipraesulem, qui studiosorum amantissimus est, vestrae utilitatis gratia (quam publicam fore mihi persuadeo) ad uos reuertor*“⁴⁾, — так отсе „*vestrae utilitatis gratia*“

¹⁾ Ibidem. Повний цитат поданий висше.

²⁾ Ibidem, стр. 4, 5.

„Non ignoras, R. Archipraesul, quam detestandum facinus hodie quibusdam videtur, Ecclesie Romanę filios vocari, — mihi tamen...“

³⁾ Ibidem, стр. 116. — Очевидна річ, що слова сї свідчать аж надто вимовно, що Гербест був вже тоді під дуже великим впливом голосних в тім часі писань Гозия. Чи одначе Бенедикт знав ся з Гозием особисто вже в тім часі — се річ дуже сумніва.

⁴⁾ M. Tullii Ciceronis vita, op. cit., B. Herbesti Neapolitani ad studiosos, quos habet Academia Praefacio. Що — очевидна річ — краківська Академія була для енергічного Гербеста ширшим полем його діяльності — в тім нема ніякого сумніву. І чи се не було теж одним із мотивів Гербестового повороту до Кракова — „*neglectis omnibus priuatis commodis*“ — се теж не виключене.

треба вже хиба розуміти дуже спеціально... Нові — зовсім нові ідеали стали від тепер горіти в душі молодого та вельми надійного чоловіка... З тої хвилі бачить він все крізь призму католицької правовірності: про що він тепер не подумає, чого не скаже, не напише, — з кожної його думки, з кожного слова, з кожної стрічки, — одним словом зі всього — виглядає вже суворе лице будучого загорілого католицького полеміста.

І в один момент пригадали ся тепер Гербестови давні часи молодечої неоглядності й неровваги... Таж він сам, ось недавно тому — попав був в сіти єретика Станкара, він сам недавно тому був ворогом католицької церкви. І жаль огортав його горячу душу: се все треба було рішучо направити, відпокутувати...

І справді — зараз після свого повороту до Кракова — приймає Бенедикт з рук ляодицейського біскупа Станіслава Слововського єрейські сьвященя та рівночасно оголошує незвичайно інтересну збірку листів, якими вже тоді удало ся йому повернути на „путь праведних“ одного із своїх приятелів, прихильника науки Цвінглі¹⁾. — Очевидна річ, що в сїм писанню оплакує Гербест теж лихоліте hoc nostro infelici seculo... „Videmus enim“, нарікає він там, „quam multos haec bestia (значить сатана) breui tempore deuorauit, quam multos proximis fere XL annis in aeternum exitium pertraxit posteaquam innumerabilem Christianorum multitudinem, antea longum tempus concordem, in varias et diversas sectas dissecuit“²⁾. Правда — каже далі Гербест, до якогось часу була наша Польща вільна „ab huius belluae (зн. сатани) insidijs“ — та

¹⁾ Benedicti Herbesti Neapolitani, Aliquot epistolae, op. cit., Epistola dedicatoria. „...Tibi vero Reuerendissime Praesul eas Epistolas propterea maxime despondeo: ut et meam in te, qui in Maioribus suscipiendis Ordinibus, tuam mihi indigno Manum imposuisti, obseruantiam tester: et in hoc sancto Ordine constitutus, quid oneris mihi sit a te impositum, hoc qualicumque scripto publico semper admonear!“

Запримічу при тім, що віщба Гербеста („qui in Maioribus suscipiendis Ordinibus“) справді сповнилась: Слововський став псевдонім львівського архідієкуша.

²⁾ Ibidem, Epistola dedicatoria.

тепер вже не мала частина Поляків відлучилась від одної Христової вівчарні — „non sine magno omnium dolore“¹⁾).

Оттаким журив ся тепер той, що ще до недавна одушевляв ся лише безсмертними креаціями старини; він писав аполотії прімату св. Петра²⁾ і т. и., — писав тому — щоб „in ista variarum haereseon colluue germanum ac synce- rum Catholicae Romanae Ecclesiae filium me esse tester...“³⁾ Та се вже не було звичайною відплатою за ті давні хвилі молодечої нерозваги, — а справдішнім огненним хрестом, відродженем в огни доім католицької церкви — на її досмертного лицаря-оборонця. Се був рішучий вибір нового шляху, заповіт нового життя, відданого зовсім на оборону інтересів римського престола

По тім шляху ввійшов Гербест в недовгім часі — в сзутський орден.

II.

Коли Бенедикт Гербест з'являється ся в Познані на сталий побут — отсе питання, над яким позволю собі затримати ся троха довше.

Переглядаючи писання польських учених, а власне їх (що правда) дуже коротенькі замітки про Бенедикта, зауважитимось сейчас, що відповіді на поставлене питання у них нам — не

¹⁾ Ibidem. — „Quamuis autem ab huius belluae insidijs, Polonia nostra aliquantum tempus libera fuit, hodie tamen non paruum Polonorum partem, ex vno Christi ouili, ab vnaque Ecclesia auulsam, suo deterrimo et grauissimo iugo subiecit, non sine magno omnium nostrum dolore. Vtinam vero nostri Poloni, et suo et vicinorum populorum malo iam tandem sapere incipiant, et vel haeticorum fidibus, quas singulis annis variari vident, admoniti ad Catholicam iterum Ecclesiam reuertantur“. Epistola dedicatoria. Присв. „Reuerendissimo in Christo Patri et Domino D. Stanislao Slomouio Episcopo Laodicensi et Cantori Suffraganeoque Cracoviensi Benedictus Herbestus S. D.“

²⁾ Computus, op. cit., Epistola nuncupatoria.

³⁾ Ibidem, стор. 3, 4.

знайти ¹⁾. Правда — ми довідаємо ся, що Бенедикт Гербест кинув краківську Академію та переніс ся до Познаня по думці одних — 1561 р. ²⁾, по думці других — 1562 р., — третих — 1563 р., а по думці ще інших десь аж 1564 р. — та вжеж кождий мусить признати, що подібне „вгадування“ справдішної дати чейже не може вдоволити нікого. Воно лишень переконує нас наглядно, що справа Гербестового від'їзду до Познаня справді неясна, та що одробина сьвітла її не зашкодить.

Свуйтський компілятор Ржепніцький оповідає в одному місці оттак. Коли познанський біскуп Андрій Чарнковский вступив на престіл — шаліла в Познаньщині, а і в цілій Великопольщі новаторська буря мов зараза. Ось і тоді то прийшла біскупови до голови спасенна гадка: „Quare ut tanto malo iret obviam Benedictum Herbestum et Gregorium Samboritanum, insignio pietatis et eruditionis Viros Posnaniae Cracovia evocavit, illisque in Academia Lubransciana, quae ea tempestate exigua fuit, juventutem litteris et omni pietate instruendam commendavit. Praesulis intentionibus fecerunt satis viri optimi“ ³⁾.

¹⁾ Прошу порівнати: Goezius, Otium Varsaviense, op. cit., стр. 14, — Soltykowicz, O stanie akademii krakowskiej, op. cit. стр. 338, — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna o Dyssydentach w mieście Poznaniu, op. cit., стр. 61 et seq., — того-ж: O życiu i pismach Benedykta Herbesta, Archiwum teol., op. cit., т. I, стр. 466, — того-ж: Von den Kirchen der Böhmischen Brüder, op. cit., стр. 42 et seq., — того-ж: Historya Szkół, op. cit., т. III, стр. 486, — того-ж: Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, т. I—III, W Poznaniu, 1838, т. II, стр. 14. — Wiszniewski, H. L. P., op. cit., т. VI, стр. 157, — Maciejowski, Piśmiennictwo polskie, op. cit., т. III, стр. 186—187, — Encyklopedia Orgelbranda op. cit., т. XI, стр. 617—619, — Turkawski, Życie i dzieła Grzegorza Wigilancjusza S., op. cit., стр. 23 et seq., — Morawski, Andrzej Patrycy Nidecki, op. cit., т. I, стр. 96, — Załęski, Jezuici w Polsce, op. cit., т. I, стр. 51, і т. д.

²⁾ Так далеко вперед посунув ся передовсім Лукашевич і Заленский (l. c.).

³⁾ Rzepnicki Fr. S. J.: Vitae praesulum Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae res praecipue illorum temporibus gestae ad annum 1760. Typis posnaniensibus. T. I—III, 1761—1763, т. II, стр. 133—135.

Подібно читасмо і у сучасного Третера ¹⁾. „...Rebus postea compositis (Чарнковский) ex Academia Cracoviensi Benedictum Herbestum insigni pietate et eruditione virum et Gregorium Samboritanum professores, amplis stipendiis Poseniam evocavit, qui adiunctis sibi egregiis nonnullis viris, in Collegio Lubransciano plene iam desolato, juventutem literis honestis et pietate simul imbuerant“ ²⁾ Не треба мабуть додавати, в відкиля черпав згаданий висше Ржепніцький.

Та на тіж ще не кінець... Що Гербеста не то, що запрошив до Познаня, а таки спровадив біскуп Чарнковский — про се свідчить нам ще одно жерело: єзуїт Бембус в жалібній мові на похороні ленчицького вєводи і великопольського генерала Адама Сендзівоя Чарнковского (р. 1628).

„A tomu nieśmiertelną v Boga zasługę, y v ludzi pochwałę ziednało, iż kiedy się za iego czasu nowa ewangelia z Niemiec wynurzona, w Polsce iako nagły ogień nabarziey zajmowała y szerzyła, y prędkim gwałtownym pozarem, szkodę wielką w duszach ludzkich czynić poczęła, światobliwy a dozorny pasterz, aby tak nagły y szkodliwy zapal, iako nabarziey mógł hamował y gasił, z sławney Akademiey Krakowskiey dwoch vezonych y przykładnych Professorow Benedykta Herbesta, y Grzegorza Samborczyka do Poznania zaciągnął, ktorzy w Lubrańskim Collegium lat onych mało nieopustoszałych młodź Wielgopolską znowu do kupy zebrali, ćwiczyli, w katholicą wiarę zaprawiali, nowym ministrom mocny odpor dawali“ ³⁾.

¹⁾ Vitae Episcoporum Posnaniensium per Ioannem Longini, sive Długossium Canonicum Cracoviensem conscriptae, nunc primum auspiciis Illustriss. et Reverendiss. Dni Joannis Tarnowski Archiepiscopi Gnesnensis et Regni Poloniae Primatis etc. Opera Thomae Treteri Custodis et Canonici Varmiensis cum earundem supplemento in lucem editae A. D. MDCCIV. Brunsbergae typis Georgii Schönfels, 4.

²⁾ В додатку пера Третера.

³⁾ Pochwała pogrzebna Sławnej Pamięci Jasnie Wielmożnego Jego Męi Pana a Pana Adama Sędziwoia z Czarnkova Czarnkowskiego, Woiewody Łęczyckiego, Generala Wielkopolskiego ... którą w kościele Czarnkowskim przy Pogrzebie Jego Męi miał X. Matthevsz Bem-bus Soc. Jesv, 5. Aprilis Anno Dni 1628... W Krakowie, 1628 [ч. 61бл. ім. Осол. 928], стр. 17, 18.

Коли-б дати віру наведеним отсе мною вісткам, то не уягало-б найменшому сумнівови, що Бенедикт Гербест з'являєть ся в Познані рішучо 1562 р., і то в першій його половині. Адже-ж се зовсім ясне діло, коли зважить ся, що Бенедикта „zasiągnął“ до Познаня біскуп Андрій Чарнковский, який 9 липня 1562 р. — вже небіщик¹⁾. Що се не могло стати ся 1561 р., ані тим більше перед тим, — про се видасть ся зайвим говорити²⁾. Та вжеж не вдовзі побачимо, що на сталий побут завітав Гербест до Познаня (а тим самим й розпращав ся раз на все в краківським університетом) не 1562 р., а 1563 р.

Невжеж би отже вістки Третера, Бембуса, Ржепніцкого та цілої плеяди новіших польських письменників, що пішли їх слідом, мали бути неправдивими?

Безперечно — певної долі правди в свідощвах Третера Бембуса та Ржепніцкого заперечити не можна. Що одначе інтерпретація сих вісток у цілої плеяди польських письменників, для яких сі вістки були до тої хвилі одиноким інформаційним жерелом, від початку до кінця хибна та крайно баламутна, се річ очевидна. Головна причина сього — з одного боку брак поважнішого доказового материялу, в другого одначе боку — крайно безкритичний та поверховний спосіб розсліджування. Тим лише пояснюють ся такі помилки як ось, що Бенедикт кинув краківську Академію та переніс ся до Познаня 1562 р., хоч се й стало ся 1563 р., або що Бенедикт пішов до Познаня на запросини біскупа Чарнковского — десь коло 1563 або 1564 р., хоч в тім не може бути хиба найменшого сумніву, що Андрій Чарнковский умер вже в половині 1562 р. і т. д.

„Коли Гербест побачив, що його повага на краківському університеті унадає — sese abdicavit, ad Stanislaum Castellanium Sandomiriensem concessit, a quo gymnasio, cuius sena-

¹⁾ Біскуп Чарнковский (по катальогу Длугоша: Андрій IV, — по думці д. Ліковського: Андрій V) род. 1507 р. — 1553 р. став біскупом познаньським, умер — як сказано. — Пор. Encyklopedia Orgelbranda, т. VI, стр. 177—180, — Likowski, Przegląd kościelny, Poznań, rok II, 1880, стр. 65, 74.

²⁾ На якій підставі могли твердити так Лукашевич та кс. Заленский — не знаю. Правдоподібно завели їх баламутні вістки Третера, Бембуса та Ржепніцкого.

старав ся дати своїм синам о скілько можливо найкрасше образованне, та оглядав ся за як найвідповіднійшими учительськими силами.

Бенедикт Гербест не був маршалови чужий: його увагу звернув був на себе Бенедикт ще півдесятка літ тому з накладом, саме після свого повороту зі Львова. „Poteram sane mihi adiungere clarissimum Regni nostri Senatorem“, згадував сі часи Бенедикт ¹⁾, „Stanislaum Maceiouiium, qui die nostro Aristotelico ²⁾, qualicunque mea (quam et uos audistis) oratiuncula, imo potius explicata Quaestione delectatus, certum se mihi Mecoenatem exhibere studebat“. На очах Мацейовського росла слава Гербеста, — не дивниця отже, що вибір ученого маршала впав як раз на нього.

Оттаким то чином став Гербест великопанським домашнім учителем, — як читаємо у однім із його писань — „clarissimo Domino Rectore Academiae Cracoviensis permittente“. ³⁾

Стало ся то вже під кінець 1561 р.

studiosum esse sciamus. Frequenter enim ex te audiui, quantum Ciceronis te scripta delectent, quod etiam si pro tua modestia dissimulare velis: ipsa tamen, quae in te est Eloquentia, te dictionis Ciceronianae amatorem esse confirmaret. Huius nanque testimonium, a Summo etiam Pontifice Paulo IV, quum ante annos quinque, Serenissimi Regis nostri Sigismvndi Augusti fueras Romam missus Orator, cum magna tua laude retulisti. In Poëtico etiam studio te versari, vel ex tuis Carminibus ne scire non possumus...“ (Ibidem).

¹⁾ Benedicti Herbesti Neapolitani, Orationis Ciceronianae, quam ad Quirites post suum ab Exilio reditum habuit, Explicatio, (Cracoviae) M. D. LX. — Oratiuncula Gratiarum actionis, стр. 24.

²⁾ Aristotelici dies, quibus vacant scholae Philosophicae. Lobinellus tom 3. Hist. Paris. in Glossario: Praeter lectiones ordinarios bonum erit habere aliquem praeceptorem pro diebus Dominicis, Festis et Aristotelicis, qui certis horis legat aliquid de Moralibus, vel de Grammatica, Rhetorica vel Poetis. — Glossarium mediae et infimae latinitatis, conditum a Carolo Du Fresne Domino Du Cange... Niort, 1883, т. I, стр. 385, 386.

³⁾ Orationis Ciceronianae... Explicatio, op. cit. „Postquam et enim Scholam tuam, clarissimo Domino Rectore Academiae Cracoviensis permittente, docendam suscepi . . .“

Добавка Гербеста „C. D... Rectore Academiae Cr... permittente“ для нас незвичайно цінна. Виходить з того, що Бенедикт учителював в домі Мацейовського не після свого відходу з краківської Академії, але учив його діти не перестаючи бути разом і й професором університету. І правдоподібно аж 1563 р. кидаючи раз на все краківську Академію, розпрощався Бенедикт теж й зі школою свого протектора та добродія¹⁾.

В оттакім то сьвітлі представлять ся учительованне Гербеста в домі Мацейовського.

Думаю, що не зашкодить, коли на кінець згадаю ще, яких то „спудеїв“ мав Гербест в домашній школі Мацейовського?²⁾ — Було їх отже усіх сімох: двох синів маршала і п'ятьох свояків. Сини звали ся Самуїл і Іаспар, імена иньших такі: Бернард Мацейовський, Микола і Яків Лясоцкі, Еразм Ольбеньський і Мартин Лесновольський³⁾. З них один передовсім звертає нашу увагу: Бернард Мацейовський.

Так! се той самий, що чверть століття опісля так видно засьвітив на овиді польсько-католицької церкви, той самий, що в історії польсько-руської церковної унії відіграв так визначну роль, — кардинал Мацейовський, біскуп луцький (до 1600 р.), опісля краківський (до 1606), а в кінці арцибіскуп гнізненський...⁴⁾

Яка-ж то чудна та химерна тота доля... Якими-ж то манівцями вона не ходить... Ось і чотирнадцять-літний хлопчина прислухуєть ся словам свого учителя, а вони мов ті краплі олова падають на молоду душу та глибоко впливають ся в хлопцяє серце...⁵⁾ Ми побачимо, що він звертав ся і опісля до свого

¹⁾ Бенедикт присьвячуючи Мацейовському згадане своє писанне — каже: „Volebam et tibi ipsi declarare pro tua in me benevolentia et humanitate, meam vicissim in te singularem observantiam“. Ibidem.

²⁾ Гл. Epigrammata discipulorum, e schola Magnifici Domini, SM. C. S. [Periodica disputatio, op. cit.].

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Пор. мою студию: Гауїти в заведеню Унії на Руси в доберестейській лобі, op. cit., стр. 71.

⁵⁾ Бернард Мацейовський род. 1548 р., значить мав 1562 р. 14 літ. — Пор. Енциклопедія Орґельбранда (вид. I),

учителя: Гербестові гадки та ради оділи його ученика в кардинальську пурпуру...¹⁾

Зайвим видасться додавати, як дуже стало в пригоді Бенедиктови отсе учительованне в великопанському домі. Йому не приходилося вже так дуже журитися насущним, легше стало на світі жити. І коли-б не несподівана сварня з Турским — Гербестів побут в Кракові після повороту зі Скерневиць треба було-б вважати одним із найкрасших, одним із найпогідніших моментів в його життю. Та тим часом зложилося инакше. Завдяки напастям та обмовам Турского, завдяки його звісному пасквілю — дальше пожити в Кракові видалося Бенедиктови неможливим. Природна отже річ, що від тепер він ждав лишень догідної нагоди, аби з гідністю та з честю вирватися з отсього пекла.

Нагода не дала себе ждати: були нею як раз запросини біскупа Чарнковского. Бенедикта Гербеста разом з Григорием зі Самбора запрошував біскуп на професорів зачмерлої, славної однак ще в недалекій минувшині, колегії Любранського в Повнани. В часі, сказати можна, найбільшого напруження реформаційної горячки в Польщі, мали вони справді поважну задачу — „młodź Wielkopolską znowu do kupy zebrać, ćwiczyć, w katolicką wiarę zaprawiać i nowym ministrom mocny odpor dawać“²⁾. Проханням німецького старця приятелі не відмовили. Очевидна річ — для Гербеста — отсей „nowym ministrom mocny odpor“ був ледви чи не найбільшою принадою... Аджеж ми знаємо, яку психічну крізу переживав саме тоді Бенедикт.

III.

Шістьдесяті роки XVI століття — се вершок релігійного руху в Польщі, — час найбільшого занепаду католицизму та рівночасно — й час наймогутнішого розцвіту протестантизму. Се була хвиля, коли усім здавалося, що для като-

т. XVII, стр. 744. — Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, op. cit., т. III, стр. 559—592.

¹⁾ Пор. мою студию, стр. 71.

²⁾ X. Mattheusz Bembus, Pochwała pogrzebna, op. cit., l. c.

лицької церкви нема вже справді ніякого ратунку¹⁾. Шляхта зачарована новими ідеями²⁾ відбирала католикам один за другим костели, будувала нові та горячо опікувала ся усякими „міністрами“, людьми нераз дуже здібними та великої науки, супроти яких католицькі „недоріки“ мусіли за кожним кроком капітулювати...³⁾ А одначе легко заприжітати, — що ось саме тут й починав ся вже для акатолицького руху перецьвіт. Легко спостережи, що се вже останні проблески пригаслої ватри, громи страшної, та вжеж завмираючої тучі.

Серед польського духовенства, а навіть серед усього польської суспільности проявляють ся як раз тепер початки реакції, дають себе чути чим раз голоснійші протести против протестантського руху. Крім капітул, які вже давно перед тим виступили були в обороні католицької церкви⁴⁾, чи там радше в обороні своїх власних інтересів, стають тепер до рішучої розправи ще й біскупи, які — звісно — перед тим не дуже там визначали ся надзвичайною печаливістю о добро та цілість католицької церкви. Тепер — вони воскрешають старі та будують нові католицькі школи, виховують собі молоді покоління в строго католицьким дусі, окружують себе талановитими проповідниками й теологами та заохочують їх до словної та письменської боротьби з новаторами. Таким чином стають вони першими подвижниками католицької контрареформації в Польщі, — очевидна річ — не вгадуючи вже виїмкового впливу такого Гозія, або й Кромера та навіть Комендоне⁵⁾.

1) Eichhorn, Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius, op. cit., т. II, стр. 208 et seq. — Любовичъ Н., Начало католической реакции и упадокъ реформации въ Польшѣ, op. cit., стр. 26, 27.

2) „Jam fere tota nobilitas, paucis exceptis, peste hac infecta est...“ Лист Станіслава Домбровского до Гозія, в дня 20 мая 1564 р. Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 209, зам. 4.

3) MS. бібліотеки ягайлонської в Кракові, ч. 5198 fol., т. I, Annales Collegii Posnaniensis S. J.: „magnumque creabatur scandalum, cum (Parochi) pares Haereticis insultantibus eruditione non essent“. — Пор. теж: Hosii opera, op. cit., т. I, стр. 490, 657, 660 і т. д.

4) Eichhorn, op. cit., т. I, стр. 257 et seq., т. II, стр. 208 et seq., — Любовичъ, op. cit., стр. 27 et seq.

5) Пор. Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 208 et seq.

Між біскупами такого типу, побіч примаса Пшерембського — займає не послідне становище й познанський біскуп Андрій V Чарнковский. Оба вони бачили добре сумне положенє католицької церкви та оба промишляли горячо над способами заради. Що одначе в тім найцікавіше — се те, що оба вони глядаючи відповідних людей до плянованої кампанії против акатоликів, звернули свою увагу на нікого иньшого, а як раз на Бенедикта Гербеста. Се безперечно один із вимовних доказів того, як голосною славою тішив ся в тім часі Бенедикт.

Запросини до Познаня стрінули Гербеста з боку біскупа Чарнковского правдоподібно з початком 1562 р. Певна річ, серед иньших відносин ледви чи були-б звабили Гербеста біскупські ласки, — та тоді, саме підчас найбільшого напруженя відносин між Гербестом і Їурским, отсі запросини були для Бенедикта справдішним спасенєм: йому усміхнула ся можливість вирвати ся з честю з краківського пекла.

З подвійним запалом забирав ся тепер Гербест до праці: він занедбує навіть свої виклади на університеті, вертує за той час учені книги, студіює, пише... Надія сподіваного ратунку із краківського гамору підбадьорує його дуже: байдуже йому тепер усі напасти Їурского... Невдовзі усьому буде кінець.

І справді Бенедикт Гербест та Григорій Вітілянцій не дали довго себе ждати: як побачимо — в червни 1562 р. вибрали ся оба приятелі в дорогу.

Таким отже чином — усе до тепер сказане годить ся в повні в оповіданнє Третера, Бембуса та Ржепніцького. Бенедикта Гербеста запросив до Познаня справді біскуп Чарнковский. Ба що більше... Бенедикт Гербест та Григорій Вітілянцій прибули до Познаня ще за життя біскупа, значить рішучо перед 9 липня 1562 р. В тім не може бути найменшого сумніву... Та вже-ж воно стільки й правди в оповіданню згаданих письменників та тих що пішли за ними... Бо на дальше їх оповіданнє, ніби то Бенедикт Гербест саме тоді й розпрацав ся вже раз на все з краківською Академією та переніс ся до Познаня вже на сталий побут, — як зараз побачимо — згодити ся годі.

Вже вимового семестру 1561/2 р. Бенедикт не кінчив ¹⁾. Вправді читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae“,

¹⁾ Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit. (edidit Wislocki), стр. 345.

що в сім півроці читав Гербест про „листи Цицерона“, — та вже ж невеличка дописка „ante Letare (8 Martii) cessavit“ (розуміть ся вже 1562 р.) каже нам здогадувати ся, що до са-мого кінця семестру Гербест не читав¹⁾, хоч і як воно було вже не далечко²⁾. — Яка ж сьому причина? Не вже ж би саме тоді мав Гербест вибрати ся до Познаня, а дата „ante Letare“ мала бути автентичним (приблизним) речинцем його відходу з краківського університету?

Перший з поміж польських учених, що кинув гадку, ніби то Бенедикт Гербест попращав краківський університет в марті 1562 р., був — здасть ся — Солтикович³⁾. Його слідами пішло вже багато иньших письменників, дарма хоч се й як не згідне з правдою. Бо й справді — як може бути дата 8 марта 1562 р. кінцевим речинцем Гербестового учительовання на краківському університеті, чи там хоч би й приблизним часом його від'їзду до Познаня, — коли не підлягає найменшому сумніву, що Бенедикт невдові опісля, того самого таки року, по дуже короткій перерві — розпочав особисто літний семестр (1562 р.) викладом цицеронівської мови „de prouinciis consularibus...“ Стверджують се сучасні акти краківської Академії⁴⁾.

Вістка про се, що Бенедикт Гербест задумує невдові кинути Краків, — розійшла ся зараз по усьому місті. І тут стрічасмо прегарний доказ тої симпатії, якою Гербест тішив ся між академічною молодіжкою. Коли він власне розпочав

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Рік шкільний складав ся як і тепер з двох семестрів: довшого зимового і короткого літнього. Два рази отже до року відбувала ся т. зв. *innovatio studii*: в зимі *in crastino s. Lucas* (себ то 19 жовтня), а в літі другого дня по св. Марку (себ то 26 цвітня). Короткі ферії були підчас свят різдвяних й великодних. Великі припадали на *dies caniculares* себ то на липень і серпень (говорило ся: *diebus canicularibus seu tempore vindemiae*). Звичайно тривав зимовий семестр до 4 неділі посту (*Laetare*) або пальмової; літний — від кінця цвітня до жовтня (очевидна річ — з перервою великих ферій). На факультеті артистів магістри свої виклади вели після ферій від 15 серпня до 29 вересня. — Гл. *Morganowski K., Historia uniwersytetu Jagiellońskiego. op. cit., т. II, стр. 399 (Rok uniwersytetu i jego połowy).*

³⁾ *Soltykowicz, O stanie Akademii krakowskiej, op. cit., стр. 338.*

⁴⁾ *Liber diligentiarum facultatis, artisticae, op. cit., стр. 348. — Саля Сократа: „19 mgr. Benedictus Herbestus orationem De prouincijs consularibus, prima die incepit, ad finem per alium legit“.*

новий семестр викладом „de prouinciis consularibus“, — горнула ся молодіж на виклади улюбленого професора так численно, що найбільша аудиторія краківської Академії ім. Сократа не могла вмістити усіх слухачів¹⁾.

Та тим часом біскуп Чарнковський непокоїв ся: він був вже немічний старець, що — мовляв — стояв вже одною ногою в гробі. Дальше зволікати було вже годі. Ось і забезпечивши собі вступними викладами місце в колегії, взяв собі Бенедикт заступника (або як читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae“ — „ad finem per alium legit...“²⁾) та разом з Вігільянциєм полишили невдовзі Краків³⁾.

¹⁾ „Secutos autem illos (auditores) fuisse Periodos nostras hoc vnum confirmat, quod in explicanda Ciceronis Oratione De Pronui. Consul. tantam auditorum omnibus horis habui multitudinem, vt eam vix capere non potuerit amplissimum Gymnasii Cracouiensis auditorium Socratis“. (Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V. L. V, при кінці). Як отже бачимо — оповідання Гербеста голить ся з хропільогічного погляду вповні з офіційними записками в Liber diligentiarum.

²⁾ Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit., l. c. — Таку саму примітку стрічаємо й при записці викладу Вігільянца. Поет читав власне „Ouidium De tristibus“ (secunda die incept). Дописка одначе „per alium ad finem legit a IX. Junii“ каже нам догадати ся, що Вігільянець не лишень що перервав свої виклади в порозумінню з Гербестом, але що й вибрав ся з ним до Познаня рішучо не скорше як 9 червня. — [Por. Liber diligentiarum, op. cit., стр. 347]. — По моїй думці в виданню др. Віслоцкого вістка про згаданий виклад Вігільянца вийшла рішучо хибно: причиною сього — здасть ся — друкарська похибка. На перший погляд се річ дрібна, бо обертаєть ся ціла справа коло переставлення знаку перетинки (,), та на ділі — вопо річ дуже важна. На сторони 347 згаданого видання д. Віслоцкого читаємо: „16. mgr. Gregorius Sambor Ouidium De tristibus, secunda die incept per alium, ad finem legit a IX Junii“. — По моїй думці повинно бути так: „Gregorius Sambor Ouidium De tristibus secunda die incept, per alium ad finem legit a IX Junii“. В першій разі — поет не розпочав би викладу сам (per alium!), лишень кінчив би його (ad finem legit a IX. Junii). Зваживши одначе, що як раз від червня перебував Вігільянець в Познані, треба конче читати цитовану записку так, як отсе я її справив. В таких разі показуєть ся, що поет розпочав свій виклад сам та кінчив його — „per alium“. Дата „IX Junii“ буде приближеним часом від'їзду до Познаня, що вповні годить ся з датою повороту поета до Кракова, теж в червни другого року. Та про се низше.

³⁾ Вже з повисших вісток, які читаємо в Liber diligentiarum, можемо сказати з всякою певністю, що оба приятелі поїхали до По-

В дорогу вибрали ся оба приятелі з початком червня 1562 р.¹⁾ Можемо догадати ся, як дуже втішив німечний Чарнковский їх прибутем, які то пляни не снував він тепер в товаристві славних гостей... Він не сподівав ся, що тим часом судило ся инакше, — і не сподівав ся, що се вже останній акт його завзятої боротьби з познанськими „еретиками“, яких він так сердечно цілий час свого правління переслідував...

9 липня 1562 р. біскуп Андрій V Чарнковский був вже небіщик²⁾.

Смерть біскупа була для краківських гостей дуже немилою несподіванкою: невдовзі після його смерти вертають вони назад до Кракова, — дарма хоч і запрошено їх до Познаня „*amplis stipendiis*“.

Бенедикт Гербест вернув скорше: в Познаня гостив він що найбільше кілька місяців (до 4)³⁾. Григорий Вігілянцій ли-

зяня разом; — що в тім не може бути найменшого сумніву, на се маємо ще автентичне свідощтво самого Вігілянця. В елегії до другого свого сердечного друга, Андрія Барґеля, пише поет так:

„*Post Maior tecum, Benedicte, Polonia Vatem
Collegam ad Posnam fecerat esse suum*“.

Отсі слова коментарів — здасть ся — не потрібують. — (*Vigilantii Gregorii Samboritani Ecloga, Alexis, Pollvx et Castor [ч. бібл. ім. Оссол. 14.906], Reverendo Domino Andreae Bargelo Neosamboritano, Ecclesiae Calissiensis Decano et cet. Vigilantius Gregorius Samboritanus S. P. D*) — На маргінесі, побіч зацитованого двостиха, читаю: „*Posnaniam commigratio*“. Слово *commigratio* — виключає всякі сумніви. Хибно отже говорить за Солтиковичом Туркавский, що „*oddalenie się Herbesta wywarło boleśne na Wigilancyusza wrażenie; tak był do niego przywiązany, iż w r. 1562 — tego samego jeszcze roku, poszedł za nim (!) do Poznania...*“ — *Turkawski, Życie i dzieła Grzegorza Wigilancyusza, op. cit., str. 23.*

¹⁾ Пригадую ще раз згадану дониску при Вігілянцевім викладі в літнім семестрі 1562 р. „*per alium ad finem legit a IX Junii*“. Вкінці пригадаймо собі, що з початком липня біскуп Чарнковский вже небіщик.

²⁾ Низше буде ширша бесіда про Чарнковского та його боротьбу з познанськими „еретиками“. Вже тут одначе пригадаю із життя отсього вічно хоровитого біскупа один із його вчинків, який його імя окрив пятном нестертої ганьби. Отсей то власне біскуп причинив ся ледви чи не найбільше до нелюдського видання замуж княжни Гальшки з Острога за Лукаша з Гурки.

³⁾ До Познаня прибув Гербест (з Вігілянцем) в червни; — що-ж знова в Кракові стрічаємо Бенедикта вже в жовтні того самого року, в тім не може бути найменшого сумніву...

шив ся довше: до Кракова вернув він аж по році свого учительовання ¹⁾).

Хоч і як скупі вісти стрічаємо у польських письменників (вчисляючи сюди навіть такого Третера, Бембуса та Ржепніцького) про Гербестів побут в Познани, то — як бачимо — і ті неясні та баламутні незвичайно. Я не згадую вже сього, що усі ті письменники, почавши від найдавніших, а скінчивши на найновіших, вважають згідно отсей коротенький Бенедиктів побут в Познани (байдуже — котрого року він по їх рахунку припадає...) — й остаточним зірванем з краківською Академією та його виїздом до Познаня вже на сталий побут... Найцікавіше одначе в тім се, як невідповідно оцінюють ся у них кількома шумними та нічим не попертими фразами отсей побут Бенедикта Гербеста в Познани, та як наївно-романтичні та солодково-сантиментальні погляди стрічаєть ся з нагоди згаданої спільної познанської „коммірації“ Бенедикта з поетом Григорием Вітілянцем :

Коли в Познаньщині, а й в цілій Великопольщі, — взяли протестанти надто яскраву перевагу — тоді біскуп Чарковський „ut tanto malo iret obviam“ — спровадив до Познаня мужів, які мали стерти голову сторукій гидрі... Були ними як раз Бенедикт Гербест і Григорий Вітілянець. „Praesulis intentionibus fecerunt satis viri optimi“ ²⁾. — Тут (в Познани) поручено їм обновити від основи колегію Любранського, — двигнути на ново її колишню славу... І справді — в короткім часі „сим двом ученим і рівним в своїм званю“ професорам удало ся двигнути колегію так, що вона належала до найліпших шкільних інститутів в Польщі, а добу ту їх проводу зачисляє сей ліцеї „do najświatniejszej epoki swego istnienia“ ³⁾.

Отсе би була квінтесенція вислідів згаданих письменників. Що одначе подібні погляди се найчистіші фантазії — се річ

¹⁾ В Познани учительовав Вітілянець не цілих дванайцять місяців. Згадує він про се сам (в звісній вже елегії до Барґоля) словами :

„Hinc Vladislai duodeno mense Palaestram
Per mea communi fata reuiso bono...“

²⁾ R z e r n i c k i, Vitae praesulum, op. cit., l. c.

³⁾ Turkawski, op. cit., стр. 23, 24. — Лукашевич називає добою розквіту колегії Любранського период учительовання братів Бенедикта: Івана й Станіслава. (H. Sz. т. III, стр. 483—4). З тим згодити ся можна.

очевидна. Годі заперечити, аби обом тим справді здібним професорам не бракло талану та енергії до жогутного двигнення колегії Любраньского, та вжеж й годі повірити, аби в так короткім часі свого спільного учительовання удало ся їм поставити лицей в ряді „найліпших шкільних інститутів в Польщі“. Се-ж при найліпшій охоті переходить границі можливости. Природна річ, дармувати — оба приятелі в Познани не дармували, — щоб одначе їх реформаторські усьпіхи в колегії Любраньского були аж так величні, як про се читаємо у польських письменників, — се річ просто неможлива, вже хочби з огляду на просто хвилеве перебування їх в Познани, незгадуючи вже невимовно трудних обставин, що серед них прийшло ся обом приятелям працювати.

Та вжеж найбільш фантастично-казочним пухом сповили польські письменники сю пригоду, що Бенедикт Гербест вибрав ся був до Познаня в товаристві свого приятеля ще давніх літ, звісного Григорія Вітілянція. Огже по оповіданню тих учених, Гербест прочуваючи пріграну, капітулює перед „аргументами“ Турского іде вперед на домашнього професора до дому Мацейовского, а опісля кидає Краків, а там — і утікає до Познаня. Коли таке стало ся — поет (Григорій Вітілянцій) засумував дуже... Йому стало жаль сердешного друга (він жеж так дуже до нього привязав ся...) та не стерпівши великої туги — „пішов за ним до Познаня — неначе на добровільне вигнання, — він — нерозлучний Гербестів приятель...¹⁾“ Оттаке читаємо у цілої плеяди польських письменників. На самий кінець наводять вони ще солодково-сентиментальний висказ Радзівільского, що порівнує обох приятелів з Орестом та Піладом²⁾.

Без сумніву — оповідання отсе незвичайно чутливе та поетичне. Та вжеж кілька в нім правди — ми знаємо: говорити про се більше видасть ся мені зайвим.

Як я вже згадав — після смерти Чариковского — Бенедикт Гербест не довго гостив вже в Познани. Небагато довше забавив й Вітілянцій: неповних дванайцять місяців³⁾. Правда — читаємо в „*Liber diligentiarum facultatis artisticae*“, що ще в зимовому півроці 1562 р. згодосив він виклад „*Arithmetica*

¹⁾ Por. Soltykowicz, O stanie Akademii krakowskiej, op. cit., стр. 338, Turkowski, op. cit., стр. 23, 24.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Гл. цитовану елегію до Баргеля, I. с.

Prisii“ (?), одначе читати його не читав. Замість нього читав „Albertus Scebrzesin geographiam“¹⁾: Григорій учителював в Познани. В Кракові з'являєть ся поет що іно в червни 1563 р. (вже після „innovatio studii“), щоби тут розпочати літний семестр викладом про „штуку поезії“ (artem poeticam XXI Junii incepit ad quartale legit)²⁾.

Що було причиною так скорого повороту Вігільянця і чи не стоїть він в генетичній звязи з запросинами Гербеста на його місце — отсе питання, на яке тепер не легко відповісти³⁾. Що небіжчик Чарнковский запросив обох голосних тоді педагогів тому, аби вони оживотворили школу Любранського, про се годі мабуть й сумнівати ся. Та вжеж, здаєть ся — веселий поет не вподобав собі свого незвичайно тяжкого післанництва: ми-ж знаємо, що він ще з свого дволітнього учительовання у Львові не виніс красних споминів, як згадки про веселі пировання в товаристві зовсім не жалібно настроєних львівських каноніків та про розкішні гостини по домах львівських патрицій. Він — здаєть ся — бачив добре, що праця над реформою школи Любранського — переходить його сили... Ще-ще коли би Гербест не був лишив його самого — воно би вже якось там було... А так — самому — шкода було й брати ся до діла... Природна отже річ, що поет знеохотив ся таки дуже та бажав широ вирвати ся як найборше з тої матні, в яку так несподівано попав ся⁴⁾.

¹⁾ Зимовий семестр 1562/3 р. „Gregorius Sambor Arithmetica Prisii (!) XXVI Octobris incepit (особисто??), et pro isto legens (!) Albertus Scebrzesin geographiam“. — Liber diligentiarum, op. cit., стр. 349.

²⁾ Як отже бачимо — усі наші дати годять ся в повні: в червни 1562 р. вибрали ся оба приятели до Познани, — в червни 1563 р. вернув Вігільянець до Кракова, щоби розпочати тут літний семестр. Тепер ось і бачимо, як точну вістку лишив нам про се сам поет говорячи:

„Hinc Vladislai duodeno mense Palestram
Per mea communi fata reuiso bono“.

³⁾ Туркавский каже, що „z niewiadomego nam powodu podążył. do Krakowa“. Опісля кидає дуже наївний та як зі сказаного у нас виходить, зовсім неможливий здогад, що — мовляв — поет „zamierzał oddalić się na pewien czas z Krakowa, aby tem prędzej uśmierzyły się umysły rozgorączkowane sporem Herbesta z Górskim a gdy widział pomyślny obrót rzeczy, powrócił nazad“ (op. cit., стр. 24).

⁴⁾ Зрештою які були занятя Вігільянця про се згадує Яноцкый: „Deinceps Posnaniae vocatu Andreae Czarnkovii Antistitis iuventuti lectori et nobiliori rhetoricensi atque poeticensi, aliasque

І справді — як сказано — в червні 1563 р. стрічасмо Вітілянція вже в Кракові¹⁾. В Познани не затримував його ніхто. Та тим часом коли поет вернув вже до Кракова на сталий побут, — Бенедикта Гербеста тут вже не було: — він вибрався з Кракова ще чимало перед тим — вже раз на все до Познаня...

Як сказано — смерть біскупа Чарнковського була для Гербеста тяжким ударом: йому не лишалося нічого иньшого, як вертати назад до Кракова, знова живіти серед страшної атмосфери та зносити далше з лицарською рівнодушністю напасти та інтриги Турського. І справді читаємо в „*Liber diligentiarum facultatis artisticae*“, що в зимовім півроці (1562/3 р.) зголосив був Гербест виклад про „*Georgica*“ Віргілія та читав його аж до кінця семестру²⁾.

Так і настав 1563 рік. Тепер зложив Бенедикт Гербест в руки *Clarissimi Domini Rectoris* свою професорську гідність та в короткім часі завітав до Познаня³⁾. Та тим разом полишив він Краків та його Академію вже раз на все.

litteras humaniores tradidit“. - Janozki Johan Daniel: *Nachricht von denen in der Hochgräflich-Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern*. Zweiter Theil, Breslau, 1849, стр. 54, — і *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae Autorum Maecenatumque memoriae Miscellae Volumen I. Varsaviae et Lipsiae A. R. S. 1776*, стр. 93.

¹⁾ Як вище. *Liber diligentiarum*, op. cit., стр. 351.

²⁾ 1562/3 comm. hiem. *Lectorium Galeni. Herbestus Georgica Virgillii. tertia die incepit, legit ad finem commut(ationis)*“.

³⁾ В літньому семестрі 1563/4 р. — імени Гербеста в *Liber diligentiarum* вже не стрічасмо: в се найліпший доказ його відходу. — гл. *Liber diligentiarum facultatis artisticae*, op. cit., стр. 351 et seq. — Вкінці годить ся запримити, що говорити, ніби то Бенедикт Гербест попрощав краківську Академію членом колегії більшої, — на се нема найменшого доказу. [Нор. прим. Туркавский, op. cit., стр. 22, 23. „Odtąd oddawali się obaj razem swym zajęciom nauuczycielskim, Herbest w Collegium większem, Grzegorz w mniejszem“ (звачить після Гербестового повороту зі Скерневиць!...); а далше читаємо, що Гербест в марті 1562 р. (!) зложив ступінь колеги більшого і професорську гідність та удав ся до Познаня... Туркавский відкликає ся до Солтиковича (op. cit., стр. 338)]. Передовсім зверну увагу на се, що згаки про се нема в Гербестових писаннях ніде, хоч натомісь вісток про своє членство меншої колегії Бенедикт не жалував. Зрештою в актах краківського університету нестрічасмо на се теж ніякого доказу. Навпаки — *Liber diligentiarum* свідчить зовсім певно, що Бенедикт Гербест полишив краківську Акаде-

IV.

Гербестів побут в Познані¹⁾ — се одна із найсвітліїших карт в історії польсько-католицької контрареформації в перед-свуйтській добі. Вперід одначе нехай буде мені вільно зробити декілька уваг.

нию рішучо як *collegiatus Collegii minoris*. (пор. *Liber diligentiarum facultatis artisticae*, op. cit., стр. 351, 417).

¹⁾ Від тепер дороги обох приятелів розходять ся зовсім в протвній сторони. Імя поета почуємо в дальшім оповіданню ще може раз-два. Годі отже на самім кінци минути мені мовчанкою деякі епізоди з часу спільного пожиття Вігілянція в Гербестом (до їх остаточної розлуки зн. 1563 р.), епізоди, що у Вігілянцевих біографів представлені хибно. — Як в житю Бенедикта Гербеста так і в житю Вігілянція ре-чинець покликания до „колегії меншої“ — се одна із важнійших хвиля. Коли одначе се стало ся — про се Вігілянцевих біографів не питаймо. По їх думці поет став „*collegiatus collegii minoris*“ ще 1553 р. (значить після повороту зі Львова, евентуально з Угорщини). „Він отримує ступінь магістра“, читаємо у Туркавского, „та тепер і вибирають його одноголосно колегою меншим, а як такий вчив поезії в т. зв. Collegium Minus. Розпочав „*ten zawód*“ враз з Гербестом“ і т. д. Що до Гербеста — ми вже знаємо. Подібно й скажемо про Вігілянція. Не перечу, що як раз саме тоді отримав поет (й очевидна річ Гербест) ступінь магістра. Про се свідчить вже не лишень звісний панегірик Григорія „*Reverendis Patribus, Dominis Doctoribus et Magistris, Cracoviae in Collegio Maiori manentibus*“ (ч. бібл. ім. Оссол. 14.906 Ad patres elegia II, датована: Cracoviae e Collegio Minori, pridie Nonas Julii, Anno Domini MDLIII (1553); пор. мої замітки на стор. 58, 59), але ще й се, що у Львові учили оба приятелі рішучо як бакалаври (на відповіднім місци я се означив). Та вжеж членом колегії меншої став Вігілянцій рішучо що іно 1561 р. В тім не може бути найменшого сумніву (пор. Віслоцкого *Liber diligentiarum facultatis artisticae*, op. cit., ст. 346 і 489). — З моїми выводами на основі автентичних університетських грамот годять ся вповні власні слова Вігілянція. Згадавши про свій поворот зі Львова до Кракова — каже:

„Huc ad te redij, terra Polona Minor.
Hic alia rursus redimitus tempora Lauro
Sum mihi Fortunam uisus habere bonam.
Et Collega Minor communi voce creatus,
Condita Castalidum sacra professus eram:
Hic ubi stant Jagiellonis pallatia Divi,
Istula, quae lentis alluit altus aquis.

Як отже бачимо — поет оповідає про почеси, які стрінули його після повороту зі Львова та дальше зазначає, що стало ся опісля, коли він

І так видасть ся мені чудним говорити, неначе-б Бенедикт Гербест став познаньським каноніком ще за життя біскупа Чарнковського, значить ще десь 1562 р.¹⁾ Се гіпотеза більше як сьмілива. Адже-ж в тім не може бути найменшого сумніву, що до Познаня вибрав ся Бенедикт рішучо як бувший член колегії меншої й професор краківської Академії. Щоби одначе він прощав ся з краківською Академією як канонік познаньської капітули, — про се не стрічаємо в сучасних грамотах ніякої згадки.

Так само до фантазій треба зачислити й сю гіпотезу, неначе-б Бенедикт Гербест вславив ся за час свого вісімлітнього побуту в Познані своїм учительованнем в колегії Любранського²⁾.

Початок „Neacademiae Lubranscianaе“ сягає 1519 р.³⁾ Оснував її познаньський біскуп Ян Любранський, від чого й пішла назва колегії. В Великопольщі мала вона стати тим, чим в Малопольщі була краківська „Alma mater“. Першим ректором колегії був Тома Бедерман (Tomasz z Poznania), — доба най-

став „Collega minor“. Із получення не виходить зовсім, неначе би се стало ся рівночасно. Навпаки: дальше сьвіає поет так:

„Post (sic!) Maior tecum. Benedicte, Polonia Vatem
Collegam ad Posnam fecerut esse suum“ і т. д.

Отсе „post“ говорить багато. Коли зважимо, що членом колегії меншої став Вігільянецький 1561 р., а до Познаня виїхав вже в половині 1562 р., тоді й зрозуміємо, що слівце „post“ ужив поет дуже зручно. Так само треба заперечити й Вігільянецьке учительованне хоч би навіть в колегії меншій (очевидна річ: виклади публичні) вже від р. 1553: в краківській Академії став Вігільянецький викладати що іно в р. 1561. Розпочав учительську кар'єру як і Бенедикт Гербест — як *magister extraneus*, викладач „Theoreses“ (Gregorius Sambor Theoreses (!) feria quinta post Pentecosten (29 мая) incepit, post dies Caniculares Aeneida Vergilii ad finem legit. — Liber diligentiarum, op. cit., стр. 343). — Цит. місця у Туркавського, op. cit., стр. 19 et seq., цитовані стихки Вігільянца: цінна збірка бібл. ім. Оссол. ч. 14 806, елегія до Баргеля. На тім і кінчу лишаючи справлене низших многих похибок будучому більше совісному біографови тої синапатичної людини.

¹⁾ Енциклопедія Орґельбранда (видавна І), т. VI, стр. 179. Говорить ся виразно, що каноніком заіменував Б. Гербеста біскуп Чарнковський.

²⁾ Поp Wiszniewski, op. cit., т. VI, стр. 157. — Turkawski, op. cit., стр. 24.

³⁾ Гл. Łukaszewicz, Historia szkół, op. cit., т. III, стр. 483. — Того-ж, Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, W Poznaniu, 1837, т. II, стр. 12—22.

більшого розвитку тривав за ректорату Томи Бедермана та Григорія зі Шамотул (ок. 1530—1535 р.). В колегії замічаємо під ту пору незвичайний рух, імена таких професорів як Антоній Галюс (Gallus) та Христофор Гегендорфінус (Christophorus Hegendorphinus) звісні й за границями Польщі¹⁾. Та розцвіт тривав дуже коротко. Згодом-перегодом стала колегія чим раз більше підупадати, не можучи ніяк достроїти ся до сучасних вимог. Оттоді то — по згідній думці польських учених — з'являється в Познані Бенедикт Гербест, а побіч нього Іжегож Вітілянцій, — нерозлучний його приятель. „З молодечим запалом забирають ся вони до праці — і ось завдяки їх трудам — колегія знов знімається на ті вишини, на яких стояла й перед тим, а може й ще вище“²⁾.

Нема найменшого сумніву, що до приходу Бенедикта Гербеста (та Григорія Вітілянція) до Познаня, колегія Любранського була вже справді над берегом загуби. „Collegia Sracoviense et Posnaniense reformatanda“ — оттак гомонить польсько-католицьке духовенство, зібране на синоді в Познані ще навіть 1561 р.³⁾. Теж нема найменшого сумніву, що отся загально бажана реформа колегії Любранського починається як раз від приходу до Познаня обох приятелів. Щоб одначе говорити, неначе-б уся вага, усе значіння Гербестової діяльності за весь час його познанського побуту лежало як раз в реформі колегії Любранського, а радше в його учительованню, — так говорити — се не лишено безпідставно, але й несправедливо.

Передовсім мушу заприїтати, що Бенедиктове учительованне в Познані тривало дуже коротко (кількамісячного побуту Б. Гербеста в Познані ще 1562 р. не згаду), найправдоподібнійше лише до приїзду до Познаня наступника Чарнков-

¹⁾ Ibidem. Про Гегендорфіна див. нарис. д. Коссовського н. з.: Christophorus Hegendorphinus in der bischöflichen Akademie zu Posen (1530—1535). Sonderabdruck vom Jahresberichte des k. k. II Ober-Gymnasiums in Lemberg für das Jahr 1902/3 Lemberg, 1903.

²⁾ Се безперечно — відгуки писавя такого Третера, Ржепшицького і ин. І так — звісно — писав Третер, що Гербест учив „in Collegio Lubransciano plene iam desolato“ (l. c.).

³⁾ Акти познанського синоду з дня 13 січня 1561 р. Mandata Dominis Nunciis commissa. — Archiwum teologiczne, op. cit., т. II, стр. 224. -- Свідоків Третера, Бехбуса, Ржепшицького і т. д. вже й не згаду.

ского, біскупа Адама Конарского, себто до половини 1564 р.¹⁾ Беапечечно за той час завів Бенедикт в школі відповідні реформи, розстарав ся для неї відповідних учителів (своїх таки братів: Яна і Станіслава, на той час бакалаврів краківської Академії) і т. д., — та вже ж на тім і конець²⁾. Як мало цінив він сам ті свої кількамісячні занятя, — про се свідчить найкрасше то, що згадки про се не лишив нам ніде в своїх писаннях. Зрештою — се зовсім певна річ, що і опісля відносини в школі Любраньского займали Бенедикта не менше як і всіх иньших, хто лишень розумів значінне та й задачу колетії, та вже-ж що Бенедикт почавши від половини 1564 р. не був вже управителем (ні тим більше професором) колетії Любраньского — в тім не може бути найменшого сумніву.

Передовсім мушу піднести з натиском, що згадки про учительованне Бенедикта в Познани не стрічаємо ніде в його писаннях. А одначе нагода до сього надавала ся нераз. Тут нагадуєть ся мені передовсім один епізод. Коли власне около 1564(5) р. відповідав Бенедикт в фіналі³⁾ звісної літературної полеміки на зовсім не наукові напасти свого соперника Гурского, — писав він між иньшим так: Ти глузуєш собі із мого учительовання в Скерневицях, та ще одно згадуєш. Та прости! „*Vtrumque mihi non paruo fuit honor...*“ Коли би жив Ян Пшерембский, гнізненський арцибіскуп, тоді почув би

¹⁾ Як звісно — 9 липня 1562 р. біскуп Чыриковский умер. Його наслідником став Адам Конарский. Саме тоді в вітчині його не було. Св'яточний в'їзд до Познаня відбув ся аж „ultima Augusti“ 1564 р. На дієцезальнім синоді в Познані 26 жовтня 1564 р. був вже Б Гербест каноніком та катедральним проповідником. Пор. MS. бібліотеки ім. Оссолинських у Львові ч. 623 п. в. *Statvta Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis*, стр. 162, 163. — Теж *Archiwum teologiczne*, op. cit., т. I, стр. 81, 82. Нижше говорить ся про се обширнійше.

²⁾ Около 1564(5) р. говорив Бенедикт до Якова Гурского так: „*Deus.. duos dedit fratres, prima iam laurea (vt scis) redimitos Ioannem et Stanislaum...*“ *Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V*, op. cit., L. V. — Пор. теж: *Muczkowski Josephus*, *statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagiellonica ab anno 1402 ad annum 1849* (Краків, 1849), стр. 202. „*Decanatus Mgri Martini Rarciasz. Eodem anno, commutatione aestiuali, in decanatu primo Mgri Martini Rarciasz pro quartuali Sanctissimae Trinitatis, bonarum artium studiosi ad lauream baccalaureatus promoti sunt*“; між иньшими: *Stanisl. Herbest Neapolitanus*.

³⁾ Згадувані нераз *Periodicae responsionis libri V*.

ти від нього правдиве, та тепер тобі не миле свідощтво про мене! А яке було се „друге“ мое учительованне — про се теж усі дуже добре знають на краківському університеті. Бо й що ж може бути кращого та гіднішого, як бути управителем „*scholae Nobilium iuvenum — apud Episcoporum in Polonia principem*“ — та виховувати синів Станіслава Мацєйовського, „*clarissimi in amplissimo Poloniae Regno Senatoris?*“¹⁾ Оттак писав Бенедикт, гамуючи свої почування, а ми — річ природна — по такій потоці горячих слів гамованого обурення амбітної людини — сподівали-б ся чогось більше. Адже-ж се було би зовсім оправданим та консеквентним психологічним моментом, коли би як раз тепер до живого дйткнений молодий та при тім амбітний письменник почванив ся перед своїм соперником ще й тим, що ось — бач — і тепер мене люди поважають та нікому иньшому не поручають проведу і в познанській школі, а як раз мені! Бач! не так люди мене судять, як ти...

Та Гербест сього не вчинив: природна річ — професором колегії Любранського він вже не був.

Та не лишень при тій нагоді, але й при всяких иньших опісля, за цілий час Бенедиктового побуту в Познани, — не стрічаємо ся ані раз бодай лишень з нятяком про його учительські занятя. Між иньшим позволю собі навести ще одно. Коли власне порівнаємо Гербестові писання з перед 1564 р. з тими, які Бенедикт написав підчас свого побуту в Познани, від разу

¹⁾ „*Exprobras mihi Squirneuicense paedagogium: mox et alterius paedagogij meministi: vtrumque mihi non paruo fuit honori. Si viueret Ioannes Prerembius, Gnesnensis Archiepiscopus: audires ex illo verum, tibi que nunc ingratum, de me testimonium; sed habes istic Cracoviae ornatissimum virum Syluestrum Rogucium, artis Medicae Doctorem, ex quo etiam, qualis ego Squirnecijs fuerim, vbi voles, certo poteris discere. Proferrem hic plures tibi testes: nisi tu ipse, quid olim de paedagogio Squirneuicano senseris probe meminisses. Alterum etiam paedagogium meum quale fuerit — omnes apud Academiam Cracoviensem norunt. Quid autem honestius fuerit, quam scholae Nobilium iuuenum apud Episcoporum in Polonia principem, primum praefuisse, deinde vero clarissimi in amplissimo Poloniae Regno Senatoris, Stanislai Maceiuij, liberaliter liberos instituisse? Neque vero (vt arroganter quippiam scribere non videar) haec ego nunc commemorarem, nisi tu ipse, Gorsci, meorum eorundem paedagogiorum in Periodica Refutatione faceres mentionem*“. Ibidem.

паде нам в віці передовсім одно: у всіх Гербестових писаннях з перед 1564 р. не стрінеш ні одного, де би не було бодай дрібного натяку про його учительські клопоти, бодай одної критичної думки на адресу поганого домашнього шкільництва, одної ради — з уст досвідного педагога на основі довголітних помічувань. Та вже-ж після 1564 р., нам за чимсь подібним не шукати. Ба що більше! Усі ті писання з перед 1564 р. зазначував Бенедикт все з певним вдоволенням, що ось автором їх був ніхто иньший, а як раз він — учитель чи там управитель тої або иньшої школи. Тепер — подібних стереотипових приміток як „Cracoviae e schola vestra“ і п. т.¹⁾, „Squernovicijis in aula et Schola D. Archipraesulis“²⁾, „Cracoviae, ex Minore Collegio nostro“³⁾ і т. д. — нам вже не глядіти. Та вже-ж за се від тепер ми дуже часто будем стрічати ся при Гербестових писаннях з значущим „Dano przy Tumie Poznańskiego Kościoła“⁴⁾, „Z Tumu naszego Poznańskiego“⁵⁾ і т. п., одним словом ми спостережемо, що Бенедиктови як познаньському канонікови та катедральному проповідникови⁶⁾ було вже річею просто неможливою учителювати далше

1) Пор. прим. Cracoviensis scholae apud S. Mariae templum Institutio, Epistola dedicatoria.

2) Прим. Arithmetica linearis (якого будь видання), epistola dedicatoria.

3) Прим. Aliquot epistolae... epistola dedicatoria. Також: „Cracoviae, ex Minore Collegio“ (Compendium prosodiae, op. cit., стр. 33, обор.), або „Cracoviae, e nostra domo Minoris Collegij (M. Tvllij Ciceronis vita, Epistola dedicatoria) і т. д.

4) Rożany Wianek przy Zdrowe przeciw Szkodliwie zaniebanym Powinnosciam Chrzesciiańskim Lekarstwo... op. cit.

5) Ibidem. Або: „Z Tumu Kosciola Poznańskiego“ (Chrzescijańska porządna Odpowiedź, Przedmowa do I. K. Miłości), „Dan z Tumu Kosciola Poznańskiego“ (Wypisanie drogi), „S Tumu Poznańskiego Kościoła“ (Zdrowe przeciw szkodliwie zaniebanym Powinnosciam Chrzescijańskim Lekarstwo... Przedmowa).

6) Свої нові титули він виписує теж на своїх писаннях після 1563(4) р.: „Synodica Benedicti Herbesti Neapolitani. Canonici Ecclesiastae E(cclesia) C(athedralis) Poznaniensis oratio...“ (1564 р.); „Nauka Prawego Chrzescijanina przez Benedicta Herbesta Kaznodzieię y Kanonika Poznańskiego napisana“ (1566 р.); „Chrzescijańska porządna Odpowiedź... przez Benedicta Herbesta K(anonika) Poznańskiego“ (1567); „Zdrowe Lekarstwo albo Cerimoniey Krztu... Wykład pobozny Przez X. Benedicta Herbesta, Poznańskiego K(anonika) vezyniony“ (1568 р.) і т. д.

в колегії Любранського. При тім повторяю одначе ще раз, що нові високі почести не перешкаждали йому зовсім глядіти пильним оком на відносини в колегії: то буде для нас тим більше зрозумілим, коли пригадаємо собі ще й се, що управителями та професорами зреформованої школи були як раз його рідні братя Ян і Станіслав¹⁾.

Ми бачили вже, як тепло опікував ся Бенедикт своїми молодшими братами. Під його доглядом учать ся вони в Кракові, він бере їх з собою до Скерневиць, ратуючи себе і їх перед грозою морового повітря, а вибираючись до Познаня він теж па них памятає, бере їх з собою та вироблює їм хороші становища учителів та управителів колегії Любранського. Певна річ, що і в Познані Бенедикт не перестає помагати молодшим братам своєю досвідною думкою, радою. Як вірні діти краківської Академії — і в Познані кладуть братя Гербести найбільшу вагу на науку реторикки²⁾. Вони учать своїх студентів складати

¹⁾ Станіслав Гербест був якийсь час й професором школи в Калішу (пор. Wiszniewski, II. L. P. т. VI, стр. 142, примітка 170). — Бібліотека Пулавських мала кілька примірників писання Яна Гербеста п. з. *Rhetorica ex omnibus M. Tullii Ciceronis Rhetoricis...* (Cracoviae, 1565), з них один з власноручними замітками автора. З записок тих довідуємо ся, що саме тоді (около 1568 р.) був Ян Гербест учителем познанської колегії (пор. Jocher Adam, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*, op. cit., т. I, стр. 58, вр. 521. — Вкінці гл.: Łukasiewicz, H. Sz., т. III, стр. 483 et seq., та його-ж: *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*, op. cit., т. II, стр. 12—22). В Познані з'являють ся братя Гербести рішучо 1563 р. — Про се свідчить зовсім певно й згаданий вже переклад Яна Гербеста п. з. *Książki Wincentego Francuza o Dawności i o Szerokości Powszechney Wiary Krześciańskiey...*, виданий 1563 р. — „Przedmowa ku ich M. Panom Barzynom“ підписана: „Dana z Poznania Miesiąca Lipca: Roku od Narodzenia Pańskiego, Tysiącnego Pięćsetnego Szesćsetnego Trzeciego. W. M. we wszem powolny: Jan Herbest z Nowego Miasta“.

²⁾ Розцвіт гуманізму на краківському університеті (Яків Гурский, Шимон Марицкий, Б. Гербест) — се доба панования там реторикки: думали, неначе-б нимови можна вивчити ся з всіляких формул. В тій то цілі стали тепер залюбки видавати та коментувати писання Ціцерона з риторикки, стали писати оригінальні формули (не раз дуже чудернацькі) на основі муравлинних студій над текстом писань римського бесідника. О скілько „заслужив ся“ на тім полі Бенедикт Гербест — ми знаємо. З поміж цілої плеяди інших письменників сього рода згадаю тут ще Яна Гербеста, брата Бенедикта. Крім звісного вже нам перекладу „Książki Wincentego Francuza o Dawności i o Szerokości

„вірші“ та komponувати гучні та бомбастичні орації, панегірики, епіграми, епіцедія і т. п.¹⁾ Се зрештою для шановних професорів було не без користі. Нераз веліли вони молодіжи, з якої будь пустої нагоди, величати познаньських каноніків пишними „словословіями“, очевидна річ — на спеціяльно уряджених спектаклях. За се запрошувала славетна капітула проворних учителів на багаті обіди, а нераз і обдаровувала їх грішми²⁾. І так знаємо, що 13 жовтня 1568 р. ухвалила капітула для братів Гербестів по кілька талярів — за орації, якими капітулу звеличали спудеї колегії Любраньського³⁾. Очевидна річ — не треба здасть ся й згадувати, що симпатію, якою брати Гербести тішили ся між познаньськими каноніками, завдячували вони чимало, Бенедиктови.

Powszechny Wiary Krześcijańskiej...“ написав він ще, вже підчас свого побуту в Познані: 1) *Rhetorica ex omnibus M. Tullii Ciceronis Rhetoricis: verbis eiusdem collecta opera Joannis Herbesti Neapolitani. Cracoviae in Offic. Mathiae Siebeneycher. A. 1566, 8°.* — Ївонн і Бакер приписують отсе писання шильно Бенедиктови Гербестови. [Пор. Brown Józef, *Biblioteka pisarzów assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego, Poznań, 1862, стр. 193—196.* — Backer, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus, Liège, 1853, т. III, стр. 353—355;* — *Wiszniewski, H. L. P., т. VI, стр. 142, зам. 170;* — Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, пр. 521* (вказує, що бібліотека Пулавських мала кілька примірників цього писання, з них один з взапоручними привітками Яна Гербеста); — *Estreicher K., Bibliografia polska XV—XVI st. Kraków, 1875, стр. 46, 151;* — його ж *Bibliografia Polska XIX stolecia przez..., т. II (G L), стр. 121 і т. д.*] — Витяг зі згаданого просторого писання Яна Гербеста вийшов другого року (1567) під таким заг.: *Rhetoricae Compendium ex M. Tullio Cicerone, verbis ejusdem collectum opera Joannis Herbesti (6. m.) 1567, 8°.* [Пор. *Miesięcznik Polocki, 1818, т. I, стр. 54 et seq.,* — Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, пр. 522;* — *Kopera Feliks, Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hrabiego Hutten-Czapskiego w Krakowie, 1900, стр. 214.* Остацію брошуру видали знову в друге вже в XIX в., 1817 р. в Полоцьку (Polociae). [Пор. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, пр. 522* (каже, що полоцький передрук появил ся „около 1815 р.“); — *Wiszniewski, H. L. P., т. VI, стр. 142, зам. 170* (каже, що р. 1818); *вкінци: Estreicher, Bibliografia Polska XIX stolecia, op. cit., т. II, стр. 121* (каже, що 1817 р.).

¹⁾ Пор. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 21.*

²⁾ *Ibidem.*

³⁾ *Ibidem.*

Час учительовання братів Гербестів в Neacademia Lubransiana — се доба її найбільшого розцвітту. Справедливо отже запримітив вже Лукашевич, що в тім часі колегія Любранського була славна в цілій Польщі¹⁾. Та вже-ж і тепер час розцвітту минув таки дуже скоро. 1573 р. основано в Познані єзуїтські школи²⁾. Для колегії Любранського було се засудом смерті³⁾: вже під кінець 70-тих років XVI в. сьвітить колегія пустками. А вже-ж — ніде правди діти — упадок колегії Любранського замітний й ще перед приходом єзуїтів до Познаня, а радше перед отворенем там єзуїтських шкіл. Можна сказати, що не єзуїтський сприт, не єзуїтська конкуренція підкопала колегію Любранського. Neacademia Lubransiana переживала той самий процес, який переходили під ту пору усі подібні інституції: побіч гучних єзуїтських полемічних інститутів — вони мусіли, скорше чи пізнійше, змарніти зовсім. Всякі-ж подібні „світлі“ періоди, як ось прим. учительованне в колегії Любранського братів Гербестів, треба вважати зовсім штучно викликаню появою, після чого наступав звичайно ще більший занепад. Так було й з колегією Любранського; зараз ось і побачимо, що вже 1571 р. була вона в дуже нужденнім стані.

Тут пригадаю один дуже цікавий сучасний документ, а власне опис колегії Любранського підчас ревізії познанських шкіл 1571 року. „Колегія Любранського“, читаємо в згаданім описі, „її ректором Шимон Леополіта, magister artium. Є в ній 6 огріваних сьвітлиць; з них одна склеплена, яку треба відновити, призначена для професорів, — друга, доволі велика, спільна. Верх вимагає направи, бо став вже рисувати ся: філяри потерпіли ізза повени так дуже, що можна надіяти ся вкінці руїни, коли в час не зарадить ся. Є в тій будівлі на долі і на горі чимало сьвітлиць для учеників, одначе більша їх частина не замешкана, а у дверий повідривані замки. Сьвітлиці ті ще за управи Яна та Станіслава Гербестів були в добрім стані“⁴⁾.

¹⁾ Łukaszewicz, H. Sz., т. III, стр. 483 — *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*, op. cit., т. II, стр. 12—22.

²⁾ Ibidem. Поп. теж Załęski, *Jezuici w Polsce*, op. cit., т. I, стр. 201—211.

³⁾ Łukaszewicz, H. Sz., т. III, стр. 486.

⁴⁾ Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*, op. cit., т. II, стр. 14, 15.

Так звучить офіційна реляція про стан колегії Любранського в р. 1571. Як отже бачимо — вже тоді колегія ледви що веґетувала: більша частина сьвітлиць, призначених для учеників, стояла пустою, хоч за управи братів Гербестів було инакше. І отсе — як я вже запримітив — було зовсім звичайною появою після її хвилевого, зовсім штучно викликаного розцвітту¹). Та при тім тут ще одно паде нам відразу в вічі: згадки про Бенедикта Гербеста в наведеній реляції вже нема. Певна річ — його коротке учительованне в колегії Любранського на початку 60-тих років — в 1571 році вже й призабули²). Під той час імя Бенедикта Гербеста стало голосним не лишень в Польщі, але й за границею, не з powodu його заслуг около оживлення колегії Любранського.

V.

Діяльність Бенедикта Гербеста в Познани аж до його вступлення в єзуїтський орден 1571 р. — се, як я вже згадав, одна із найсьвітіїших карт в історії польсько-католицької контрареформації в передєзуїтській добі, історії будь-що-будь до тепер нам ще не дуже добре знаної. Не помилю ся, коли скажу, що в Познани з'являєть ся Бенедикт саме в час найбільшого розгару діяльності велико- і малопольських сектантів, в час ледви чи не найбільш критичний для католицької церкви в Польщі. В середині поодиноких сект повстає бажанне порозуміння та злуки — для тим могутнійшої та успішнійшої боротьби з католицізмом, нові науки заливають мов та потопа усю Польщу та Литву, а навіть Україну³). Серед того Бенедикт Гербест почи-

¹) Животіла ще колегія Любранського аж до 1780 р. Того року знесла її т. зв. едукацийна комісія (Łukaszewicz, op. cit., т. II, стр. 20).

²) Спис ректорів колегії Любранського подав Лукашевнч. Очевидна річ — він дуже недокладний. Між иньшими іменами стрічасмо й Бенедикта та Яна Гербестів (Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 19 і 21).

³) Пор. Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 16, 20 et seq. — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit. і т. д.

нає зі своїм приходом до Познаня з великопольськими сектантами найзавзятійшу боротьбу, організує в Познані кружок здібних полемістів та стає пострахом діссидентського табору. Таким чином став Бенедикт справді в ряді самих перших визначніших представників католицького відродження в Польщі, що розпочали боротьбу з усякими сектантами ще чимало перед приходом та діяльністю єзуїтів, — стає предтечою єзуїтського ордена, що десять літ опісля забираєть ся вже до остаточної розправи з ворогами Риму.

Познань — *aemula Cracoviae*²⁾, — або як читаємо у Григорія Вігільянція — *Posnania picta*³⁾, як столиця Великопольщі, в XVI в. славила ся заможністю та ученістю. Бенедикт Гербест ставить Познань на рівні з Краковом, Львовом та Варшавою, називаючи його „*vrbs Maioris Poloniae clarissima*“⁴⁾. Ядро інтелектуального й найзаможнішого населення становили головню німецькі купці та ремісники. Вони стояли в живих торговельних зносинах з такими німецькими містами як Липськ, Ниренберґ, Віттемберґ і т. и.⁵⁾ та тим і поясняєть ся се, що відгомін голосніших західно-європейських кличів даєть себе чути в Познані вже дуже рано.

Не звісно, чи гуситизм мав в Познані своїх прихильників ще в XV та з початком XVI в., хоч нема найменшого су-

¹⁾ Кромер в своїм писанню „*Polonia*“ (1578). Передрук своєї дуже інтересної пам'ятки зладив проф. Чремак 1901 р., накладом Академії Наук в Кракові.

²⁾ *Vigilantii Gregorii Samboritani Ecloga, Alexis, Pol-lux et Castor, op. cit., Ad Andr. Burg. Elegia III, Somnium: „Cum me Collegam Posnania picta uideret“.* — Сучасний наочний свідок, легат Комендоне описує Познань так: „Се місто, дуже заселене й найже рівне Кракові, за ласкою Божою — доволі здорове в справах віри! Є тут много гарних костелів..“ і т. д. — *Pamiętniki o dawnej Polsce obejmujące listy Jana Franciszka Comendoni... вид. M. Malinowski. Wilno, 1851, т. II, стр. 291, ласк. до кардинала Алтемпє з дня 1 жовтня 1565 р.*

³⁾ *Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V, op. cit., Prooemium.*

⁴⁾ *Łukaszewicz, Wiadomość historyczna o Dyssydentach w mieście Poznaniu w XVI i XVII wieku, porządkiem lat zebrana, w Poznaniu, 1832, стр. 8* — Його-ж: *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. I, стр. 43 і 44, 68 і 69.* — По обчисленню Лукашевича було в Познані (з передмістями) 1567 р. около 30.000 душ. (*Obraz histor. stat., op. cit., т. I, стр. 60—62.*)

жніву, що між великопольською шляхтою їх не бракло¹⁾. За се загально звісна річ, що наука Лютра прийлась в Познани вже дуже скоро: з початком двадцятих років XVI столітя²⁾. Головними опікунами та можними заступниками нової науки стає великопанський рід Турків. Під їх могутною рукою та й серед иньших прихильних обставин ширить ся лютеранство зовсім вітверто — навіть в церкві (Ян Секлюциян) та в школі (Христофор Гетендорфінус). Виїзд познанської молодіжи до Німеччини на науку та неустанні торговельні зносини познанського міщанства з німецькими містами причиняєть ся до тиж більшого розголосу Лютрових доктрин³⁾.

Менше щастя мали в Познани аріяни⁴⁾, за се незвичайно гостинно прийало познанське міщанство чеських братів.

Лютерани й чеські братя — отсе головні секти в Познани та взагалі в Великопольщі. Ось як писав про се 1565 р. папський легат Комендоне до кардинала Марка Альтемпє (Sittich

¹⁾ Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 34 et seq. — Łukasiewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 6, 7. — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 8 et seq. — Prochaska W obronie społeczeństwa, op. cit., Kwart. hist. 1901.

²⁾ „Audio pullulare istic in civitate posnaniensi in dies magis sectam luteranam et omnia impune geri. Dnus palatinus cum civibus cracoviensibus et prelatibus sapierunt diligenter et magno vigore hanc insolentiam, mandato regio accepto, quod pariter et ad Mgriam vram. ac cives posnanienses fuit missum quare vero adhuc impune et ducantur ustuc libri prohibiti et sermonibus licentiosis ac blasphemis in sacra Dei plena sint istic omnia in computationibus et consensibus hominum nescio. Itaque rogo vram. Mgriam. apponat auctoritatem ac diligentiam suam cum civibus“. — Petrus Tomiczki, Ep. Posn. Vicecancellarius, Luce de Gorca, Castell. Posnaniensi et Majoris Polonie Capitaneo generali, 1522 p. Acta Tomiciana, т. VI.

³⁾ Bidlo, l. c., Łukasiewicz, l. c.

⁴⁾ В другий половині 40 вих років „працював“ в Познани й „апостол“ Кальвіна (Андрій Пражмовський). Завдяки одначе енергії познанського біскупа Ізбеньського — його прогнано дуже скоро. (Пор. Łukasiewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 22, — O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkopolsce, W Poznaniu, 1835, стр. 26 et seq.). Всеж таки в Великопольщі кальвінізм ширив ся. — Аріянізм являєть ся в Польщі як витвір ферменгу в таборі кальвінів. Були різні відтінки аріянізму. Вихідною точкою є все давня наука Арія о ст. Трійци. Аріяни звісні були в Польщі під ріжними назвами (прим. Антітріїтарії, Унітарії і т. д.); поодинокі секти мали теж всілякі відтінки) Пор. Łukasiewicz, Dzieje kościołó w wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 201 et seq. i 234 et seq. Теж: Дюбовичь, Історія Реформації въ Польщѣ, op. cit., стр. 270 et seq.

Altemps v. Hohenems): „загніздило ся тут дві секти відступників; одна зложена в німецьких кушців та ремісників — лютерська: ті сходять ся в домі гнізненського каштеляна (Яна Томицького). Друга секта — пікардів або вальдензів, як себе самі називають. Прогнані з Чех нашли наслідком байдужности познаньських біскупів (!) пристановище в богатых селах та доколичних замках, звідкля наслідком такої самої байдужности та браку ревности біскупів втиснули ся ті нікчемні люди перед десятима роками й до Познаня“¹⁾.

Хто-ж то були отсі „нікчемні люди“, якими так бривив ся Комендоне?

Братя чеські, пікарди, чи там вальдензи²⁾ — се все епіюни Гуса³⁾. Коли після смерти короля Людовика під Могачем став

¹⁾ Лист лєтата Комендоне до кардинала Альтемпс з дня 1 жовтня 1563 р. — *Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta obejmujące listy Jana Franciszka Commendonі* вид. М. Малиновски, Wilno, 1851, т. II, стр. 291, 292.

²⁾ Згадані сектанти звали себе чеськими братами або Єднотою (Unitas). Католики й иньші диссиденти звали їх пікардами („quo nomine Fratres vulgo tum ab adversariis tum ab aliis rerum ignaris appellabantur“. *Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, Amstelodami, MDCLXXXIX*, стр. 112), або вальдензями (так звав їх прим. Павло Вертерий, звисний апостата. Гл. його передмову до Конфесії чеських братів, виданої Tubingae 1557 р.). — „Nie będą zwać Pikarthy, mogą zwać chociaż beggarthy. Na to się Panowie wnet ozwali. Tu wiele było mówiono o słowie Pikarthy, jako ze złości na potwarz Braci to nazwisko im dano, a jako się Bracia zawždy od wszystkich sekt odmawiali bo do nich nie przystawali, ale osobliwą jednotę zaczęli“ (*Дневник синоду в Пінчові 1556 р. Лукашевич, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, op. cit., стр. 157).

³⁾ „Secessionem a Calixtinis nonnulli ab Anno 1450 meditabantur et moliebantur: iique Fratres postea dicti“. *Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, continens historiam ecclesiasticam ecclesiarum slavonicarum, inprimis, polonicarum, bohemicarum, lithuanicarum, russicarum, prussicarum, moravicarum etc. Amstelodami Apud Jansonio-Waesbergios MDCLXXXIX*, стр. 25, caput VIII, De posterioribus Hussi Sectaribus, in Bohemia, et quidem primo Fratribus sic dictis, Anno 1450 exortis, eorumque Unitate. — *Пор. теж: Johannis Lasitii, nobilis poloni Historiae de origine et rebus gestis Fratrum Bohemicorum, Liber Octavus qui est De Moribus et Institutis Eorum. Anno MDCXLIX* (ч. 616. ім. *Occol.* 9.253), Caput II, Protestatio nihil hic scribi hyperbolice. Et de nomine Fratrum eorum utantur: sicut et unitatis Fratrum. В першій книжці говорить ся про різницю між братами з вальдензями.

чеським королем Фердинанд австрійський, настало для чеських братів „время люте“. Се-ж звісна річ, що горячим бажанням короля було допровадити за всяку ціну до полагоди конфесійних непорозумінь в Чехії та на Моравії. Очевидна річ, що король не розумів тої полагоди инакше, як просте піддане утравквістів другій пануючій конфесії, себто церкві католицькій. Та тим часом уніонні заміри короля розбивалися зовсім як раз о чеських братів: вони розвивалися та кріпшали з дня на день, як каже історик „na úkor obou církví zákonem uznávaných“¹⁾. Певна річ, що вперед треба було упоратися з чеськими братами, а що іно опісля міг король приступити до здійснення своїх мрій. План такий був королеви не чужий, а то тим більше, що король з самого початку свого пановання мав проти Jednotě bratrské підозріння, неначе-б „proti vrchnosti povstávati, jí se vsvědčovati i jiné podle sebe bouřiti a s nimi se puntovati hotova byla“²⁾. Королівська неприхильність не була для братів без наслідків: закінчилася вона остаточно трьома едиктами [5 жовтня 1547, 20 січня і 4 цвітня 1548 рр.³⁾], що їх силою мусіли „сретики“ протягом шести тижнів продати своє майно та опустити на все границі рідного краю („aby v šesti nedělích napořád zběhlých ode dne té vejšpovědi propadnouc statek svůj i z ženami i s dětmi ze všech krajín a zemí JMké pod propadením hrdla i statku se vystěhovali“⁴⁾). Коли не помогли ніякі прохання — ось тоді і ви-

¹⁾ Jaroslav Bidlo, Jednota Bratrská v prvním vyhnání (1548—1561). V Praze, 1900 (Bibliotheka historická doplnkem k českému časopisu historickému vydávají Jaroslav Goll a Josef Peřák), стр. 1.

²⁾ Život Augustův (Česko-bratr. bibl. č. 3), цит. ibidem, стр. 2, зам. 3.

³⁾ Ibidem, стр. 1—19.

⁴⁾ Едикт з дня 4 цвітня 1548 р., ibidem, стр. 18. — Пор. Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, op. cit., стр. 58, 59. „Anno 1548 Pars Unitatis Fratrum, a Ferdinando I e locis quibusdam, praecipue ditionibus Regiis, pulsorum aliquot centeni numero, una cum aliquot Verbi divini Ministris, sedes alibi extra Patriam, quaerere coacti sunt. Ac nonnulli in Majorem Poloniam, Posnaniem, Curnicum, Cosminum et Samotuliam cum suis Pastoribus... circa 25 Junii appulerunt“. — Lasicki, De origine, op. cit., liber V i VIII, стр. 355 et seq. [De prima Ecclesiarum Unitatis Fratrum in Polonia Origine succincta narratio. Authore Martino Grat(iano)]. Теж: Łukasiewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 16, 17, — його ж: O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce, W Poznaniu, 1835, стр. 30, 31.

брали ся в дорогу. Було їх всіх около тисяча люда. Шлях провадив у одних просто до королівської Прусії, друга частина, коло 400 душ, привандрувала в червни 1548 р. до Познаня. Отсе і були головні завязки нової науки в Познани²⁾, яка мимо усяких переслїдувань з боку короля та познаньського біскупа Бенедикта Іздебнського приймаєть ся в короткім часі так, що побіч лютерської секти стають чеські брата найчисленнішою сектою не лишень в Познани, а й в цілій Великопольщі³⁾.

Як перед тим приклонниками Лютра так тепер і чеськими братами заопікував ся головно великопольський маїнатський рід Гурків⁴⁾. Крім того не меньше прихильних опікунів нашли собі сектанти і у иньших великопольських дуків як у Остроротів, Зборовских, Томіцких, Ласких і иньших. Згодом проповідники нових наук перебігають села й міста, скрізь голосять нову науку та еднають собі з кождим днем чим раз то білше вірних. З часом закладають вони й свої школи та відправляють публично свої богослуження⁵⁾.

1) Ibidem. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 29 et seq.

2) Очевидна річ, що відгомін науки чеських братів доходив до Познаня й перед 1548 р. Теж не заверла ще зовсім й давня гуситська традиція. Інтересні до сього спостереження д. Бідльо (Jednota bratrská, op. cit., стр. 34, 35), що полемізує з проф. Любовичом, а власне з його поглядом: „говорить о томъ, что польская шляхта времень реформации воспитывалась въ традиціяхъ гуситизма, нѣтъ никакого основанія“. Любовичъ, Історія реформации въ Польшѣ, op. cit., стр. 44.

3) Ще 1555 р. писав якийсь „nobilissimus vir“ про успіхи чеських братів в Познани так: „Caeterum quod Vrae Dni hinc esset scribendum? — Nouerit haecenus hic novi nihil ortum esse, quam quod Piccardi more suo crescent numero et prosperantur, et sacra peragunt ut ante nemine prohibente. Contionantur Posnaniae duo: unus bohemicе, alter germanice, baptisant, exigunt iuramenta, circumeunt familias et domos nobilium“. Uchwała, czyli zbiór dokumentów wyjasniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego... wydał Teodor Wierzbowski, т. II (Варшава, 1885), стр. 47, 48. — Лист з дня 15 падолиста, 1555 р.

4) Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 25, 26, 77, 89. — Лукашewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 17 et seq., — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 31 et seq., — Finkel, Konfessya na sejmie piotrkowskim w r. 1555. (Kwartalnik historyczny, 1896, стр. 273).

5) Більше про се див. цит. писання Бідльо та Лукашевича. Тут згадаю лишень, що богослуження відправляли Брата в Познани тайком вже від 1550 р. В четирнайцять літ опісля урядити вже собі публичный дім молитви, хоча публичні богослуження відправляли в палаті Остроротів

Природна річ, що так могутний та несподіваний зріст сектантів, явна та горяча оніка акаатоликами зі сторони великопольських маїнатських родів — усе те викликало серед католицького табору найбільше занепокоєнє. Правда — папський нунцій непомиляв ся, пишучи, що, шовляв, „між тими двома сектани (в Познани) лютрів і пікардів горять невинні сварні та незгоди“, одначе як раз сесї голосні бучі в середній діссидентського табору найпаче неспокоїли католиків. Вони були для них страшним memento, що допроваджувало їх до розшуку.

Оттоді то й великопольським католикам з познанським біскупом на чолі отвирають ся очі; вони починають чим раз енергічнійше протестувати проти надто сьмізливим виступам сектантів, шукають виходу з розшучливого положеня, оглядають ся за підмогою ¹⁾.

А тої підмоги католикам було сиравді потрібно: між великопольськими правовірними не було просто кому ставити опору сектантам.

Головною недугою не лишень тодішньої Познаньщини, але й усеї тодішньої Польщі, був передовсїм брак освіченого та морального духовенства. Нарікання на се стрічасмо в богатях сучасних памятках: скрізь брак здібних душпастирів, скрізь нема кому стати до гідної боротьби з „єретиками“. А й та горстка католицького сьвященства, яка тоді тиняла ся по со-

вже від 1555 р. Приватна школа чеських братів була в Познани вкє від 1553 р. В три літа опісля основано публичну. Спис костелів братів чеських і влученої в ними конфесії гельвєцької в Великопольщі подає Лукашевич (O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 265 et seq.). Пор. теж: Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 48, 166, 189.

¹⁾ Про переслідування чеських братів познанським біскупом Бенедиктом Іздебнєским гл. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 32, 42, 44. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 18 et seq., теж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 32, 33. - Пор. теж MS. бібл. ім. Оскол. під ч. 623 (Statuta Ecclesiae cathedralis Posnaniensis), стр. 152, 154, таке сьвідoctво біскупської ревности: „Contra Bibliopolas Decretum. In (!) Anno Domini 1547 Lunae 1. prima Dominica Aduentus, alias 28 Fbris Rudmus Dominus Episcopus vna cum suo Capitulo decrevit, ne Bibliopolae libros vndeunque quos aduexerint auderent aperire nisi praesente Domino Officiali et Procuratore Venerabilis Capli sub poena Centum marcarum et amissione omnium librorum huius modi“. — Andreae Wengerscii, libri quattuor Slavoniae reformatae, op. cit., стр. 218, Caput XIV, Persecutio Reformatarum Ecclesiarum, speciatim, in Majore Polonia.

лах — се звісно — було „сметья людское“, посьміховище усіх, а що-ж вже акатоликів?

„Ecclesiae quoque huius Dioecesis (зн. познаньської) non paucae Parochis et Sacerdotibus fuere destitutae, rarique inueniebantur Pastores, quos et vitae probitas et sufficiens pro suo munere obeundo eruditio commendaret“ — так читаємо в анналах єзуїтської колегії в Познані¹⁾. „Nam plerisque uel vnum ex his, uel simul utrumque deerat, magnumque creabatur scandalum, cum turpiter uiuerent et periculum — cum pares Haereticis insultantibus eruditione non essent“²⁾ — оттак то діяло ся в Познаньщині, діяло ся в цілій Польщі, та отсе і вважає єзуїтський хронограф найважнішою причиною оснований в Познані єзуїтської колегії (1572 р.). „Multa inuenimus, quae nec oculis nec auribus meis placuerunt. Omnia reformationem clamant. Sed quid de ea credam, nolo in presenti sententiam meam aperire. Clamans iam raucus factus sum super hoc negotio“. Оттак жалить ся нунцій Ліппомано в листі до Гозия в часі своїх оглядин великопольських епархий³⁾.

Та познаньські біскупи цього, здасть ся, й не запримичали. Їм здавало ся, що на непростених гостей найдіпший середник — репресалії. Отаким робом бачимо, що біскуп Бенедикт Іздбньський виступає проти „Єдноти“ саме зараз після а радше від самого приходу братів до Познаня [умер 1553 р.]⁴⁾, а його наступник, Андрій Чарниковський бореть ся з „єретиками“ теж як мога: він потягав їх перед свій суд, замикав до тюрми, засуджував на смерть та на підставі королівських гра-

¹⁾ MS. Annales Collegii Posnaniensis Societatis Jesu (бібл. Ягайл. в Кракові ч. 5198), т. I.

²⁾ Ibidem.

³⁾ 1 липня 1556. Cypriani E. S., Tabularium Ecclesiae Romanae saeculi XVI. Francofurti et Lipsiae, 1743 (ч. бібл. ім. Оссол. 25.097), стр. 67.

⁴⁾ „In (!) Anno 1553 Rndmus Dnus Benedictus Isdbieński mortuus est die Martis 17 Jan. Administrabat R. D. Franciscus Wysocki Cantor et Canonicus Posn. Successit in Epatum R. D. Andreas Czarnkowski, qui electus est Lunae 6 Martij post Dominicam Oculi in eodem Anno“. MS. Statuta Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis. — Ilor. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 92. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 41, 42.

мот замикав їх „зборн“¹⁾. Та дарма! „Гретики“, а передовсім наймогутнійші з великопольських сектантів — чеські братя — завдяки своїм впливовим опікунам, все виходили з біскупських „гоненій“ побідно. Все-ж таки перевага та вплив біскупської власти був дуже великий та для диссидентів вельми небезпечний. Природна отже річ, що вони вже доволі скоро починають промишляти над злукою чи там спільним порозумінням поодиноких груп для тим успішнійшої самооборони. Змагання єї замітні в Велико- і Малопольщі вже 1552 р.²⁾, а перші з'їзди ініціаторів такого порозуміння між прихильниками гельвецької конфесії а чеськими братами датують ся вже від 1555 р.³⁾.

Отсей зловіщий рух в акатолицьким таборі занепокоїв біскупа Чариковского дуже, та тим часом кожний його протест ще тим більше підбадьорував сектантів та пер їх до злуки та до згідного ділання. Так настав 1560 р. В тім то році відбув ся в Ксьонжу (Książ) синод великопольських диссидентів (кальвінів) та чеських братів (були теж відпоручники великопольських Лютрів), а невдовзі опісля, в падолисті, величавий з'їзд велико- і малопольської шляхти та міністрів всіляких конфесій в Познани⁴⁾.

Просто подивляти треба ту желізну витривалість та енергію біскупа Чариковского, немічного старця⁵⁾, з якою він до тепер

¹⁾ Чариковский виступив проти чеських братів теж з самого початку свого правління „*mot post assecutum episcopatum...*“ Пор. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, op. cit., т. III, стр. 181, — Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 92, — Łukaszewicz, *Wiadomość historyczna*, op. cit., стр. 42 et seq., його-ж: *O kościołach Braci Czeskich*, op. cit., стр. 37. — Пор. теж Wengerskiej, op. cit., стр. 218 et seq.

²⁾ Пор. Łukaszewicz, *Wiadomość historyczna*, op. cit., стр. 49, зам., — Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 107.

³⁾ Ibidem, стр. 49 et seq., — Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, op. cit., стр. 29 et seq., Любавичъ, *Исторія реформації въ Польщѣ*, op. cit., стр. 151 et seq., Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 109 et seq.

⁴⁾ Łukaszewicz, *Wiadomość historyczna*, op. cit., стр. 59. — *O kościołach Braci Czeskich*, op. cit., стр. 54, — Bidlo, *Jednota bratrská*, op. cit., стр. 243.

⁵⁾ На кожний спосіб була се старість дуже рая, коли зважили, що Чариковский родив ся 1507 р. — Сучасний Станіслав Горский свідчить про нього дуже непохвально називаючи його „*homicida*“ і непогамованим. Зрештою Чариковский, каже Горский, „*pecuniam colligit; de reformatione vel morum, vel ecclesiarum desolataram nec somniat*“. Лист Горского до Гозия з дня 12 марта 1562 р.

все вступав в обороні католицької церкви. А хоча й він добре бачив, що йому рішучо не веде ся, — він не упадав, не махнув рукою на очевидний зріст акаатолицької сили. Ось і тепер, зараз після з'їзду сектантів в Познани 1560 р., в січнію другого року (1561) відбув ся тамже дієцизальний синод — католицького духовенства.

Із горячкового поспіху Чарниковського, з яким він скликав отсей синод (природна річ — в порозумінню з гнізненським архиєпископом, звісним нам Яном Пшерембским), можемо вносити, яка тривога налягла його серце: і хоча він „ob aegritudinem pedogricam, qua correptus est... eidem Synodo sua praesentia interesse non potuit“¹⁾, синод все таки відбув ся.

Наради отсього синоду, до недавного часу незвісні ще зовсім, се незвичайно цінні причинки до історії католицької церкви не лишень в тодішній Великопольщі, але взагалі в цілій річипосполитій²⁾. Вони дають нам яркий образ сумних відносин тодішньої католицької церкви, немочі біскупів, виясняють нам здебільша причини так несподіваного, а могутного зросту сектантів.

Синод розпочав ся 13 січня 1561 р.³⁾ „Quandoquidem indies invalescunt mala, quae Ecclesiam in provincia nostra perturbant, et ordinem Ecclesiasticum subruunt, neque ullum remedium, quod ad eam diem tentatum est, profuerit neque ulla consilia successerint, dubitare nemo potest, quin digitus Dei sit hoc, cujus furor exarsit, et indignatio effusa est super nos. Quamobrem quaerendae erunt causae tantae indignationis, et inveniendus modus earum tolerandarum, ac placandi Dei, forte conversus respiciant nos et iram suam avertat a nobis“⁴⁾.

Вже з тих слів можемо здогадати ся, над чим то мав синод радити: зібране духовенство мало задумати ся 1) над причинами

1) Archiwum teologiczne, op. cit., т. II, стр. 217.

2) Акти познаньського католицького синоду з січня 1561 р. вилруковані в цят. „Archiwum teologiczne“ pismo czasowe, poświęcone oświeceniю i zbudowaniu religijnemu. Wydawane przez ks. Jabczyńskiego. R. II, W Poznaniu, 1837, стр. 216 226 і 359—368. — Передрук тих преінтересних синодальних постанов виїде в додатку до моєї згадуваної вже розвідки про перших єзуїтів в Польщі.

3) „Anno Domini 1561, die Martis tredecima Januarii, alias post octavas Epiphaniarum Domini...“ Ibidem.

4) Ibidem, стр. 217.

занепаду католицизму та 2) над способом заради. В тій то цілі поставлено під обрадованне ось такі точки ¹⁾:

1) Яким способом можна-б на ново приєднати церкві (роз. католицькій) тих, що від неї відступили?

2) Що робити з упертими, „blasphemis“, рабівниками церков, з тими, що профанують тайни, та будують нові „синагоги“, коли в законах та урядах не має оборони?

3) Розслідувати, чи не заведено яких надужити або забобонів, протвних католицькій науці, та яким способом можна-б їх усунути без перешкод та соблазну?

4) Застановити ся, яким способом приступити до реформи клеру, щоби одначе не дати тим слабодухам нагоди перейти в табор єретиків?

5) Коли помічаєть ся так великий брак сьвящеників та клериків (clericorum), що багато церков опущених, розважити, яким би способом можна вибудувати для клеру семинар, або чи не краще було би заснувати в славнійших місцях як Краків, Познань, Мазовія, Львів, Вільна, „aut saltim in aliquibus horum“, — єзуїтських колегій?

6) Чи не добре було би скликати перед найближшим соймом (він відбув ся 1562(3) р. в Пйотркові) синод, на якім оба стани, шляхта й духовенство, могли би радити разом „amice et fraterne — de omnibus istis controversiis, quae nobis cum ordine equestri intercedunt“?

7) Застановити ся, яким робом ми можемо та повинні затримати права й вольности церкви та двигнути надто придалене духовенство?

8) Розважити, чи і з наших владик має хто бути присутним на вселенськім соборі, „quandoquidem a summo Pontifice requisiti sumus“, та чи годить ся лишити нам наші церкви „hoc periculoso tempore“?

9) Застановити ся над реформою „краківської школи“²⁾.

Над тим то мав радити синод. Як отже бачимо, вже сама, сказати-б, програма синодальних нарад дає дуже сумне сьвідоцтво стану тодішньої польсько-католицької церкви, в данім разі в Познаньщині, а радше в Великопольщі. З другого одначе боку

¹⁾ „Articuli de quibus in proxima Synodo deliberandum erit per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti“. Ibidem, стр. 217.

²⁾ Ibidem, стр. 218 - 219.

годі не заприштити, що се вже чималий крок вперед: саме з тої свідомости власної немочи, свого страшного занепаду, а консе-квентно з тої зрілої та холодної розваги над способами заради (*quaerendae erunt viae*) — віє будуче обновлене католицької церкви, надія її недалекої побіди... Від тепер починають по цілій Польщі гомоніти чим раз голоснійше нові кличі, католицька церков будить ся з свого дотеперішнього сну. По містах починає духовенство радити велику раду, організуєть ся. Промисляють навіть над тим, чи не добре було би спровадити в підмогу єзуїтів (1561 р.): тоді будуть і семінарії, буде духовенство, буде кому стати до розправи з протестантами. Вкінці — на чолі духовенства стають й біскупи.

Незвичайно інтересно, які були постанови отсього синода¹⁾. Передовсім вражає нас згідне нарікання усіх присутних на страшну деморалізацію в самій середині католицького духовенства. Присутні домагають ся отже, що-б у першим ряді *domini episcopi* змінили своє дотеперішне жите (*vitam suam corrigere*), стали справдішними пастирями Христової церкви, не гнобили та не обдирали своїх підданих і т. д., одним словом: щоби народови світили добрим приміром, а не як до тепер — скандальним житєм²⁾. Не менше інтересно, як прийняли присутні згаданий проєкт спровадження єзуїтів. Природна річ, біле, а взагалі домашнє духовенство дивило ся кривим оком на якихсь там прибудів, та дало рішучу відмову; красше вже беречи давнього ладу, казали вони, ніж вводити непевні новини. Зрештою, коли вже ко-мусь там конче хочеть ся спровадити єзуїтів, то нехай се вже зроблять біскупи та аббати на свій рахунок³⁾. За се усі при-сутні домагали ся згідно реформи краківелької Академії та колеїї

1) *Ibidem*, стр. 220—226, 359—368.

2) Взагалі, вважало присутнє духовенство першим кроком до ліпшого — поправу дотеперішнього свого неузіркованого жита. „*Modum vero placandae irae Dei et digiti hujus gravissimi ab Ecclesia avertendi, arbitramur opportunum inprimis aversionem omnium nostrorum a gravissimis flagitiis et scandalis, ac vita prorsus pecuali et mundana, et integram, intimam ac perpetuam ad Dominum Deum nostrum conversionem*“. *Ibidem*, стр. 220.

3) „*Non opus esset quaerere Jesuitas et nova Collegia instituere, immo melius esset antiqua sacerdotia tueri et ministros eorum promoveri ac defendere. Hi vero sacerdotes, qui serviunt secularibus, suis Ecclesiis restituantur et omnes revocentur, ac tandem, si placet Jesu-itas vocare, de opibus Episcoporum et Abbatiarum illis victum insti- tuere*“. *Ibidem*, стр. 222.

Любранського¹⁾, в чім треба й бачити вихідний момент для Гербестового покликання до Познаня.

Над усіми-ж ухвалами згаданого синода домінував один голосний клич — реформи усього і на всіх полях²⁾!

Так отже католики лагодили ся. Свідчили про се вже не лише часті та горячі наради на провінціальних та дієцезальних синодах, організованне нових та відновлюванне старих шкіл в католицькій дусі, але й голосні та пристрасні спори на сеймах. Та рівночасно — акаатолики не спали теж, а передовсім згадані вже та спеціально інтересні нам чеські брата. Велико- і малопольські сектанти працювали даліше над якимсь більш тривким порозумінням, що давало-б запоруку тим успішнійшій боротьби з противником, конферували безустанно на частих спільних нарадах — рішаючись виступити вже раз рішучо проти калюшній та інсинуацій католицького табору та проголосити *urbī et orbī* свою „конфесію“.

Справа спільної конфесії велико- і малопольських груп приходила на дневний порядок нарад від цілого ряду літ все з одним і тим самим результатом: обі сторони приходили на наради з своїми окремими конфесіями, не маючи ніякої охоти зробити противній стороні хочби й як дрібної уступки. Подібне повторило ся й на з'їзді в Буженіні 1561 р. Передовсім

¹⁾ „Schola Cracoviensis reformanda“. Ibidem стр. 223. „Collegia Cracoviense et Posnaniense reformanda“. Ibidem, стр. 224.

²⁾ Тут зазначу, що познанський синод з 1561 р. замітний дуже як раз згаданими нарадами над спровадженням єзуїтського ордену до Польщі. Се (о скільки удало ся мені дослідити) перша проба польського єпископату поставлення такого проєкту під обради синоду. Перед тим не стрічасмо подібного проєкту на жаднім синоді, дарма що польські учені й пишуть, неначе-б з проєктом впровадження єзуїтів до Польщі виступали на синодах польського духовенства ще в 40-вих роках XVI століття гнізненські архієпискупи Гамрат та Дзєжтовський [Ostrowski, Fabisz, Dzieduszycki, Buliński, Załęski (навіть Харлампович etc.)]. Згадаю вже тут, що жерелом таких поглядів був Райнальд, що допустив ся фатальної помилки, цитуючи під 1542 р. документ з р. 1561. Документом тим було ніщо иньше, а як раз „Articuli de quibus in proxima Synodo deliberandum erit per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti“, себто програма познанського синоду з січня 1561 р. — Більш просторо про се гл. згадану мою розвідку про впровадження єзуїтів до Польщі [Заголовок Райнальдового писання: *Annales Ecclesiastici, ab anno, quo desinit Card. Caes. Baronius MCXCVIII (1198), usque ad Annum MDLXV. Continuati... auctore Odorico Raynaldo. Tomus XXI. Agripinae, Anno MDCCXXVII., стр. 189]*.

горячо промовляв тепер за спільною конфесією суперінтендент малопольських церков Фелікс Круцігер. „Як зачувати!“ — казав він, „невдовзі має з'їхати ся коронний сойм і тоді треба вручити королеви конфесію. Треба теж, щоби вона була одна від братів велико- і малопольських, щоби неприятелі не тішили ся та не кріпили ся нашою незгодою“. По його думці найліпше прийняти готову вже конфесію, а власне польський переклад латинського видання конфесії чеських братів з незначними змінами¹⁾. Та тим часом чеські братя навіть не хотіли слухати готової вже конфесії малополяня, говорячи, що вони пришлють їм свою власну конфесію, яка приготовляється вже до друку, а яку вони переклали з чеського на польське.

Чеські братя обітниці дотримали. З початком 1562 р. переклад був вже готовий й його вислано зараз малополяням на руки суперінтендента. Та вжеж не оглядаючись зовсім на стереотипову нерішучість малопольських союзників оголосили братя свою конфесію друком і — відкриваючи сміливо шелома — вручили згадану конфесію королеви, прохаючи його заопікуватися ними, вірними горожанами вітчизні та короні, а так завзято переслідуваними. Стало ся се на варшавському соймі 1562 р. та викликало між католиками величезне вражінє — тим більше, що королівська відповідь була — можна сказати — несподівано прихильна²⁾. І хоч між католиками можна й запримити під ту пору певне зовсім зрозуміле пригнобленє та занепокоєнє, на кожний одначе спосіб в Великопольщі побачили тепер усі, що будь-що-будь чеські братя се вельми небезпечно та могутне не лише релігійне, але й політичне сторонництво, якого легковажити годі, а тим більше приглядатись з заложеними руками їх нечувано бистрому та могутному розвитку. Рішуча та дуже енергічна противакція з католицького боку була неминуче потрібна: инакше кінець міг бути дуже сумний.

І справді — противакція почалась, і то енергічна та завзята як ще ніколи дотепер може й в цілій річипосполитій в тій довзвітській добі. Душею та верховодом в сій завзятій боротьбі по боці католиків був як раз Бенедикт.

(Далі буде).

¹⁾ „Jedurny tylko artykuł o stanie wolnym z niej wyrzucon, insze wszystkie zostały“ — Дневник в'їзду в Вуженіні 1561 р. опублікував Лукашевич, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 224 — 233.

²⁾ Про се буде ще мова нижче.

Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.¹⁾

Написав Іван Джиджора.

Протоколи, журнали и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта, 1726—1730 гг. (Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, тт. 55, 56, 63, 69, 79, 84, 94, 101, pp. 1886—1898).

Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Иоанновны 1731—1740 гг. (Сборникъ имп. русскаго историческаго общества тт. 104, 106, 108, 111, 114 і 117, 1898—1904).

Поява в 1886 р. 55 тома одного з найповажніших російських наукових видавництв „Сборникъ имп. русс. истор. общ.“ знаменувала щасливий плян, який очевидно задумало се видавництво: оголосити з черги акти поодиноких російських державних інституцій. Від 1886 до 1898 р. опубліковано в Сборнику „Протоколы, журналы и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта“ в 8 солідних томах. За сим пішли „Бумаги кабинета министровъ имп. Анны Иоанновны“, що служать продовженням „протоколів“ і тісно з ними вяжуть ся, бо „кабинетъ“ майже безпосередно заняв місце В. Т. Сов. Доси появилось 6 томів „Бумаг“, що містять акти до 1737 р. включно. Материял в висшій мірі цікавий і для дослідника української історії. Та заки приступлю до докладнішого обговореня сього материялу, скажу ще кілька слів про чисто-формальну його сторону, а потім про його значіне для нашої історії.

По регуляміну в В. Т. Сов. ведено протоколи з усіх його засідань. Протоколи були двоякі: властиві, підписувані всіми членами В. Т. Сов., що мали разом силу указів, і так звані „журнали“, в котрих нотовано підношені на засіданях

¹⁾ Ся праця написана була з початку для семінара проф. Грушевського на львівськім університеті, на предложену ним тему, а тут друкуєть ся в переробленій формі, по вказівкам зробленим Вп. п. професором на семінарі.

справи і дискусію над ними. Редактор „протоколів“ (Н. Дубровін) подав в „Сборнику“ також як прилоги укази, видані Вер. Т. Сов. або через його посередництво, і різні донесення підвласних В. Т. Сов., сената і колегій, а то навіть і приватних одиниць. Ті донесення звичайно були предметом нарад і друкувано їх під дотичними протоколами. Редактор „Бумаг“ (професор дорнатовського університету Філіппов) придержувався в порядкуванню матеріялу, о скільки сей не ріжнив ся від попереднього (були тут лишень журнали не підписувані і реєстри актів, що входили до „кабінета“, з коротким змістом) такої самої норми, як редакція „Протоколів“, теж містячи в відповідних місцях укази і донесення до „кабінета“. Та на жаль в двох останніх томах (114 і 117) редактор, аби не розширювати надто видавництва, всіх актів, які виходили в тім часі з „Кабінета“, не помістив, а робив між ними, хоть, як він говорить „осторожний“¹⁾, але все таки вибір, поміщаючи лишень важніші. Поминаючи вже те, що обережність в таким виборі, хочби як старанна, все таки річ суб'єктивна, я вкажу лишень на те, що якась резолюція, чи указ міністрів з огляду на загальний характер видавництва може не мати значіння, але прим. спеціально для історії нашої може бути дуже цінною звісткою. Так „Протоколи“, як і „Бумаги“ в „Сборник-у“ поділено на літа, до котрих вони належать, і „Протоколи“ з одного року містять ся в двох томах, а „Бумаги“ в однім томі, з виїмком 101 т., де побіч матеріялу з другої половини 1729 подано також протоколи В. Т. Сов. за час від 1 січня до 4 марта 1730, себто до хвилі знесення сеї інституції, і 104, що окрім актів „Кабінета“ з 1732 р. містить в собі також й акти з 1731 р. від 10 падолиста, від хвилі установа „Кабінета“.

Так з огляду на свій характер, себто тому, що відносить ся до двох найвисших інституцій державних в Росії, як і з огляду на час, має сей матеріял для історії відносин України до Росії першорядне значіння. Він дає нам пізнати властиві і правдиві пляни, з якими носило ся правительство, що до української автономії; в В. Т. Сов. і кабінеті засідали самі „свої люди“, що на сїм пункті були з собою щирі і говорили те, про що Україна в тім часі ніяк не могла довідати ся; а що сї люди мали власть, отже те, що постановили, могли чи скорше чи пізнійше впровадити в жите. А був то час, коли українська автономія кінчила боротьбу за своє істнованє з мо-

¹⁾ Т. 114, с. LV.

сковським централізмом — і та боротьба випала на її некористь. Се була важна хвиля і тому то, як кажу, згаданий матеріял має таке значінє. З другого знова боку в першій причині цінности сього матеріялу лежить його неповність. О В. Т. Сов. і Кабінет опирали ся лишень справи найважніші та і то лишень в найбільш скороченій формі, иньші справи залагоджувано в сенаті й по колегіях; проте вони не могли ввійти в се видавництво. Україна за часів Апостола була в „вѣдомствѣ кол. ин. дѣлъ“, отже тут концентрували ся її справи, а по Апостолі знова в сенаті „въ особой конторѣ“, так що, як я зазначив, лишень найважніші доходили до Сов. і Каб.

Вкінці ще мушу зазначити, що і „Протоколи“ і „Бумаги“ в деякій мірі використав, ще заки вони були видані, пок. російський історик Соловйов. І так навів він у своїй „Исторіі Россіи“ наради В. Т. Сов. 1726 р. над вибором гетьмана і над увільненєм Апостола¹⁾, указ Петра II з 12 мая 1727 про знесенє податків, наложених мал. кол., і про вибір гетьмана і старшини²⁾, а вкінці також указ з 31 січня 1734, в котрім уставлено нову управу на Україні по смерті Апостола і припоручене кн. Шаховському прихилати Українців до своячення з Великоросами.³⁾ Згадаю тут ще про реферати Василенка в „Кіевській Старині“ з „Протоколів“⁴⁾ і Матушевського з 3 тому „Бумаг“ (108) тамже.⁵⁾

Переходжу до річи. Першу записку про українські справи знаходимо під 11 падолиста 1726, в звязку з перспективою турецької війни: „Еще разсуждали, дабы о Малой Россіи ея императорскому величеству донести мнѣніе ихъ: 1) что пока еще съ турки до разрыва не дойдетъ, до тѣхъ мѣсть ради удовольствія и приласканія тамошняго (українського) народа выбрать персону годную и вѣрную изъ нихъ малороссіянъ въ гетманы. 2) Подати нынѣ собираемыя всѣ сложить, и брать неотмѣнно только тѣ, какъ собирались при гетманахъ на войска, а войско содержать по прежнему, какъ было при гетманахъ и въ пунктахъ⁶⁾ о томъ изображено. 3) Суды между народомъ малороссійскимъ отправлять имъ самимъ, только аппеляцію, или переносъ дѣлъ опредѣлитъ до коллегіи малороссійской“.⁷⁾

¹⁾ История Россіи, т. IV, ст. 923. ²⁾ *ibid.* ст. 1050. ³⁾ *ibid.*, ст. 1523—5. ⁴⁾ Кіевская Старина, 1900 р., кн. 7. ⁵⁾ *ibid.*, 1901 р., кн. 1.

⁶⁾ Під „пунктами“ розуміють ся договірні статі Богдана Хмельницького з 1654 р.

⁷⁾ Ся точка, як видно, далеко не годить ся з „пунктами“, де застережено повну незалежність від російського правительства в судах.

Се був лишень загальний нарис тих реформ, які рішив В. Т. Сов. „ради приласканія народа“ перевести на Українї. Близше оброблене сього проекту відложено на пізнійше, аж коли сей проект дістане апробацію від цариці.¹⁾ Над приверненем гетьманства дискутовано дальше незадовго потім на засіданю 23 лютого. Тепер одначе ся справа стрїнула ся з сильним протестом одного з „птенців“ Петра Великого, графа Петра Андрїевича Толстого. Він заявив, що не може цариці дораджувати привернення гетьманства, „понеже блаженныя памяти Его императорское Величество (Петро) въ томъ намѣренїи гетмана въ Украинѣ не учинилъ и у полковниковъ и старшинъ власти убавилъ, дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать, и чрезъ тотъ способъ полковники и старшины съ подданными пришли уже въ некакую ссору. И ежели нинѣ тамо гетмана учинить и оному такожь и старшинамъ власть по прежнему дозволить, то при настоящемъ состоянїи дѣлъ между Россією и турками, весьма небезопасно какихъ противныхъ слѣдованїя“.²⁾ Отсей в високій мірі характеристичний вислів Толстого містить у собі всю українську політику Петра В. і наглядно показує, яких способів він уживав, „дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать“. Та я про се буду говорити низше. На разї справа про відновленє гетьманства на тім стала, бо память Петра і його замірів була ще надто свіжа, а його „птенці“ говорили своє memento.

Цікаво, що ті члени В. Т. Сов. (на жаль в протоколї не подано їх, чи його імени³⁾, що подали проект поробити уступки на користь української автономїї, вказували на війну з Туреччиною, як причину сих уступок. Толстой стоячи на зовсім противному становищу рівножь вказував на війну; значить, небезпека зі сторони України сяк чи так була.

І так зле і так не добре, та вкінці конечно треба було щось зробити „для удовольства и приласканія“ України. Найбільшим може зі всіх тягарів, які Україна з ласки Петра Великого поносила, були безперечно „роботи на лінії“, а потім та-

„Въ судахъ чтобъ ни Воевода, ни Стольникъ въ Суды Войсковые не вступались: гдѣ три человекъ козаковъ, тогда два третьяго должны судити“. (Источники Малоросс. Истор., Москва 1858, ст. 63.) ¹⁾ Ibid. ²⁾ Т. 55, ст. 60.

³⁾ Можна одначе догадувати ся, що се був князь Меншиков, на що вказують його пізнійші відносини до українських справ (про се я буду говорити низше). Зрештою тут цікаве ще й се, що проти сього проекту виступав як раз Толстой, ворог Меншикова.

кож „низовий поход“ проти східних диких орд. З донесеня сената до В. Т. Сов. з 16 марта 1726 довідуємо ся, що було в 1724 р. в Дербені і кріпости св. Хреста занятих 10.521 Українців під полковником Милорадовичем. З того числа в 1725 р. було коло робіт в згаданій кріпости 6.790 люда. Отже з того числа „отъ цынготной и другой тяжкой болезни — як голосив рапорт — повалились и отъ татарь... на бояхъ и нападеніями въ разныхъ мѣстахъ побито и умерло **5183** человекъ“. 961 хорих відпущено до дому. Значить з 6790 лишило ся здорових лишень 646 людий і ті, як доносить сенат, попали в крайну нужду, так що крім хліба жадної иньшої поживи, ані одіжи і обуви не мають.¹⁾

Можна собі уявити, з яким серцем зносив український народ такі походи. Щоби отже чимось „тамошний народъ приласкати“, підніс В. Т. Сов. 18 марта гадку, щоби в кріпости св. Креста Українців замінити донськими козаками.²⁾ 28 марта порішено сю справу в той спосіб, щоби з 5.000 козаків, котрі в сій році мали іти до тої кріпости на заміну попередно висланим, взяти по 3 рублів від козака, а за ті гроші наняти добровільних робітників.³⁾ Сю справу порушувано ще пару разів, остаточно затверджено 1 цвѣтня⁴⁾, а 6 того таки місяця післано про се указ президенту малорос. код. звісному Велямінову.⁵⁾ Тих козаків, які поки-що були ще в кріпости св. Хреста, наказано в вересні пустити до дому, а до того часу визначено їм платню по 30 коп. місячно.⁶⁾ Щоб сій полекші надати вид великої ласки, постановив В. Т. Сов. не відразу голосити, що в заміну за службу положено ціну 3 руб., а запитати вперед козаків, кільки вони самі будуть давати. „И когда они, какъ безъ сумнѣнія чаемо, представятъ въ дачю со всякаго человекъ болѣе 3-хъ руб., то имъ въ то время объявить, что ея имп. вел. милосердуя о нихъ, повелѣла съ нихъ взятъ только по 3 руб., дабы они тѣ деньги симъ способомъ безъ озлобленія или еще и съ охотою заплатили“.⁷⁾ Після донесеня Велямінова справді козаки годились давати значно більше гроша, ніж було установлено, прим. ніжинський полк годив ся давати по 8 руб. за козака, а полтавський навіть 10 руб., і в жаднім полку не предкладано меньше 3 руб.⁸⁾

¹⁾ Т. 55, ст. 119—150.

²⁾ Ibid., ст. 115.

³⁾ Ibid., ст. 149.

⁴⁾ Ibid., ст. 176.

⁵⁾ Ibid., ст. 200.

⁶⁾ Ibid., ст. 180.

⁷⁾ Ibid., ст. 149.

⁸⁾ Т. 56, ст. 110—111.

Перша точка проєкту, поставленого на засіданю В. Т. Сов., іменно що до вибору нового гетьмана, як ми бачили, не була прийнята; не сповнено те-ж і третьої, себто не привернено Україні самоуправи в судівництві, бо се так як і привернене гетьманства противило ся засаді „убавленя власти старшинамъ“. Зіставала ся ще друга точка: знесеня податків, наложених Петром, чи то малоросійською колетією в 1723 р. Згадана колетія невпинно винаходила чим раз більше нових промислів, котрі радила оподаткувати. Те саме, лишень значно обережнійше і в меньшій мірі пропонував сенат в докладі з 27 мая.¹⁾ Та В. Т. Сов. не тільки що не згодив ся на ті пропозиції, але указом з 1 червня наказав знести всі податки, наложені в 1723 р.²⁾ При таких полекшах „тамошнему народу“ подумали також і о „приласкані“ спеціально старшини. 1 цвітня В. Т. Сов. заявив ся за відпущенем на Україну миргородського полковника Даиила Апостола, який разом з иньшими сидів в Петербурзі з причини, що був замішаний в справу Полуботка. Цариця поки що відложила сю справу, обіцяючи нарадити ся ще про се з В. Т. Сов.³⁾ Очевидно не могла від разу рішити ся на випущене чоловіка, котрого уважали спільником Полуботка, — пустити його тепер, коли зближав ся „разрывъ съ турки“. Ся kwestія затягнула ся на довший час, аж 5 мая цариця дала свою згоду на увільнене Апостола⁴⁾, в котрого по всій правдоподібности були сильні заступники, а головно всемогучий тоді Меншиков. Притім одначе полковник мусів лишити свого сина в Петербурзі в запоруку вірности батька, а від нього самого приказано відобрати „крѣпкую присягу“ вірности.⁵⁾ В ній зобовязував ся Апостол бути цариці і її наслідникам „вѣрнымъ, добрымъ и послушнымъ рабомъ“, всякі права царські „узаконенные и впредь узаконяемые предостерегать и оборонять“, а передовсім покляв ся на час свого побуту на Україні без указу „съ турки, съ крымцы, съ поляки, съ запорожцы и съ другими некоторыми народами посторонними корреспонденцій не имѣть“.⁶⁾ Кілька місяців пізнійше (21 жовтня) В. Т. Сов. порішив увільнити иньших старшин: Лизогуба, Чарниша і Жураковського. Їх сини мали те-ж повістати в Петербурзі.⁷⁾ Та над усяке сподіванг, коли сенат запитав, що з тими

¹⁾ Т. 55, ст. 325—6.

²⁾ Т. 55, ст. 322.

³⁾ Т. 55, ст. 178.

⁴⁾ Т. 55, ст. 263.

⁵⁾ Т. 55, ст. 263.

⁶⁾ Т. 55, ст. 294.

⁷⁾ Т. 56, ст. 290.

закладниками робити, чи їм будувати доми, чи ні, В. Т. Сов. був змушений відповісти, що не тільки сини старшин, але й вони самі мусять позістати в Петербурзі. „Ея Величество не только не соизволила (на від'їзд), но повелѣла, чтобъ они (старшини) по прежнему указу жили здѣсь въ Санктъ-Петербурхѣ“.¹⁾ Як видно, цариця взагалі чомусь менш радо годила ся на увільнюване старшин, як В. Т. Сов.

Для України в тім часі зроблено лишень маленьку уступку в виборі старшини. По указу Петра I з 9 січня 1715 р. на всі старшинські місця не виключаючи мали вибратись лишень кандидати, а пізнійше одного з них затверджувало правительство. Тодер В. Т. Сов. вменщивував полковників з сього правила, лишень зажадав, щоби виборці давали писемну записку, що пропонований ними на полковника „персона добрая, заслуженная и въ вѣрности неподозрительная“.²⁾ Всі ті одначе уступки, так сказати, нічого правительства не коштували. За те що иньше було зі знесенем податків наложених в 1723 р. Правительство не могло з легким серцем зрешигнувати з таких значних доходів, які давала Україна³⁾, а які мало у власному заряді, себто в руках малорос. колегії. При тім небезпека

¹⁾ Т. 56, ст. 601. ²⁾ Т. 56, ст. 325.

³⁾ Податок на Україні був двоякий: з промислів (з куреня горівки і пива, з пчід, тютюну і т. д.), з торгів, шинкарства і т. д. плачено грішми і так сказати „від ґрунту“ в натураліях. По донесеню малорос. кол. Верховному Т. Сов. (в цвітні 1727 р.) в рр. 1724, 1725 і 1726 загальна сума податків на Україні вносила в грошах: 114.495 руб. 20 коп. (1724), 98.559 руб. 20¹/₂ коп. (1725) і 92.391 руб. 35 коп. (1726); в натураліях (збіже, борошно, крупи і т. н.): 30.578 чверток 4 четверики (1724), 24.559 чверт. 1 четверик (1725) і 19.551 чверт. 6 четвериків (1726), окрім „припасів“ як меду, соли, тютюну, олію, горівки, якої за 1725 і 1726 рр. вибрано 1638 відер і 13 кварт. Запроваджене малорос. колегією нових податків, яких перед тим не було, принесло в 1724 р. 42.366 руб. 95 коп. більше, як можна бул5 зібрати на підставі давнішого оподаткованя, а в натураліях 19.813 чверток „разнаго хлѣба“. Значить, грошевий податок зріс о ¹/₃, а натуральний більш як о половину. На підставі отсього справозданя малорос. кол. можна обчислити, що козацька і посполита людність вносила до загальної суми грошевого податку 57·5%, старшина і духовенство разом тільки 12%, а решту, себто 30·5% близше неозначена в справозданю категория „привезжихъ разныхъ чиновъ людей“. Т. 63, ст. 486—501. Для інформації додаю, що по переписи в 1721 р. в десяти українських полках людність (крім старшини і духовенства) вносила 142.469 душ, з чого на козаків випадало 58.849, на посполитих 88.620. Соловьевъ, Исторія Россіи, IV, ст. 938.

війни з Туреччиною минула. Проте В. Т. Сов., одержавши відповідний указ цариці 21 липня того таки року, без церемонії відкликав своє розпоряджене з 1 червня і наказав малорос. колегії збирати даліше податки „отъ вишнихъ до нижнихъ чиновъ“.¹⁾ Указ з 1723 р. навіть розширено на людність, переписану на імя цариці, яка перед тим була від сього вільна.²⁾ В другій половині 1726 р. не тільки не думали про вибір гетьмана, але постановили таки на добре загіздити ся на Україні та цілу управу взяти в свої руки. Малорос. кол. просила, щоб дозволено їй перенести ся з Глухова куди подальше, як до Ніжина або Прилук, щоб „за дальною пересылкою во всякихъ дѣлахъ не чинилось продолженіе“, як се було до тепер тому, що Глухів лежить майже на границі України й Росії. Даліше просила колегія правительство, щоб воно побудувало дома для членів кол. і її канцелярії. Сенат в своїм докладі до В. Т. Сов. поперсі просьби.³⁾ В. Т. Сов. першому жаданю відмовив, на друге згодив ся, поручаючи Велямінову донести, кільки таких домів потреба і що така „постройка“ буде коштувати.⁴⁾ На разі кол. мусіла містити ся, як доси, по кватирах.

Малоросійська колегія готова була справді розложити ся на Україні на „власну хату“, коли-б даліші випадки не були тому перешкодили. Першим таким випадком було її зіткнене з Меншиковим. Кн. Меншиков мав на Україні великі маєстности: місто Почеп (в стародубській полку) і Ямпіль (в ніжинській), даровані йому ще гетьманом Скоропадським в 1709 р. Всі податки з тих місцевостей, які збирали ся на гетьмана, йшли тепер до кишені Меншикова по „жалованій грамоті“ Петра Великого. Заведена по смерті Скоропадського малорос. кол., не відаючи про сей привілей, пробувала буда збирати з тих маєстностей податки, та мусіла сього потім занехати. Одержавши одначе звісний указ з 21 липня 1726, в котрім наказувало ся стягати податки навіть з місцевостей переписаних на царицю, вона з'їгнорувала привілей Меншикова і приложила той указ і до його волостей⁵⁾ і тим нажила собі не аби якого ворога. „Свѣт-

1) Т. 55, ст. 488. 2) Ibidem. 3) Т. 55, ст. 326. 4) Т. 55, ст. 324.

5) Які доходи мав кн. Меншиков зі своїх українських маєстностей, свідчить хотьби виказ стягнених податків, по які була колегія витягнула свою руку, а які на підставі жалованної грамоти належали Меншикову. І так в 1724 р. колегія з тих волостей мала доходу в грошах 2.344 руб. 73 коп., а в натураліях 957 четверток і 4 четвертики ріжного хліба. В 1725 р. до листопада стягнула колегія з тих маєстностей 928 р.

лїйшій князь“, звїсний з свого замилуваня до накопичуваня богацтва якими би там не було способами, дуже озлобив ся тим учинком мал. кол. і подав на неї жалобу.¹⁾ Розумїє ся, що В. Т. Сов., в котрїм жалобщик займав перше місце, рішив справу в користь Меньшикова, а від колегїї зажадав виясненя, чому вона так поступила.²⁾ Се було з початком 1727 р. в мартї.

Меньшиков, зайнявши вороже становище супроти мал. кол., нимоволї мусїв стати по сторонї тих, що бажали собі знесеня сеї зненавидженої інституції, себто по сторонї українського населеня. 6 мая 1727 умерла Катерина I, а царем приголошено Петра II малолїтка, під формальною опікою Меньшикова. На Україну посипали ся як з рога обильности ласкаві розпорядженя. 12 мая В. Т. Сов. знов рішив знести податки, наложенї малоросїйською колегїєю, а збирати лишень ті, „которые надлежать по пунктамъ Богдана Хмельницкаго збираны при бытности потомъ бывшихъ гетмановъ“. ³⁾ Того сажого дня видано заборону Великоросам купувати які небудь посїлости на Україні, „чтобъ отъ того малоросїйському народу обиды не было“. Тим, що вже переднїше закупили тут маєтности, наказано звернути гроші, а тим, котрі на будуче купували-б на Україні землю, загрожено відобранєм купленого без звороту заплаченої суми.⁴⁾ Зараз таки вислано на Україну указ, в котрїм побіч згаданого знесеня податків подано надїю, „что къ нимъ въ Малую Россію гетманъ и старшина⁵⁾ будутъ опредѣлены впредъ вскорѣ, какъ прежде было по договору Богдана

83 коп. і 836 черт. „провіанта“, не вчисляючи в се податку з соли і тютюну. Се, як кажу, був лишень податок, який ішов на Меньшикова, що одначе не виключало звичайної панщини, яку відбувати йому підданї в тих маєностях. Т. 63, ст. 502. ¹⁾ Т. 63, ст. 413. ²⁾ Т. 63, ст. 412.

³⁾ Т. 63, ст. 480 і 484. Поки збранє податків було в вярядї малор. колегїї, всякі полекші податкові, в родї наведеної в горї, були дуже сумнївної вартости, а головно полекші що до податків *in natura*. На Україні не було якоїсь сталої системи податкової, не було те-ж прелїмінаря бюджетового, так, що зборщики „гдѣ сколько могутъ собрать“ — як говорять ся в донесеню малорос. колегїї — то беруть. Значить, що при „добрій волї“ колегїя і її органи по всяких полекшах могли стягнути стїльки, скїльки їм було потреба. Т. 63, ст. 503. ⁴⁾ Т. 63, ст. 510.

⁵⁾ На Україні за часів мал. кол. дуже давав ся чути брак старшини. Половина генеральної старшини, як звїсно, сидїла в Петербурї. В 1726 р. доносила колегїя, як писав сенат до В. Т. Сов., „что въ малоросїйскихъ полкахъ многихъ сотниковъ и другой полковой старшини нѣтъ, и затѣмъ въ полковыхъ и протчихъ правленіяхъ учинилась остановка, да и променорїями въ ту колегїю нѣтъ генеральной войскової

Хмельницького¹⁾ Рівночасно Велимінова покликано в Петербург з „приходными и расходными книгами“²⁾

Непевні з початку обіцянки привернення автономії Україні почали прибирати чим раз конкретніші форми. 16 червня того таки року В. Т. Сов. ухвалив перенести українські справи з сената в колегію „иностранных дѣлъ“, де вони давнійше були.³⁾ Два місяці пізнійше (18 серпня) переведено також всякі справи українського духовенства, крім „самыхъ духовныхъ дѣлъ“, з синода до тої колегії.⁴⁾ Вкінці приступили до вибору гетьмана. На засіданю 17 червня наказав В. Т. Сов. „одну булаву серебрянную для послыки къ гетману отослать въ иностранную коллегію“⁵⁾, а 20 того місяця постановив вислати тайного совітника Федора Наумова на Україну, щоб був присутній при виборі гетьмана.⁶⁾ Наумов одначе ще не зараз виїхав, бо аж при кінци липня виготовлено йому інструкцію про вибір гетьмана і старшини, на котрій то інструкції Меншиков зробив дописку при точці о виборі старшини: „кромѣ жидовъ“.⁷⁾ Велимінова раз пораз звивали до Петербурга, тимчасом малорос. кол. поки що все формально не була знесена. Дперва на два дни перед вибором гетьмана, який відбув ся 1 жовтня 1727 р., В. Т. Сов. постановив „Малороссійской коллегіи членовъ взять въ Санктъ-Петербургъ“.⁸⁾ Між тим зроблено ще пару дрібніших уступок для України, з котрих найважнійше занеханє стягання по копійці на день від кожного на полки розложені на Україні.⁹⁾ Одначе місцева людність мусіла дальше, як і перед тим, удержувати своїм коштом 9 російських кінних полків.¹⁰⁾ Наумов по-

канцелярія объявляють, что за неимѣніемъ при полкахъ старшины... въ войсковыхъ и челобитчиковыхъ дѣлахъ чинится многое несправленіе“. Т. 55, с. 328. Про те саме доносил сенат в 1727 р. Т. 63, ст. 593. Се донесєне дає сумний образ того неладу, який повстав на Україні підчас боротьби російських порядків з українським автономічним устроєм. 1) Т. 63, ст. 484. 2) Ibidem. 3) Т. 63, ст. 747.

4) Т. 69, ст. 257. 5) Т. 63, ст. 270. 6) Т. 63, ст. 779.

7) Т. 69, ст. 129. 8) Т. 69, ст. 394. 9) Т. 69, ст. 11.

10) На Україні в 1727 р. стояли отсі російські драгунські (кінні) полки: 1) Київський, 2) Троїцький, 3) Тобольський, 4) Новотроїцький, 5) Олонецький, 6) Ямбургський, 7) Хлопов, 8) Владмирський і 9) Вятський. Т. 69, ст. 19. Полки ті, як доносила воєнна колегія В. Т. Сов., „довольствовались какъ провіантомъ, такъ и фуражемъ отъ тамошнихъ жителей, съ нихъ же (жителей) собираются на драгунъ и харчевые и копѣчныя деньги“. Ibid., ст. 12. Згадана в горі реформа, яку пропонувала в. кол., мала бути по її представленю така: „Надлежить для

зістав при гетьмані в характерѣ „министра для государевыхъ дѣлъ“, а в дійсности займав становище рівнорядне майже з гетьманом, а крім цього додано йому ще помічників. Та правительству титуловане Наумова „міністром“ при гетьмані видаю ся невідповідним — за богато, мовляв, чести. Проте вже в початком 1728 р. (22 марта) В. Т. Сов. велів „Наумова не писать министромъ, но писать только чинъ его тайный совѣтникъ, разсуждая, что при гетманѣ министра государю держать не надлежитъ“.¹⁾ Остаточню цілу ту історію з приверненням гетьманства закінчено тим, що гетьмана 22 липня 1728 піддано в військових справах фельдмаршалови кн. Голіцину як кожного иншого генерала, але за те сей указ одержав гетьман — через колегію „иностранныхъ дѣлъ“.²⁾ Від того часу аж до кінця свого істнованя В. Т. Сов. не підносив жадних принципіальних питань³⁾ що до політичного становища України тай взагалі мало нею займав ся, з виїмком хіба річий меншої ваги, як: жалобами на російських офіцирів, як також на бувшу малорос. кол. і т. и.

охраненія України поселить въ Малой Россіи при каждомъ полку гетманского регимента по одному полку драгунскому (дотепер вони стояли по квартирах), выключая изъ того числа одинъ стародубскій полкъ за недовольствомъ хлѣба и конскихъ кормовъ. И ежели сіе инѣнне — писала колегія дальше — въ В. Т. Совѣтѣ за благо принято будетъ, то надлежитъ объявить прежде тамошнымъ жителямъ, что сіе чинится для ихъ общей пользы, дабы свободны они были отъ постоевъ и отъ тягостей, которые имъ отъ квартиръ происходятъ, и чтобъ въ мѣсто того при каждомъ Малороссійскомъ полку отведены были на поселеніе девяти драгунскихъ полковъ удобныя мѣста и на конскій выпускъ довольные луга. А какъ въ тѣхъ мѣстахъ тѣ полки построятся, то уже малороссійскіе жители отъ постоевъ уволены будутъ, къ томужъ и самыя имъ удобнѣе на тѣ драгунскіе полки доставить провіантъ и фуражъ, а полкамъ (козацким) свободно всегда для содержанія форпостовъ... въ компаненты вступать. *ibid.*

¹⁾ Т. 79, ст. 232. ²⁾ Т. 84, ст. 147.

³⁾ В тім році підчас побуту Апостола в Москві правительство видало для України т. зв. „рѣшительные пункты“ — документ засадничої ваги, де надано правне значіне усім тим виломам в українськїм автономічнїм устрою, яке поробило російське правительство за Петра Великого, а що найважнїйше, сформувало генеральний військовий суд так, що половина його членів (3) мала бути обсаджена Великоросами. Сього документу нема в протоколах В. Т. Сов., бо його видаю через кол. ин. дѣлъ, проте я ширше про нього не говорю. В цілости видрукований він в дод. до IV ч. Истор. Малор. Бантиша-Калинського (вид. в 1822) ст. 271.

З початком 1730 р. (18 січня) помер Петро II, а на російський престіл цокликано Анну Іванівну. Нове правительство з початку не робило ніяких змін в розпорядженнях дотично України, виданих попереднім правительством. Гетьманство поки що позістало і на дальше, та з иньших жерел знаємо¹⁾, що гетьманство на Україні лише толеровано до часу, — до незадовго сподіваної смерти Апостола, який був уже старцем. На се зрештою вказує й пізнійша поведінка правительства. Як лишень розійшла ся вість, що Апостол „забодѣлъ жестоко параличемъ“, правительство зажадало „мнѣнія о Малой Россіи“ від кн. Олексія Шаховского, який тоді перебував на Україні вже від часу, зайнятий упорядкованем слобідських полків. З тої рації уважали його знавцем українських справ, яким він дійсно був. „Хотя въ бытность В-го Сіятельства здѣсь въ С. Петербургѣ“ — говорило ся в указі з 18 мая 1733 р. — „по указу Ея И. В-а за извѣстіемъ Вамъ въ малороссійскомъ порядкѣ имѣлось разсужденіе, какимъ образомъ впредь по смерти нынѣшняго гетьмана съ Малороссією поступать и на какомъ основаніи оныхъ содержать надлежитъ, токмо онаго (разсужденія) за отбытіемъ В-го Сіятельства и по нынѣ не окончено; а понеже нынѣ объ ономъ разсужденію быть весьма погребно, того ради благоволите для всеподданнѣйшаго о томъ Е. И. В. представленія, посовѣтовать... написавъ объ ономъ свое разсужденіе съ мнѣніемъ, прислать въ кабинетъ съ нарочно посланнымъ безъ замедленія.“²⁾ Я навмисне навів той указ, бо з нього доволі ясно, що правительство Анни вже давно носило ся з думкою перемінити дотеперішній порядок на Україні. Коли зважимо, що Шаховский їдучи на Україну з Петербурга вже 9 січня 1733 був в Москві³⁾, то побут його в Петербурзі, а з тим і „разсужденія“ його з міністрами „о новомъ порядкѣ въ Малой Россіи“ припадають на кінець 1732 р. Та готового плану, як належить той „порядок“ запровадити, правительство видно поки що не мало. Отже коли прийшла відомість, що гетьман 28 цвѣтня тяжко захорував⁴⁾, міністри зажадали від Шаховского ради. Відповідь Шаховского на згадане візване надійшла в половині червня, та на жаль в журналі кабінета її не подано, лишень занотовано під днем 16 червня, що „получено письмо

¹⁾ Соловьевъ, Ист. Росс., IV, ст. 1206.

²⁾ Т. 106, ст. 222.

³⁾ Т. 106, ст. 21. ⁴⁾ Т. 108, ст. 187. Маркович, Записки I, ст. 406.

князя Шаховского въ отвѣтствіе съ разсужденіємъ о гетманѣ“.¹⁾ Здасть ся не помилю ся, коли скажу, що для нарад над українськими справами покликано до Петербурга команданта „українського корпусу“ генерала Вайсбаха, який те-ж від довгого часу перебував на Україні. В журналі кабінета під 11 серпня занотовано, що на нараді, на котрій був Вайсбах, хоч не входив в склад кабінета, „вигнали расужденіе объ украинскихъ дѣлахъ“.²⁾ Тут не від річи буде сказати, що в Польщі в тім році розпочала ся так звана сукцесійна війна між двома кандидатами до польської корони: Станіславом Лещинським і сином бувшого короля Августом III. Росія на рівні з иншими в польських справах інтересованими державами брала в тій війні участь, а в числі російських військ був також одинадцятитисячний відділ козаків під наказним гетьманом Лизогубом. До річи лишень зазначу, що з українськими військами російські военні власти поводили ся зовсім без церемонії; на доказ вистарчить хочби й се, що згаданий відділ козаків віддано під команду російському полковникови.³⁾

В Польщі війна, на правім березі Дніпра увихають ся агенти Лещинського і манять на свою сторону Запорожців⁴⁾, з Криму теж приходять недобрі вісти про ворожі замисли Татарів — ось про що доношено з України правительству з кінцем 1733 і з початком 1734. На тім не кінець; 15 січня 1734 р. „резидент“ при гетьмані генерал Наришкін доніс про обложну хоробу гетьмана і просить указу, як йому поступати в разі смерги Апостола.⁵⁾ Незабаром потім Наришкін звіщає про смерть гетьмана (17 січня), а слідом про появу польських шпіонів на Україні⁶⁾, а вкінці прийшла найпоганійша для правительства вість про прибуте до Криму непримиреного мазепинця Орлика і кокетоване „станіславців“ з Татарами — очевидно не з добрим намірами для Росії.⁷⁾ В Петербурзі заметушили ся. Перед очима правительства дуже легко міг стати 1708 рік, бо-ж виринули ті самі чинники: „станіславці“ (сторонники Лещинського), мазепинці в особі Орлика — бракувало лишень Шведів. До кн. Шаховского, який тоді стояв на чолі корпусу військ на правім березі Дніпра, пішли укази за указами, щоб чим скорше удав ся до Глухова — обняти управу, тим більше,

¹⁾ Т. 106, ст. 310. ²⁾ Т. 106, ст. 384. ³⁾ Т. 106, ст. 425. ⁴⁾ Т. 106, ст. 437. ⁵⁾ Т. 108, ст. 11. ⁶⁾ Т. 108, ст. 32. ⁷⁾ Т. 108, ст. 134.

що Нарішкін під той час був у Петербурзі. Перший такий указ післано йому 17 січня на вість, що гетьман небезпечно хорий. В нїм наказувано Шаховському переняти управу в свої руки. „...И ежели онъ, гетманъ въ самую глубочайшую болѣзнь придетъ или умретъ, то повелѣваемъ Вамъ — сказано в указі — при ономъ случаѣ пристойныя мѣры взять и во всемъ такимъ образомъ поступать, какъ о томъ извѣстное вамъ Наше намѣреніе состоитъ и мы на васъ въ томъ надежду имѣемъ, безъ всякаго упущенія и при томъ на обращенія ихъ малороссійскія, а особливо при нынѣшнихъ конъюктурахъ накрѣпко и недреманнымъ окомъ смотрѣть и о томъ Намъ обстоятельно репортовать, съ представленіемъ о учрежденіи порядковъ мѣрнїя своего“.¹⁾ При тїм дано йому до диспозиціі поблизькі гарнізонні і полевї полки.²⁾ В тиждень після сього правительство дізнавши ся вже про смерть гетьмана, післало Шаховському другий указ, в котрїм наглити його, щоби з можливим поспїхом їхав до Глухова і щоб обнявши там управу поступав „до дальнѣйшаго... указа по извѣстному Вамъ нашему намѣренію и по преждепосланному указу со всякомъ (sic!) прилежнымъ надѣніемъ (радѣніемъ) и осторожностію, безъ упущенія, присматривая при томъ на поступки тамошняго малороссійскаго народа накрѣпко, и что отъ нихъ происходитъ будетъ, о томъ надлежащія и пристойныя мѣры взять“.³⁾

Між тим правительство заняло ся виробленем нової форми управи України. 29 січня відбуло ся в Петербурзі „особое совѣщаніе“, на котрїм поставлено ось який проєкт управи Україною: „Гетману впредь быть не разсуждается, а быть правленію, вмѣсто чина гетманскаго, во штѣ (sic!) персонахъ состоящему, а именно: изъ трехъ великороссійскихъ, изъ трехъ малороссійскихъ и къ тому представляется нынѣ, хотя на время, пока дѣло въ надлежащей порядокъ приведено будетъ, кн. Алексѣй Шаховскій, а кому при немъ изъ великороссійскихъ и изъ малороссійскихъ быть, тому ниже сего представляются кандидаты, которымъ быть въ засѣданіи въ равенствѣ, а сидѣть по правой сторонѣ русскимъ, на лѣвой малороссійскимъ и править дѣла по прожнимъ инструкціямъ и рѣшительнымъ пунктамъ, а генеральному воинскому суду быть по прежнему; тому правленію быть подъ вѣдѣніемъ сената въ особливої конторѣ. И сіе — додано в тїм проєкті — содержать секретно, а въ указахъ

¹⁾ Т. 108, ст. 14.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Т. 108, ст. 21.

и въ прочихъ письмахъ не показывать, что намѣреніе имѣется гетмана не выбрать“.¹⁾ Під тим проєктом підписали ся учасники сього „особаго совѣщанія“: Мінїх, Андрей Остерман (канцлер), кн. Олексій Черкасскій (віцеканцлер), Андрій Ушаков (начальник тайної канцелярії) і Петро Шафіров. Кандидатами до тої управи поставлено з Росіян: Івана Велямінова, Степана Количева, Андрія Чернишева і Дмитра Порецького, з Українців: генерального обозного Ливогуба, підскарбія Марковича (Андрія) і генер. осаула Мануйловича. Того таки дня подано сей проєкт до апробати Анні, котра власноручно дописала: „опробуєца“.²⁾

Два дні пізнійше повідомлено особним „именнымъ“ указом про що йно наведену постанову кн. Шаховского, даючи йому свободну волю в іменованю або усуваню так російських як і українських членів новоустановленої управи. З Росіян радило правительство вибрати офіцерів „достойныхъ и способныхъ“, а що до пропонованих самим таки правительством українських кандидатів: Ливогуба, Марковича і Мануйловича, то їх лишено в такім разі допустити до управи, коли за ними „ничего подозрительнаго и противнаго не знаетъ“. В противнім случаю міг Шаховскій заіменувати на їх місце иньших. Особливо поручено йому наглядати Росіян, членів генерального суду, чи вони „достойни, ибо надобно такихъ людей въ томъ судѣ имѣть, которые-бъ были правдивы, и къ взяткамъ не лакомы, и не было-бъ отъ нихъ народу озлобленія, и дабы оный малороссійскій народъ правосудіємъ тѣхъ великороссійскихъ судей былъ доволенъ и пріобыкалъ къ великороссійскому правленію“. „Вамъ-же... предостерегать того, чтобъ какой шатости въ малороссійскомъ народѣ подъ нынѣшній часъ не произошло и смотрѣть того прилежно“, в такім разі „поступать по силѣ инструкции и отправленныхъ недавно нашихъ указовъ, толь найпаче, что Вы о нашемъ въ томъ намѣреніи и соизволеніи свѣдомы“. А що правительство не було певне, які можуть зайти на Україні обставини, а Шаховского будь-що-будь вязала дана йому інструкція, то задалегідь дозволено йому відповідно до потреби інструкцію змінити. Окрім того наказував указ усунути дотеперішнього члена військового суду, смоленського шляхтича ротмістра Пассека, понеже ему въ судѣ войсковомъ быть весьма разсуждаемъ не за потребно“. Вкінці наказано всі ті розпорядження держати в найбільшій секреті.³⁾

1) Т. 108, ст. 22—23. 2) Т. 108, ст. 23. 3) Т. 108, ст. 24—25.

Все, що дотепер зроблено, здавало ся правительству ще за мало для того, аби „малоросійській народъ приобыкаль къ великоросійскому правленію“. Разом з попереднім указом воно видало вельми інтересне припорученє Шаховскому, котре також вияснює усуненє Пассека з генерального суду. „Понеже Мы — говорило ся в указі — увѣдомились, что смоленская шляхта съ малоросійскими жителями въ свойство вступаютъ и съ обонихъ сторонъ сыновей женать и дочерей выдають, что, кажется, противно Нашему интересу, а за пристойнѣе и полезнѣе разсуждается, дабы оный малоросійській народъ имѣлъ свонтєся и въ свойство вступать съ Нашимъ великоросійскимъ народомъ. Того ради повелѣваемъ Вамъ, дабы Вы по Вашему искусству, секретно подъ рукою особово трудились малоросіянъ отъ свойства съ смольняны и съ поляки и съ другими зарубежными жителями отводить, а побуждать ихъ и искуснымъ образомъ приводить въ свойство съ великоросійскими. И сіе содержать секретно“. ¹⁾ Тимчасом заки Шаховский приїхав до Глухова, „малоросійська міністерська канцелярія“ одержала з Петербурга наказ передовити розісланих по Україні польських шпіонів, яких мало бути 11 люда і перевести строге слѣдство, чи ті шпіони не мали з Українцями яких зносин і „съ кѣмъ назъ малоросійскихъ жителей къ какому злему намѣренію согласія“. А коли би справді на кого впало підозрінє, то „о томъ слѣдствіе и розыскъ производить безъ всякаго упущенія“. ²⁾ Підозрівали загал в зносинах з польськими шпіонами, підозрівали те-ж Богу духа винні одиниці без найменшої підстави лишень з тої розумної рації, що ану-ж припадково дасть ся що викрити. ³⁾ Так постушено з Лизогубом, котрий вертав з польського походу, щоб зайняти місце члена управи. Насамперед перегляділи в Глухові його донесеня з театру війни до Апостола. Потім перевели на нїм ревізію в Ризі, через котру він переїздив і забрали у нього всі папери. ⁴⁾

Шаховский приїхав до Глухова 1 марта. ⁵⁾ Він видно був незадоволений з такої „конституції“, яку правитель-

¹⁾ Т. 108, ст. 26. ²⁾ Т. 108, ст. 32—33.

³⁾ Правительство поручило кн. Шаховскому переглянути листи Лизогуба до Апостола лишень в тій цілі, що була заразом причиною, „не найдется-ли въ нихъ (листах) чего сумнительнаго“. Т. 108, ст. 117.

⁴⁾ Т. 108, ст. 209, 238, 264, 320. ⁵⁾ Маркович, Записки, I, ст. 421.

ство надало Україні і подав свій проєкт запровадження „нового порядку“. Проєкту Шаховского нема в „Сборнику“, але зміст його поданий в відповіді правительства на нього. Шаховский передовсім пропонував, щоб управу на Україні віддати одному чоловікові, а не колегіальній інституції, бо в такім разі в канцелярії можуть зайти великі труднощі і проволока в залагоджуваню справ. При тім покликавав ся на те, що давніше один гетьман підписував всякі резолюції, що належали до компетенції гетьманського уряду. Другою річю, котрої дуже не бажав собі Шаховский, було допущенє до управи української старшини. На його думку і так „старшина уже давно желаніє имѣла къ полученію правленія войскової генеральной канцеляріи, а когда нынѣ уже во оной присутствіе получаютъ, то впредь оныхъ отрѣшить уже не такъ удобно будетъ, какъ бы они къ тому дѣлу допущены не были“. ¹⁾ Я не маю в можности тут рішити, на скільки Шаховский в тім своїм „проєкті“ був щирий; можна одначе догадувати ся, що він пропонуєчи правительству порученє всеї власти на Україні одному чоловікові, нікого иньшого не мав на думці, як лишень себе, а таке становище чейже було-б для нього не без певного значіня, а навіть і користи. А так треба було „вершити“ справи спільно з другими російськими офіцерами, а то і з козацькими старшинами.

Та ті, що виробили первісний проєкт, вспіли його оборонити. 7 марта відбуло ся в Петербурзі знова „особое совѣщаніє“, на котрім положено, „что при нынѣшнихъ случаяхъ ко интересамъ Ея И. В-ва приличнѣе и полезнѣе... быть тому правленію до времени на такомъ основаніи, какъ въ вышеупомянутомъ Ея И. В-ва указѣ января 31 дня опредѣлено“. Дотично першої точки проєкту Шаховского зібрані заявили, що не признають за ним рації, бо коли справи будуть залагоджувані на спільних нарадах членів управи, то належить сподівати ся ще лучшого порядку і меньшої проволоки, як то було перед тим. Що до участі козацької старшини в заряді, то по думці зібраних „отъ того, что нѣкоторые изъ малороссійскихъ въ томъ собраніи присутствовать стануть никакого предосужденія интересомъ Ея И. В-ва не признавается, но паче еще польза, понеже не вся старшина присутствовать станеть, но только три персоны, и тѣ три персоны однѣ никакой власти имѣть не будутъ, но должны съ великороссійскими вмѣстѣ

¹⁾ Т. 108, ст. 55—56.

засѣдять и дѣла отправлять“. Вкінці найважнійший аргумент: „сверхъ того, ежели съ самага начала вѣсѣхъ малороссійскихъ отъ правленія вовсе и генерально отрѣшить и одному великороссійскому все правленіе вручить, то-бъ оный малороссійскій народъ отъ того въ какое сумнѣніе приведенъ не былъ, и иногда-бъ вѣщія какія затрудненія отъ того не произошли“. А дальше сказано: „По усмотрѣнію, какимъ порядкомъ, по сему основанію, дѣла тамо пойдуть, всегда въ Ея И. В-ва соизволеніи будетъ состоять сіе, на время учиненное, правленіе отмѣнить и другія такіа учреждения учинить, какія по обстоятельствамъ для интересовъ Ея И. В-а за благо разсуждены будутъ“.¹⁾ Під тим підписались: Остерман, Черкаський, кн. Дмитрій Іоліцин, Ушаков і Шафіров.

Се рівнож цариця апробувала і таки того дня видано Шаховскому указ такого самого змісту.²⁾ На тім справа станула і сього питання вже більше не підношено. Шаховский зібравши собі до помочи російських полковників Радіщева і Кишкіна, а з Українців визначених уже перед тим, крім Лизогуба, який ще не повернув був з Польщі, заняв ся справами України. Розуміє ся, що на Україні не знали про правдиві заміри правительства, котре голосило, що новоустановлений заряд лишень буде істнувати до вибору нового гетьмана, що має наступити колись. Шаховский справді мав багато клопотів, мусів заняти ся висилкою козацьких військ до Польщі, а рівночасно слідити за „станіславцями“ і Орликом³⁾, про котрого побут в Кримі доносив Ненлюєв з Царгорода.⁴⁾ Щоб йому дати більше часу на заряд Україною і слобідськими полками. увільнено його від команди над поблизькими гарнізонними і полевыми полками.⁵⁾ В генеральний суд увійшли знова згаданий вже смоленський шляхтич Пассек на просьбу Шаховского, бригадир кн. Борятинский на місце Арсенєва⁶⁾ (давнійшого віцепрезидента мал. кол) і Кишкін, з Українців Лизогуб, котрий з початку засідав також в генер. військовій канцелярії, та пізнійше чомусь його звідти усунено, дальше Михайло Забіла, а на місце хорого Мануйловича Шаховский мав сам визначити кого зі старшини.⁷⁾ Тут видно, що між генер. військ. канцелярією і судом роблено тепер уже замітну різницю, чого перед тим не було.

¹⁾ Т. 108, ст. 55—56. ²⁾ Т. 108, 56—57. ³⁾ Т. 108, ст. 134.

⁴⁾ Т. 108, ст. 150. ⁵⁾ Т. 108, ст. 356. ⁶⁾ Т. 108, ст. 366.

⁷⁾ Т. 108, ст. 368.

Надано нову форму управи України; визначено членів тої управи — та як мав поводити ся голова українського правительства кн. Шаховский? Все те, що до тепер запроваджено, дотикало лише формальної сторони, а треба було надати якийсь тон тій українській політиці і витворювати потрібний правительству настрій. В тій власне цілі правительство російське виробило для Шаховского відповідну інструкцію 13 вересня 1734 р. В першій точці тої інструкції стара пісенька: Шаховскому наказувало ся остро пильнувати, щоби „въ дѣлахъ какъ главныхъ такъ и въ прочихъ какой противности не было, и народъ къ тому побуждаемъ отъ кого не былъ, и иныхъ тѣмъ подобныхъ дѣлъ, и развѣдывать того на крѣпко“. А коли-б хто зі старшини був підозрений в такій „противности“, брати його в арешт. „Усма тривать во всякихъ обхожденіяхъ, кто изъ старшинъ и изъ козаковъ къ Намъ и къ сторонѣ Нашей доброжелательны“ і тими обсаджувати опорожені старшинські місця. Далше слідує найважнійша часть інструкції: з часом і відповідним способом вмовляти в український народ, а головно в козаків, що цариця буде їх держати при даних привіллях; а коли би показало ся, що козаки терплять які кривди від старшини, то заступати ся за них, хоч би не було жадних жалоб. Коли хто з старшини буде представляти, що на Україні заведено великі податки, яких перед тим не збирали, то Шаховский мав публично заявляти, що ціль податків вияснена докладно в „рѣшительних пунктах“ даних гетьману. Іншим старшинам в чотири очи мав цілу вину що до тягарів податкових звалювати на гетьманів. Перед тим, мовляв, поки ще не було підскарбіїв¹⁾, а збиранє податків виключно було в руках гетьмана, діялись надужитя, бо з одних збирали за багато, з других зовсім нічого, відповідно до каприсів гетьмана. А що тепер запроваджено податки з промислів, то лишень на користь України і щоби цариця мала відомість, кільки з підданих є доходів, і що вони повинні се уважати за велику ласку, а не тягар. Стане хто Шахов-

¹⁾ На основі „рѣшительних пунктів“ заряд і стягання податків на Україні належав виключно до підскарбіїв, яких тоді рівночасно запроваджено, і вони мали складати сировозданє перед правительством російським. Гетьман, до якого перед тим належав заряд доходами, не мав тепер в тій справі жадної інгеренції. Підскарбіїв було двоє: оден Українець, другий Великорос. За гетьманства Апостола підскарбіїями були з Українців Андрій Маркович, а з Великоросів Іван Мякішів, іменованій 27 січня 1729 р. Т. 94, ст. 38.

скому говорити про другий тягар: удержуване російських полків, то він повинен був покликати ся на „пункти“ Хмельницького і на те, що ті полки боронять Україну від Татар і Поляків. До того на Україні тих полків розмірно до числа „дворів“ далеко менше, ніж в інших провінціях; а як коли в збираню провіянта були „какіє непорядки чинены, то не оть кого другаго, токмо оть єдинаго гетмана то происходить могло“. Повинен був дальше Шаховский всіми способами вмовляти в нарід, „что какія въ бытность гетмановъ чинились партикулярнымъ домамъ обиды и разоренія, какъ въ отнятіи маетностей, такъ и въ награжденіи непорядочно... нынѣ намѣреніе имѣемъ всѣхъ вѣрныхъ Нашихъ мало-російскаго народа, за службы и вѣрность ихъ милостію своею и награжденіемъ деревень не оставитъ“. Ся точка очевидно спеціально обчислена на старшину. Особливо пильно мав Шаховский слѣдити і недопускати до того, щоб старшина просила вибору гетьмана і не збирала таких чолобитень, як давнійше¹⁾ (очевидно по смерті Скоропадського).

Хоч українські справи переведено тепер у „вѣдомство“ сената, то Шаховському наказано в наведеній висше інструкції, а пізнійше указом з дня 17 грудня лишень про мало-важні справи доносити в сенат, натомісь про секретні справи писати просто до кабінета.²⁾ При таких взаємних пересилках між правительством і Шаховським так далеко посували обережність, що уживали цифрового алфавету.³⁾

Шаховский, зіставши правителем України, передовсім постарав ся дібрати відповідних людей собі до помочи, звісно Росіян. На се вказує прим. його просьба до правительства, аби до глухівського гарнізону визначено гідних і здібних офіцирів, котрих би він міг уживати до переведеня ріжних слідств і спорів, які між народом повстають, бо по його словам народ волить російських офіцирів при таких справах, ніж своїх старшин. На такі комісії не годили ся зовсім дотеперішні офіцири, по більшій часті старі і нездатні.⁴⁾ Про дальшу його діяльність на Україні в 1734 і 1735 рр. в напрямі інтенцій правительства не можна на основі даних матеріалів нічого важнішого сказати, тил більше, що він тої діяльності не мав часу розвинути, будучи

1) Т. 108. ст. 369—371. 2) Т. 108, ст. 471. 3) Т. 108, ст. 72.

4) Т. 108, ст. 340,

занятій урядом військових наглядів на Україні судити війни з Турками і висилкою козацьких військ в різні сторони.¹⁾

З випадкових звісток можна судити про положення козаків під час тих походів. Положення те в кождім разі було не до позавидування, бо не тільки козакі служили всякі підрадні роботи при армії, але понадали звичайно в крайню нужду. В 1734 р. доносив рижський віцегубернатор до кабінета, що відділ козаків з 200 люда з висланого ще попереднього року козацького війська до Польщі, придлений до рижської команди, ось як виглядає: „они наги и боси и не толькo обуви, но и соли купиць за что не либють... а до того и лошадей не либють“. Вправді їм призначено платню, але вони одначе її не дістали по тій причині, що грошей не було.²⁾ В 1735 р. генерал Вайсбах доносив, що вислані під його команду козакі „саме немилице, у которых не только ружья, но и сѣдель нѣтъ, къ тому между ними изъ ребят немало“.³⁾ Не що иншого, як нужда і лихе поведене з козаками були причиною, що, як доносив Мініх з Царичонки 30 жовтня 1735, при повороті російської армії з кризьського походу 10.526 козаків і 104 старшин „самовільно“ полишило армію, утікаючи на Україну. Правительство наказало Шаховському перевести в тій справі строге слідство⁴⁾, але як закінчилась ся історія, не знаємо. Тягар війни, провадженої в тім часі з Турцією, спав головно на українську людність, так з властивої України, як і слобідських полків. Помінаючи вже се, що всі воєнні операції Мініха відбували ся на українській території, людність мусіла ще достарчати провіянта для військ, давати козацькі полки, а крім сього будувати укріплення на т. зв. „українській лінії“ від Дніпра аж до Дону.

Правительство, зайняте війною, не мало часу подумати над зміною форми управи на Україні, тож все поки що остало ся по давньому. З Петербурга неустанно лише посилено укази кн. Шаховському про приготовлене провіянта для армії, висилку коней і людей на „лінійні“ роботи.⁵⁾ Шаховський, розуміє ся, стигав провіянт, а рівночасно жалував ся, що те само роблять инші російські команданти, котрі над припис беруть від людей усе

¹⁾ Т. 108, ст. 133. Т. 111, ст. 310.

²⁾ Т. 108, ст. 333.

³⁾ Т. 111, ст. 310.

⁴⁾ Т. 111, ст. 496.

⁵⁾ Т. 114, ст. 3.

те, чого їм треба, не платячи пошкодованим нічого¹⁾, а за підводи те-ж не платять. Правительство, розуміє ся, видало проти сього заборону, але можна сумнівати ся, чи вона зарадила лихови. Далеко більші домагання ставив Шаховському фельдмаршал Мініх. До земляних робіт на українській лінії зажадав не менше, тільки 53.623 робітників з України, слобідських полків і вороніжської губернії.²⁾ Правительство само признало вислане такого числа людей без загальної руїни прямо неможливим і Мініхови відмовлено.³⁾ Вислано лишень 15.000 українських робітників для будови земляних редут і насипів від набігів татарських, а для забезпечення тих робітників від Татар поручено Шаховському вислати відповідне число козацького війська.⁴⁾ На таких висипках провіянтя для армії і людей на роботу зійшов 1736 рік. Серед того помер кн. Шаховський, а на його місце назначено казанського губернатора генерала Румянцева⁵⁾, що прибув на Україну з кінцем 1736 року. До його приїзду правив Україною московський губернатор кн. Борятинський.⁶⁾

Серед таких обставин низші верстви української людности, а головню козаки з'убожіли. Вже в 1735 р. правительство кілька разів робило докори Шаховському, що він виправляє в похід козаків без зброї й одіжи і на лихих конях, а чого доброго, то зовсім без коний. В 1736 р. правительство було спонукане вислати майора івардії Шіпова з секретним порученням на Україну, щоб він побіч иньших справ прослідив також, „въ какомъ числѣ людей малороссійскіе и слободскіе полки до 1709 года, а въ какомъ числѣ нынѣ находятся“ і „отчего то учинилось, что нынѣ толь мало лошадей и прочаго скота между ними находится“.⁷⁾ На жаль, з „бумагъ“ не видно, яку відповідь на сі пункти подав Шіпов правительству.

В дальшій (1737) році війна з Турцією тягла ся дальше. Мініх жадав що раз дальших висилок козаків то до армії, то для оборони границь від татарських набігів. І так уже на самім початку 1737 року (4 січня) правительство післало указ кн. Борятинському (що таки вістав правителем України на місце Румянцева), щоб він вислав 15.000 українських і слобідських козаків.⁸⁾ Новим указом з дня 23

¹⁾ Т. 114, ст. 29.

²⁾ Т. 114, ст. 128.

³⁾ Т. 114, ст. 143.

⁴⁾ Т. 114, ст. 227.

⁵⁾ Т. 114, ст. 272.

⁶⁾ Т. 114, ст. 313.

⁷⁾ Т. 114, ст. 236.

⁸⁾ Т. 117, ст. 4.

січня наказано той відділ козаків розділити так, щоб Мініху вислати 9.000, а фельдмаршалови Лассі, який ладився до походу на Крим, 6.000 козаків.¹⁾ Козацькі полки вислано до армій, а тимчасом Татари нападали на південні границі, рабуючи, що попало.²⁾ Проте правительство було змушене слідом за сим видати нове розпорядження, щоби „когда армія для произведенія.. операцій чрезъ границы выступить, то для прикрытія и защищенія оныхъ (границъ), какъ изъ остаточныхъ въ домахъ за отправленіемъ въ походъ малороссійскихъ и слободскихъ козаковъ, такъ и изъ всѣхъ частныхъ и помѣщичьихъ маетностей и слободъ, не выключая никого прежде въ казацкой службѣ бывшихъ, такоже изъ другихъ тѣхъ частныхъ слободъ и деревень обывателей, добрыхъ и вооруженныхъ сколько потребно, собрать и неотмѣнно на границы и линію выслать“.³⁾ Особливо остро поручалося Борятинському прикласти сей указ до приватних маетностей, „не обходя никакихъ, ни Нашихъ собственныхъ, ниже какихъ прочихъ слободъ или деревень, чьи бы и какого званія не были“.⁴⁾ Але стилізація сього указу що до категорій людей, які мали бути вислані, досить неясна. Виходило би, що на границю і на лінію мав вислати Борятинський тих козаків, які ще зісталися доси дома, а крім сього також значне число посполитих, на що вказував би другий уривок з наведеного указу. Незабаром потім (12 марта) майор Шіпов доносить правительству, що за наказом Мініха зарядив вибрати на Україні і слобідських полках 50.000 люда козаків і селян, аби вислати їх на границі і до лінійних робіт.⁵⁾ Коли до сього додати, що українська людність мусіла давати підводи для перевозення провіанту і воєнних припасів для армій і т. и., то тоді зможемо уявити собі положення української людности в тім часі. Такі масові висилки робучого люда на лінійні роботи і то як раз з початком весни не скінчилися загальною руйною краєю.

Правительство само небавом захопилося, чи може навіть одержало в тій справі які донесення, досить, що 2 цвітня післало кн. Борятинському указ, в котрім між иньшим говорилося: „Понеже всемѣрно потребно, чтобъ въ тамошнихъ (українських) краяхъ пашня и довольно посѣяніе хлѣба отнюдъ не остановлено, но надлежащимъ образомъ и порядкомъ исправлено

¹⁾ Т. 117, ст. 37.

²⁾ Т. 117, ст. 71.

³⁾ Т. 147, ст. 79.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Т. 117, ст. 141.

было, якоже въ томъ натуральнымъ образомъ найглавнѣйшая нужда состоитъ, того ради надлежитъ всеконечно, о томъ зрѣлое и прилежное разсужденіе имѣть, чтобъ для такого необходимо потребнаго и нужнаго дѣла надлежащее число обывателей въ домахъ остаться и пашню исправлять могли“. ¹⁾ При тѣмъ правительство поручило Боротинскому, щобъ він із Шіповимъ поміркував над тѣм, чи не можна би з тихъ 50.000 робітників і вже перед тѣм на ріжні роботи висланихъ людей „пристойное число убавить“, а вислати лише таке число, без якого в жаднімъ разі годі обійти ся. Тутъ правительство само мабуть відчуло своє невластиве становище — з одного боку своїми висидками позбавляючи рілю тільки робучихъ рук, а з другого поручаючи Боротинскому старати ся, щобъ та ріля була належно оброблена. Проте додає добродушно: „Вы сами признаеть можете, коль необходимо нужно и потребно есть, чтобъ земля отнюдь безъ пашни оставлена не была, и что оное первое основаніе всего прочаго есть; и для того сей пунктъ вамъ найкрѣпчайше рекомендуется“. ²⁾

Не меншъ інтересний дальший уступ сего указа: „И всеконечно о томъ также, чтобъ тамошніе обыватели не разбѣжались крайнѣйшіе попеченіе имѣть и всякіе по тамошнимъ обстоятельствамъ и состояніямъ наилучше возможные способы и средства изыскать и употреблять надлежитъ“. ³⁾ Щоби справді „обыватели“ не розбігли ся, згодило ся правительство на пропозицію Боротинского, „чтобъ для лучшаго тамошняго народа къ необходимо нужнымъ нынѣ исправленіямъ поощренія о томъ, что по окончаніи войны оной за нынѣшніе отчасти небезтлостные на нихъ положенные труды высочайшею Нашею милостию награждены и всякія имъ облегченія показаны будутъ, въ тамошнихъ полкахъ къ лучшему ихъ обнадєживанію надлежачимъ образомъ опубликовано было“. ⁴⁾ Те саме менше бльше

¹⁾ Т. 117, ст. 192. ²⁾ Тамже.

³⁾ Тамже. Отсе припорученє кн. Боротинскому можна собі вяснити лишень в той спосіб, що людиствъ в наслідок тихъ невниоспнихъ обставинъ мусіла громадно переселювати ся деінде, мабуть на правий бік Дніпра. Впрочімъ перехід населенія з лівого на правий бік Дніпра розпочав ся кілька літ перед тѣм, якъ доношено правительству в 1734 р. „А по ту сторону Києва между Дибровомъ и Дибстромъ противъ Малой Россіи, всѣ мѣста и слободы прежнихъ жителей запусѣли было, а съ вѣскольکو лѣтъ тому изъ Малой Россіи такъ много народу туда ушло, что оныя мѣста и слободы всѣ поселены въ польской державѣ російскими перебѣжчики, которыхъ тамъ многое-жъ число. Т. 193, ст. 286.

⁴⁾ Т. 117, ст. 193.

повторило правительство в указі кн. Борятинскому 19 цвітня, коли на накази кабінета, що наглив його до скорої висилки провіанта, робив представлення правительству, що людність дуже обтяжена підводами і т. н.¹⁾ Правительство в відповідь на ті його представлення виткнуло йому те, що він пропустив дуже догідну пору до таких висилок — зиму, через те доставка провіантів стала тепер для людности в двох тяжшою. Тепер, по думці правительства, не зістало більш нічого, як лиш „всякими приличними способами и увѣщаніями, и обнадеживаніями тамошній народъ... приохочевать и къ ревности побуждать, представляя имъ государственную и собственную въ томъ обходящуюся нужду и вѣчное благополучіе и безопасность, и что ежели вѣрнымъ ихъ радѣніемъ и вспоможеніемъ нынѣшная кампанія счастливый успѣхъ имѣеть, то мочно на Бога надѣяться, что всѣ тѣ тягости вдругъ минуются и они... за понесенныя нынѣшныя тягости другимъ образомъ всякою милостію отъ Насъ дѣйствительно и всеконечно награждены будутъ“.²⁾

Всі ті гарні слова на ніщо не здали ся; на Україні запанувала нужда; хліба не посіяно, бо не було кому і чим. „Изъ полученнаго отъ Нашего ген.-фельдмаршала гр. ф. Миниха доношенія — писали кабинет-міністри 26 цвітня кн. Борятинскому — Мы съ великимъ неудовольстіемъ и прискорбіемъ усмотрить принуждены были, коимъ образомъ хлѣбное сѣяніе въ Малой Россіи весьма запущено, и по тому тракту, гдѣ оный генераль-фельдмаршалъ ѣхалъ, озимаго хлѣба нигде не высѣяно“.³⁾ Міністри висказавши дальше надію, що не на всій Україні так запущено поле, як при згаданім тракті, поручили кн. Борятинскому постарати ся конечно, щоб хоча ярину посіяно, а при тім видати заборону гнати горівку „при такомъ нынѣ являющемся и изъ того впредь вящше опасаемомъ недостаткѣ въ хлѣбѣ“.⁴⁾ Рівночасно з тим наказувало правительство Борятинскому купувати як найбільше збіжа, але потайки, через посередників, бо мовляв, як довідають ся продавці, для кого має іти збіже, то зараз ціну підвисшать.⁵⁾ Щоб одначе прийти убогій людности при посіві хліба в поміч, велів Борятинський тим, що не мають збіжа, за порукою позичати⁶⁾ (тільки не знати, хто се мав робити?), а правительство з свого боку додало, „чтобъ, ежели кто изъ обывателей своихъ лошадей и воловъ не имѣеть, опредѣленіе

1) Т. 117, ст. 226.

2) Т. 117, ст. 227.

3) Т. 117, ст. 225.

4) Тамже, ст. 256.

5) Т. 117, ст. 260.

6) Т. 117, ст. 312.

учинить (себто Борятінеский), щобъ такихъ скудныхъ людей для вспаханія землі, сусѣды ихъ лошадьми или волами на то одно время ссужали“.¹⁾ Се був справді добрий спосіб, але хто мав за те тих сусідів винагородити?

По здобутю Мініхом Очакова наступили нові висилки Українців до робіт при укріпленю сеї місцевости.²⁾ Коли до сього додати, що заборонено вивіз з України волів на продажу (що зрештою правительство уже вперед взяло в свої руки), збіжа і горівки, то будем мати докладний образ економічного стану України підчас тої російсько-турецької війни.

Матеріал, який я отсе подав, обіймає значний протяг часу, бо майже десять літ (від 1726 до 1737, виключаючи час між знесенем В. Т. Сов. заведенем „Кабинета“). В такім значнім протягу часу обставини змінюють ся, а тим самим змінюють ся напрями і погляди на дані справи. Так воно було і в відносинах України до Росії, в якій теж за той час не було безріжних перемін, от хочби в особах володарів, що знова в авторитаричній державі дуже багато впливають на устрій держави, її політику і т. д. В характері Московської а потім Російської держави, як звісно, дуже сильно була замаркована ідея централізму, чому, розуміє ся, йшло в супереч автономічне становище України. Україна зі свого боку була дуже важною територією для розвою Російської держави, головнo-ж при кінці XVII в., коли вона старала ся на всі боки пробити собі „віконця“, отже і приступ до Чорного моря. Та в тім значіню України була також в такій самій мірі і небезпека для держави, бо коли Україна за Самойловича допомгла Петрови Великому здобути Азов, то Україна за Мазепи спричинила тому таки Петрови нещасливий прутський договір і утрату Азова, а заразом викликала вічну небезпеку війни з Турцією. Ненастанна перспектива війни з Турцією надала Україні як території ще більшу вагу, значить правительство мусіло з Україною і з її симпатією чи антипатією числити ся. Розглянений нами матеріал власне наглядно показує нам страх російського правительства перед евентуальними сепаратистичними змаганнями України, вагане і непевність, з якою дивила ся централістична Російська держава на автономію України. Той острах і вагане правитель-

¹⁾ Т. 117, ст. 327.

²⁾ Т. 117, ст. 483 і др.

ства характеризують його політику дотично України цілий сей час, так що правительство ніколи не важило ся проголосити знесенє гетьманства, котре було знаком української окремішности від Росії.

Та українська автономія, чи радше витворений в ній устрій суспільний, мала сама свою слабу сторону — суперечність класових інтересів козацької старшини і низших верств суспільства. О сю суперечність розбив ся плян Мазепи відірвати Україну від Москви, через те рівнож упав Полуботок кільканадцять літ пізнійше, і инакше при тодішніх обставинах не могло бути. Полуботок прим. видаючи звисний універсал, що грозив репресаліями підданям, які по смерти Скоропадського бунтували ся проти державців¹⁾ (звичайне явище по смерти кожного гетьмана), робив се в угоду старшині, щоби прихилити її до своїх замислів, та за те наражував ся ширшим верствам народа, без котрого знов жадна акція не могла удати ся. Треба признати, що ту слабу сторону української автономії влучно підхопило російське правительство і вміло її в згаданих двох випадках належно використати, виступаючи в дуже принадній ролі заступника покривджених мас перед насильствами і визисками старшини.

З приводу саме тих двох випадків російський історик говорить, що моральна перевага показала ся по стороні тісної сполуки з Росією, а Петро Великий, ділаючи в користь більшости народа, в обох разях виграв справу.²⁾ Одначе Толстой підчас дискусії над українськими справами в В. Т. Сов. 23 лютого 1726 говорячи, що Петро Великий „дабы Малую Росію къ рукамъ прибрать“, не допустив до вибору гетьмана і відібрав власть у старшини „и чрезъ тотъ способъ подковники и старшина съ подданными пришли уже въ немалую сеору“ — зовсім инакше освітлює ту справу, а заравом показує ключ політики Петра до України. Засада, як бачимо, знана і нераз практикована: *divide et impera*. Та ужитя того способу в тих разях, коли автономічні чи навіть сепаратистичні змаганя Українців починали яку акцію, зовсім не вистарчало, треба було приєднати Україну для тісної сполуки з цілою імперією, для зреченя тої окремішности, яка поки-що все таки істнувала, і ось тут треба було показати ту моральну перевагу суспільного ладу Росії над Україною. Російське правительство, щоб діннати сеї цілі, грало ролю

¹⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. IV, ст. 831.

²⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. IV, ст. 832.

оборонця простого народа перед його старшиною, проте де лише могло, становило своїх людей на старшинських місцях¹⁾, а по смерті Скоропадського навіть цілий заряд України поручило усталеній на те Малоросійській колегії, зложеної, як звісно, в Великоросів, а всякій опір проти сього безпощадно здавило. Такий власне метод характеристичний для російської політики в 20 рр. XVIII в. Та не минуло багато часу, як на російських офіцерів, українських полковників-Москалів, ба що більше — на саму малоросійську колегію, котра мала пильнувати, щоб народови не діяла ся кривда, посипали ся численні жалоби від того народа на „обиды, разоренія и взятки бывшаго той коллегіи президента и членовъ и прочихъ бывшихъ тамо у дѣлъ“²⁾, навіть на міністра „для государевыхъ дѣлъ при гетманѣ“ Наумова.³⁾ Як типовий оказ такого іменованого правительством полковника-Москаля наведу тут стародубського полковника Пашкова, котрого поведене супроти людности було ширше обговорюване в В. Т. Сов. З доклада кол. ин. дѣлъ в його справі видно ось що: В 1722 р. стародубські полчане подали Петрови Великому просьбу, щоб на місце помершого їх полковника Журавки іменував у них полковником кого з Великоросів, котрий би їх так не кривдив, як їх таки родимці. Петро, розуміє ся, їх просьбу вдоволив і на другий рік (1723) післав там майора Кокошкіна, давши йому інструкцію, щоб він: 1) не відбирав у полчан ірунтів ані потягав їх до робіт, як

¹⁾ В тих часах, про котрі я отсе говорю, були обсажені Великоросами (звичайно офіцерами) отєї полковничі уряди: Стародуб (перед тим ще Іван Кокошкін 1723—4, потім Ілія Пашков 1724—7, Александр Дуров 1730—4, Афанасій Радішев 1734—41), Ніжин (Петро Петрович Толстой 1719—27, Іван Хрущов 1727—42), Чернігів (Богданов 1723—35). Я вже не згадую про иньші уряди, обсажені коли не Москалями, то креатурами російського правительства. Українцями, а то й ріжними авантюристами з чужинців, як прим. брати Мелорадовичі, гадяцькі полковники.

²⁾ В одній з таких справ що до надужить малоросс. кол. було навіть заряджене слідство. В протоколі В. Т. Сов. з дня 21 серпня 1728 р. написано: „Его имп. Вел. указалъ черкешенина Никифора Бруевича отослать въ Иностранную коллегію и что онъ объявляетъ себѣ обиды и разоренія отъ Малоросійской коллегіи, такожъ и во взяткахъ на бывшаго той коллегіи президента и членовъ и на прочихъ, бывшихъ тамо у дѣлъ, такожъ какія и до него касались дѣла въ Малоросійской коллегіи, и о томъ изслѣдовать и рѣшеніе учинить въ той коллегіи“. Т. 84, ст. 428. Як скінчило ся се слідство не знати. ³⁾ Т. 79, ст. 337.

се робили попередні полковники, ані теж не перетягав козаків в підданство, 2) був „праведним, нелицемірним і безволокитним суддею“, а не як попередні полковники і 3) не був гордий а поступав з полчанами „ласкаво и снисходительно“. Все те було йому наказане під загрозою смертної кари.¹⁾ Зміст тої інструкції подано теж полчанам в особній грамоті. В 1725 р. Кокешкін в причини слабости уступив з полковництва, а його місце заняв підполковник Пашков з тою самою інструкцією. Коли на Україні настав гетьманом Апостол, на Пашкова поси- пала ся маса жалоб від полчан і просьба, „чтобъ ему (Пашкову) въ Стародубѣ не быть“. Кол. ин. дѣль подала В. Т. Сов. ось такий ресетр стверджених вже провин Пашкова: 1) „что на заставы стоящимъ офицерамъ давалъ инструкціи о сборѣ на себя съ проѣзжающихъ купецкихъ людей съ нароконнаго воза по 20, а съ единоконнаго по 16 коп., а съ иныхъ и меньше; 2) одинъ москвитянинъ купя въ Стародубѣ нѣсколько куфъ вина, отѣхалъ, а оставилъ при томъ винѣ солдата, который солдатъ умеръ, а онъ, Пашковъ, по смерти того солдата то вино и пожитки, описавъ, взялъ прежде на ратушу, а изъ ратуши вино взялъ къ себѣ. На негожъ, Пашкова, есть челобитье стародубскихъ полчанъ о неправыхъ судехъ и отъ тѣхъ судовъ во взяткахъ, и отъемѣ мельницъ, грунтовъ, въ чемъ онъ и допрашиванъ, для того, что тѣхъ челобитниковъ здѣсь нѣтъ, и можетъ быть, что за скудостію и не пойдуть“.²⁾ Як скінчилась ся справа, не знати, хоча-б було цікаво, о скілько загрози при указах справді були виконувані.³⁾ Ось як виглядала та моральна перевага Росії, в її діячах, над Україною.

¹⁾ Т. 94, ст. 26. ²⁾ Т. 94, ст. 24.

³⁾ Ще рік перед справою Пашкова, в 1728, заряджено такеж слідство проти генералітета „українського корпусу“: проти ген. Вайсбаха, ген.-пор. Роппа і ген.-майора Дугласа. На підставі донесеня Апостола і Наумова владила кол. ин. дѣль ось який ресетр насильств поповнених згаданими генералами: „Гегманъ Апостога да тайн. сов. Наумовъ, объявляя жалобы малорос. обывателей на генералитетъ, а именно (вчисляя генератів), во взятѣ на себя подводъ, ремесленниковъ, рыбаковъ, сторожей, работниковъ, въ отнятіи сѣнокосовъ, въ поселеніи на чужихъ земляхъ слободъ и о увольненіи тѣхъ отъ квартиръ, во взятѣ себѣ квартиру не по указу и безъ отвода, и излишнихъ раціоновъ и порціоновъ, и на кухни не указныхъ събѣстныхъ и питейныхъ припасовъ, и въ бою тамошнихъ жителей, и иныхъ разныхъ чинимыхъ тягостяхъ и обидахъ“. В дочученіи до сього обжалованя екстрактї з донесеня гетьмана і Наумова наведено цілу

Коли вже мова про російських урядників на Україні в тім часі, то варто занотувати отсе досить цікаве явище, що в заходах проти української автономії, чи в інших справах, а взагалі в тім пертю України до російської держави, одиниці на різних становищах далше йшли, ніж поодинокі колегії, ті знова ніж сенат, і так аж до властивого правительства (В. Т. Сов., Кабинета), котре лише в малій части приймало подані проекти, а то й зовсім відкидало. Вкажу тут прим. на проект малоросійської колегії наложити податок на міщан за торги, на державців за перевозово, яке вони збирали на своїх мостах, за руди, гуті і ловлю риб і т. д., з чого сенат апробував лишень податки з міщан за торги, відповідно до їх зарібку, а В. Т. Сов. всі ті податки відкинув.¹⁾ В 1727 р. воєнна колегія від себе радила В. Т. Сов., щоб російські полки на Україні не держати по кватирах, а оселявати, як се діяло ся в Росії, на що рівнож правительство не згодило ся.²⁾ По смерті Апостола, як я вже також згадував, кн. Шаховський радив правительству управу на Україні віддати одному чоловікови, а не колегійальній інституції, козацьку старшину зовсім не допустити до власти, тимчасом правительство на те не згодило ся.

Не могла Росія заїмпонувати Україні своїми людьми, не могла теж заїмпонувати своїм устроєм суспільним, який ні трохи лучшого становища не обіцював низшим верствам людности, а тимчасом той спосіб приноровлюваня України до Росії вносив ще більше невдоволенє. Людність була невдоволена з надмірного обтяженя податками, бо її ні трохи лекше не стало, що старшина також податки платить. Старшина знова була невдоволена, що не вибрано гетьмана, нарушено права і привилеї і т. д. Росії оставала ся лишень чисто фізична перевага над Україною, а се вистарчало лишень тоді, коли російське правительство само по собі було сильне, а на зверх не було жадної небезпеки, в противнім разі справа української автономії і податкової

кпу конкретно вичислених васьльств, а власне що до побоїв, то за наказом Ропна прапорщик Міхнев полкового нижньєського комісаря (який видавав рації і порції) „билъ смертнимъ боемъ и окровавилъ да племянникъ его (Ропна) прапорщикъ Виттикъ билъ войта плетью; тогожь полка (прилуцького) при судѣ билъ полковаго обознаго и голову проломалъ до руды“. Той самий Ропн збещєствє нїж. полк. Хрущова і держав його 3 дни під арештом. Т. 79, ст. 254—255. Справа ся не мала жадних лихих наслідків для обжалованих.

¹⁾ Т. 55, ст. 325—6, ²⁾ Т. 69, ст. 4.

полескі сімю фактів вирішала — домагає ся задоволення. Тим пояснюють ся кроки правительства за Катерини I з початком 1726 р. Тут вгору звначаєть ще проект В. Т. Сов. стосично привернення України, автономій був найширший і найповніший, як коли небудь пазійна. Хоч розуміє ся, ніколи не був у ділості переведений. Третьої точки тої програми, самодисправя в судах, ніколи вже Україна не одержала. На разі-ж увесь той проект з виключенем часового внесеня податків не ввійшов тоді в життя, бо виникли ті обставини, які його викликали: становище Катерини I зміцнило ся, а гроза війни з Туркани теж минула.

Інтересний явищем було привернення гетьманства на Україні в 1727 р., бо-ж тих причин, які піднесли ся справу в попередній році, тут зовсім не було. На російський престол вступив Петро II, котрого права до панованя ніхто не міг перечити, як се можна було робити з Катериною I, значить правительство його було сильне, війни з Туркани теж тоді не сподівали ся. Загально прийнятий погляд, нов би привернення гетьманства було наслідком реакції проти напряду петрівських реформ і доброї волі правительства держати Україну „по пунктам“ Хмельницького, не має за собою найменшої рації. По перше не могло тут бути жадної реакції проти української політики Петра Великого, бо-ж він зовсім не ішов тут в супереч традиції московської держави, а тільки далеко безоглядніше переводив ідею централізму. Що до другого перечить тій добрій волі правительства поступоване того таки правительства і підчас проголошувань даних та блискучих на позір розпоряджень in gratiam України і за цілий час панованя Петра II. Правительство, обіцяючи держати ся „пунктів“ Хмельницького, варезом іменувало без вибору старшин, і то не тільки Українців¹⁾, але також Росіян²⁾, очевидно не маючи найменшої охоти лишати Українцям старшинських місць, які вже займали перед тим Росіяне, а се прецінь зовсім не було по „пунктам“. Привернення гетьманства в тій формі, як се було зроблено, можна би навіть уважати за акт великої політичної хитрости правительства.³⁾

1) Т. 63, ст. 532.

2) Т. 63, ст. 652.

3) Доказів на се, бодай у сїм матеріалі, нема, але таку гадку може насунути особа Апостола, якого правительство призначило на гетьмана. Апостол, чоловік слабой ешертії, який ніколи не перів прийняти якогось становища супроти російських претенцій на Україні і він себе зовсім не по гетьманськи, удаючи ся до правительства в кождою

Нічого так не зашкодило українській автономії, як отсе нездарне звиш шестидітнє гетьманованє Данила Апостола. Впровадженє до українського генер. суду половини членів Москалів і позбавленє гетьмана всякого престижу через доданє йому рівнорядного з ним чинника в справах цивільних — резидента, а в військових підданє його командантови російських військ на Україні, те все розвіяло значінє гетьмана на Україні, а розуміє ся і в Росії.

Рівнож не зовсім основними видають ся мені причини того кроку російського правительства, які подає Соловйов¹⁾: загальнє змаганє по смерти Петра В. до простійшої, не колегіальної управи, котра потребувала менше грошей і людей; ми прецінь знаємо, що колегія не приспоряла жадних страт правительству, хіба лише зиски. Дальше — старанє правительства приеднати Україну на випадок війни з Турцією і щоб рухи козацьких військ мали більше одностайности (суцільности), а вкінці жалоби на малоросійську колегію — се все теж по нашому не зовсім оправдано, бо всі ті причини ще сильнійше виступали в попереднім році (1726), а одначе гетьманства тоді не привернено. Що до суцільности рухів козацьких військ на випадок війни, то правительство вже від часу Самойловнча майже ніколи з сього не користало, а тепер при його знаних підозрінях навряд чи віддало-б усі козацькі війська під одну команду.

Вкінці Соловйов дуже обережно висловлює здогад, що Меньшиков міг мати особисті причини до привернення гетьманства. На таке об'ясненє я вповні пишу ся, і се власне по моїй думці головна причина. На се вказує багато обставин. Передовсім Меньшиков жив у неладах з малоросійською колегією, котра кілька разів обкладала його українські маєтности податками, чого в жаднім разі не зробила би українська управа, бо взагалі Україніці були знані з чемности для російських впливових вельмож, а сього досвідчив і сам Меньшиков. Гетьманом призначено Апостола, з котрим Меньшиков, особливо підчас його побуту в Петербурзі, жив у дуже тісних зносинах. Сю

найменьшою подробицею — такий чоловік, як кажу, міг лишень понижати гетьманство в очах правительства і стратив усяку повагу і значінє на Україні. В Петербурзі очевидно могли знати про таку слабість характеру Апостола і водячи ся такими самими мотивами, як Петро В. при виборі Скоропадського в гетьмани, форсували Апостола.

¹⁾ История России т. IV, ст. 1050.

близкість найліпше видно в часі упадку Меньшикова. Коли його призначено на заслання, то він подав просьбу до В. Т. Сов., щоб позволено їхати з ним Апостоловому синові Петрови¹⁾, який жив у його домі. Коли підчас опечатування паперів Меньшикова запитано його секретаря Віста про якісь тайні інструкції, то він заявив, що про се хіба знає Апостол.²⁾ Отже Меньшиков, маючи на приміті такого відданого собі кандидата на гетьманство, розуміє ся, рішив допустити до вибору гетьмана (а тоді міг він се зробити сам), сподіваючи ся за те дяки не тільки в увільненню теперішних маєтностей, а і в наданю нових; жадоба маєтку була одною з пристрастей „світліїшого князя“ і значну ролю відгравала в його житю. На те вказувала-б теж і видана в 1727 р. заборона купувати Росіянам землю на Україні, щоб через те не ослаблювати його виняткового становища як українського державця.³⁾ Сю заборону по його упадку внесено.

Могла тут заходити ще й ся обставина: російські вельможі, як Голіцини, Довгорукі і т. и., ненавиділи Меньшикова, уважаючи його за „вискочку“, який ними родовитими панами, верховодить. Коли власне зі вступленем на престол Петра II родова аристократія прийшла до значіння, то було дуже правдоподібним, що схоче з ним почислити ся. В такій боротьбі було-б Меньшикову не без користі мати за собою Україну, вдячну йому за привернене автономії, а його клієнт-гетьман, розуміє ся, знав, кому головно належить ся дяка. Що прихильність і вплив українського гетьмана міг мати

¹⁾ Т. 69, ст. 275. ²⁾ Т. 69, ст. 294.

³⁾ Що правда, така постанова заняла була В. Т. Сов. ще за життя Катерини I 24 цвітня 1726 р., але се було вже по спорі Меньшикова з малорос. кол. і хто зна, чи не під безпосереднім впливом тої справи. Для повноти подам тут і ще иньшу причину, яка формально викликала згадану постанову 26 цвітня 1727: на підставі донесеня малорос. кол. ше в 13 вересня 1726 писав сенат до В. Т. Сов. ось що: „Въ тоє-де (малорос.) колегію малороссіянинъ придуцкой полковникъ Галаганъ доносилъ, что имѣющійся въ томъ полку на кварталѣ Олонецкого полку капитанъ Бершнякъ въ мѣстечкѣ Монастырцахъ, купя у многихъ посполитыхъ тяглыхъ людей группа и самыхъ продавцовъ завладѣлъ въ подданство, на что смотря и протчіе посполитые люди нахѣрены къ оному капитану итти въ подданство“. Т. 63, ст. 511. Все те одначе не ослаблює того, що я сказав про властиву причину заборони купувати Великоросам маєтності на Україні, бо належало би спитати, для чого не зроблено сього ще в 1726 р., коли донесла про те мал. кол., але аж по році майже?

чималу вагу для Меншикова, на се були докази з попередніх літ. А вже пару десятків літ перед ним кн. Ромодановський удержував ся на своїм визначнім становищі головню завдяки підпертю Самойловича. На безпосередній вплив Меншикова в поверненню гетьманства вказує ще й ся обставина, що указ В. Т. Сов. в сій справі з 12 мая 1727 р. видано без попередних нарад, бо в протоколах не видно, щоб над тим в В. Т. Сов. дискутовано, як се було в попередньому році. В сполучі з тим стоїть теж усуненє в тім таки часі ніжинського полковника Петра Толстого¹⁾, сына Петра Андрієвича, ворога Меншикова. Очевидно Меншиков не бажав собі мати між українською старшиною неприхильних собі людей. Всі ті аргументи промовляють за тим, що поверненне гетьманства на Україні було ділом Меншикова. Хоча він кілька місяців пізнійше (8 вересня) упав²⁾, то видані ним розпорядженя дотично України остали ся в силі, бо правительство очевидно не мало відваги їх звести. Україна дістала гетьмана.

Такий стан річий на Україні застало нове російське правительство, правительство Анни Іванівни. Приглянувши ся відноснам сього правительства до України, ми побачимо, що його українська політика була далеко основнійша і всестороннійше обдумана, ніж політика Петра Великого. Не тикаючи на разі, поки Апостол жив, розпоряджень попереднього правительства, уряд російський задалегідь, як бачимо з наведених звісток, придумував, яким способом без галасу і шуму ввести нові порядки на Україні по смерти гетьмана, покликуючи до нарад над тим людьми, що перебуваючи довший час на Україні, знали тамешні справи далеко ліпше, ніж петербургські бюрократи. До переведеня своїх плянів на Україні вміло се правительство добирати відповідних людей. Се не були якісь там на пів тамуці бригадири Веляжинови та Арсенєви, що поводили ся в українській управі, як у московськім полку, та своїми грубими поровами розбуджували на Україні невдоволенє та ненависть. Навпаки, се були такі люди, як Шаховський та Борятинський, з російських найвисших кругів, яким були відомі усї тайні заміри правительства дотично України і які уміли ті заміри відповідно вводити в житє. Але при всїм тім правительство мало їх завсїди на оці і в даній хвилі здержувало їх змаганя, коли вони, по думці правительства, ішли за далеко.

¹⁾ Т. 63, ст. 515, 532.

²⁾ Т. 69, ст. 270.

Якої-ж тактики хопило ся правительство по смерти Апостола, щоб перевести нову реформу управи на Україні? Першою чертою тої тактики була надвичайна обережність у впроваджуваню змін, яким правительство старало ся ніколи не надавати марки новости. І так управа України, зложена з трьох українських старшин і стільки ж Великоросів, позірно не була нічим новим супроти такого-ж складу генерального військового суду ще при гетьмані. Те було запроваджене прецінь правительством ласкавого для української автономії Петра II, за що, розуміє ся, теперішнє правительство не відповідало. Що вся власть фактично була з початку в руках Шаховского, а опісля Борятинского, се так само не могло видавати ся чимсь незвичайним, бо-ж ті люди заступали гетьмана, який по обіцянкам правительства мав в часом бути вибраний. Не покидаючи зрештою способу Петра Вел. робити розділ між поодинокими клясами української людности, а навіть роблячи його там, де його до тепер не було, — між старшиною та духовенством, правительство заразом пильнує, щоб по можности не огірчувати людей. Доказом сього може послужити ось який інцидент: з початком 1736 р. кїївський і чернігівський архієпископи і єпископ переяславський подали до правительства просьбу, щоб духовенству дозволено купувати у світських людей ґрунта і щоб світські люди могли за помин своєї душі записувати духовенству нерухомі майна, що досі було заборонене, „ссылаясь о томъ на древнія правы, по которымъ малороссійскій народъ судится“ і вказуючи, що ся заборона видана в „рішительних пунктах“ Апостола, і „прежнія установленія и права нарушены“.¹⁾ У відповідь на се правительство поручило Шаховскому „секретнѣйше стараться генеральную старшину и полковниковъ и прочихъ чиновниковъ склонять, дабы о неукрѣпленіи ихъ старшинскихъ и казацкихъ и всякаго рода чина ґрунтовъ и земель и прочихъ угодій въ монастыри и церкви а за духовныхъ особъ прислали прошеніе, по которому резолюцію къ ихъ удовольству получить могутъ“.²⁾ А хоч правительство уважало, що покликване на давні права, а ще більше скарга на їх нарушуване „весьма предосудительно есть“ з боку духовенства, то обмежило ся лишень на тім, що поручило Шаховскому „онимъ архієреямъ пристойнымъ образомъ выговоръ учинить, дабы впредь въ прошеніяхъ своихъ такихъ грубыхъ и предосудительныхъ

¹⁾ Т. 114, ст. 84.

²⁾ Тамже, ст. 85.

словъ отнюдь не включали¹⁾ Як бачимо, за таку „грубість“ і то у російського правительства кара дуже маленька. За те остре упізнанє дістав Борятинський від правительства в 1737 р., коли він наказав арештувати чернігівського архієпископа Іларіона за його лайку в церкві з російським капітаном Кобаліним. „Намъ дѣло неприємно, — писали міністри від іменн царяці Борятинському, — и къ великому Нашему удивленію касається, что вы онаго архієпископа безъ Нашего указа и не ожидая Нашу въ томъ дѣлѣ резолюцію, подъ такой крѣпкій карауль брать ведѣли, не разсуждая, что изъ такихъ поступковъ всякія слѣдства произойти могутъ“²⁾

Тому що правительство голосило прилюдно, що установленнй по смерті Апостола заряд лишень тимчасовий, можна було сподівати ся, що старшина скорше чи пізнійше стане якомсь допоминати ся про вибір нового гетьмана, на що правительство було б змушене дати якусь відповідь. Правительство проте, наказавши Шаховському, щоб він всіми способами старав ся недопускати старшин до якої небудь маніфестації в тій справі і то навіть до чолобитень, само старало ся підчас того здискредитувати гетьманство в очах самої таки української людности. А се приходилось йому досить легко, бо гетьманованє Апостола само себе в значній мірі підірвало. З наведеної висше інструкції Шаховському в 13 вересня 1734 р. вже знаємо, як Шаховський мав виробити серед української людности відповідну опінію для гетьманської управи. Нездарність і самоволя гетьманів, мовляв, і тільки вони винні, що такі властиво незначні повинности, як плаченє податків і удержуванє російських полків, ставали ся такими незносними для людности. Вкінці делікатна інсинуація, що при гетьманах діяли ся „обида и разоренія партикулярнымъ домамъ“ і що не кождий був винагороджуваний в міру своїх заслуг, се, як я казав, обчисленє було спеціально на старшину. Звісна річ, що гетьмани нераз переслідували неприхильні собі старшинські роди, ось як прии. Апостол через ціле майже своє гетьманованє вів боротьбу з Настасею Скоропадською та з Марковичами. Се тільки що до самого гетьманського правління. Що-ж до України, то відданє її в заряд разом зі слобідськими полками одному правителєви, що стало ся зараз по смерті гетьмана, мало по моїй думці так само на меті підірванє її значіння, як окремішньої державної одиниці. Се був значний крок наперед в змаганію правительства до зрівняня України з рештою Російської імперії.

¹⁾ Тамже.

²⁾ Т. 117, ст. 676.

Не менш винахідливим показало ся правительство в способах привязуваня до себе і асимільованя до Великоросії української людности, головнo-ж висших її верств. Що до першого то правительство, правда, цькувало ниші верстви населеня на загал старшини, але одиницям старшинським робило всякі іґрафікації, лишаючи в одних і тих самих родах старшинські уряди, наділяючи їх землями і т. и. Що до асиміляції, то маю тут на думці звісний указ кн. Шаховському, склонювати Українців, щоби вступали у кровні звязи з Великоросами. Нарешті намагало ся правительство поволн заґирати сліди давних „прав і привілеїв“ і привичаявати Україну до російських порядків, які непримітно вводило. Ілюстрацією послужить отсей інтересний факт: В другій половині 1737 р. доносив кн. Борятінский „кабінетови“, що він за близше неозначену „противность“ київського маієстрата казав весь маієстрат арештувати. „А понеже миѣ разсудилось, — говорить дальше Борятінский, — у нихъ всѣ данныя имъ привилегіи прежнихъ монарховъ, яко то Великихъ Государей и Ихъ И. В въ како прежнихъ, тако и нынѣ счастливо... владычествующей Ея И. В ва... и монарховъ польскихъ отобрать... то тѣ данныя имъ привилегіи и удержать можно, въ то разсужденіе, что когда оныя удержатъ ся, то по продолженію времени, могутъ оныя (привилегіи) у нихъ (Киян) изъ памяти вытти, то и ссылаются имъ будетъ въ вольностяхъ не на что“.¹⁾

В тім самім році доносив Борятінский правительству, що дехто з Українців просить, щоб їм позволено одного з синів держати для господарки, а инші щоб ішли в державну службу. Як звісно, в Росії було обовязком кожного дворянина бути в державній службі, отже мабуть і на Україні силою обґавин почало входити те право в житє. На се донесене Борятінского правительство так відповіло: „такихъ малороссіянь, которые намѣреніе имѣють о дѣтяхъ своихъ просить, надлежитъ вамъ къ тому ихъ приводить и наклонять искуснымъ порядкомъ, чтобъ они сами о томъ просили, и сіе содержать въ крайнѣйшемъ секретѣ, чтобъ они не дознались, что ихъ къ исполненію російскихъ регуловъ и указовъ помалу привлекають, и не подать бы чрезъ то причины къ противному отъ нихъ толкованію“.²⁾ Се поручене Борятінскому служить теж гарною ілюстрацією поступованя російського правительства в привичаяваню України до за-

¹⁾ Т. 117, ст. 600.

²⁾ Т. 117, ст. 567.

гального російського державного устрою. Розуміє ся, повного розвою цього процесу привичаюваня не можна на підставі самого лише нашого матеріялу прослідити. Видко однак, що він поступав дуже успішно наперед, бо в журналах кабінета з того часу ніде не надбуємо звісток, що вказували-б на які небудь протести з боку Українців проти заведеного у них стану річий, а навіть домагань про вибір нового гетьмана. Україна новолї засипляла.

Тут нушу ще таки повернути до того будь що будь дивного становища яке займало російське правительство супроти України — становища, сказати-б несприродного. Характеристичне, що при всіх змаганях правительства до інкорпорації України, себто щоби вона стала інтегральною частиною Російської імперії, правительство ніколи не поставило квестії так, аби Україна з Росією могла мати спільний інтерес. Се показує ся найбільше в справах економічної натури. Отже тут правительство завжди виступало в ролі експлоататора України, визнаючи її в чім і де лишень можна, а в заміну за се не даючи їй жадних економічних вигод, які могли-б впливати зі сподуки України з Росією. А прецінь се виходячи з тої точки, що Україна становить частину решти Росії, було-б корисне і для загально державного становища Росії. Тим часом правительство, котре стреміло до цілковитого знищення окремішности України з політичного погляду, заразом в торговельних зносинах дуже строго придержувало ся тої окремішности, обкладаючи високим цлом вивіз з України до Росії всяких продуктів, чи то промислу, чи сирових, як горівки тютюну, і т. н.¹⁾, що розтагнено навіть на слобідську Україну, яка не мала жадної окремішности. Правительство посувало той визиск так далеко, що старало ся захопити в свої руки вивіз волів за границю (найбільш до Шлеска, Іданська, а також до Кроловця), що становив побіч горівки найбільше жерело доходів.²⁾ „Понеже

¹⁾ На підставі указу з вересня 1727 р. при вивозі з України тютюну до Росії платила ся на границі „пошлина“ з пуда 20 коп., а з фунта грім. Так само мусіли платити навіть ті, що ідучи з України до Росії мали при собі тютюн для власного ужитку. Т. 63, ст. 316—17.

²⁾ В XVIII в. годівля волів на Україні в наслідок догідних обставин (степені пасовища і луги) вела ся на широку скалю. Прих. бувши конотопський сотник Андрій Кандяба в 1719 р. вислав на продаж до Іданська 300 штук волів, з продажу котрих по відлученю подорожних видатків дістав 6.000 рублів. А. Лазаревскій, Описаніє Старой Малороссія, т. II., ст. 190.

Намъ извѣстно, — говорило ся в указі кн. Шаховскому з 17 мая 1735 року, — коимъ образомъ быками великій торгъ изъ Украины въ Бреславль прежде сего отправлялся, которые, покупая дешевою цѣною, съ немалою прибылью тамо продавались, а Намъ нынѣ въ тѣхъ краяхъ нужда въ деньгахъ состоитъ, того ради розсудили Мы за благо сей способъ употребить и для того повелѣваемъ вамъ въ Украинѣ купить такихъ быковъ до трехъ тысячъ или болѣе, какою дешевою цѣною возможно, и которые къ такой тамошней продажѣ способны, и оныя съ вѣрными добрыми купцами въ томъ торгѣ обыкновенными отправити надлежащимъ порядкомъ въ Шлезію и велѣтъ тамо продавать настоящею лучшею цѣною... Мы сію комиссію вамъ наилучше рекомендуемъ, ибо отъ того казнѣ Нашей можетъ произойти немалая польза“.¹⁾ Таке саме порученє одержав ієн. Вайсбах.²⁾ Мініх прим., коли пропонував правительству закупити горівки на Україні для шинків при Ладозьскім каналі, то теж не поводив ся при тім думкою підпирания тамошнього промислу, а робив се тому, що то було догідно і зисковно. „Въ прошлыхъ годахъ — писав він до В. Т. Сов. в 1727 р. — въ бытность мою при Ладозскомъ каналѣ, по указамъ высокоблагенныя памяти Его (Петра Вел.) и Ея (Катерини I) Императорскихъ Величествъ, для покупки на продажу при помянутомъ каналѣ вина, отъ того канала посылались въ малоросійскіе города оберъ-офицеры и то вино въ малоросійскихъ городахъ покупали дешевою цѣною, отъ котораго по продажѣ при каналѣ въ казнѣ Вашего Имп. Вел. учинена немалая прибыль... А понеже на продажу въ ладозскихъ кабакахъ вино присылается изъ Новгорода, которое въ покупке противъ малоросійскаго дороже и хуже и такой прибыли отъ онаго, какъ отъ малоросійскаго, быть не можетъ“, для того Мініх просив о внасинованє йому 10.000 рубл. на закупити потрібної горівки на Україні, що В. Т. Сов. зробив.³⁾ За те все звичайно плачено Україні підлою монетою. „Баронъ Остерманъ разсуждать и мнѣніе свое представитъ приказанъ, чтобъ мѣдныя деньги военной коллегіи посылать въ полки, которые обрѣтаться будутъ на Украинѣ, въ Сибири и на низу, такожъ и адмиралтейской коллегіи и въ прочемъ (sic!) коллегіямъ, которые въ тѣхъ мѣстахъ больше расходу и мѣють, и о томъ дать тѣмъ коллегіямъ указъ секретно, а въ народъ публиковать о томъ недлажить, отъ того

¹⁾ Т. 111, ст. 173. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Т. 69, ст. 825. ⁴⁾ Ibidem.

де можетъ быть польза, что въ здѣшнихъ мѣстахъ обращать ся будетъ монета серебрянная, а мѣдныя, въ отдаленныхъ вышеозначенныхъ мѣстахъ¹⁾ Як бачимо, тут Україну трактовано на рівні з Сибиром і надкаспійськими степами. І земля на Україні була для російського правительства дисциплінарним фондом, з котрого воно щодро надіяло всякого рода людей, які йому були потрібні або в чім небудь прислужили ся, а які були потім для місцевої людности найбільшими гнобителями. Діставали тут маєтності російські мати²⁾, російські (фіцїри³⁾, офіцїри-Німці в російській службі, сербські та чорногорські зайди⁴⁾, які понаходили сюди в часі турецьких воєн Петра Вел. з Турцією. Дістав тут землю на оселене і з українських податків удержував платню сербський гусарський полк і т. и.⁶⁾

Так, як се тут робило російське правительство, поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподівають ся при собі на дальше удержати, отже користаючи з часу, висисують їх усяким можливим способом. Та тої засади тут не можна прикласти, бо коли приглянути ся знова законам правительства, щоб Україну як найтісніше получить з Росією, то виїде разяча суперечність. Не можна теж покласти сього на карб спеціально російської тактики, бо Росія не поступала так з иньшими підбитими краями, от хочби взяти надбалтійські провінції. Слідячи відносини російського правительства до України, відносно вражине, що поступоване правительства націховане здержуваною злобою, а то просто й ненавистю до всього, що українське, — і так поступають лишень з тим, кого треба бояти ся, а толерують його, бо мусять толерувати. Взагалі, як кажу, відносини ті такі дивні, що тяжко найти для них де небудь аналогію — хіба знов таки в Росії — в відносинах її — до Запорозької Січи. Чи жби се була ненависть російського „благоустройства“ до українського „самовольства“ та „непостоянства?“

¹⁾ Т. 63, ст. 64.

²⁾ Меньшиков Почеп, Ямпіль і ин., по нїм граф Головін Т. 104, ст. 375. Ки Шаховский дістав в 1734 р. маєтності „на стил“. Т. 108, ст. 354. ³⁾ Прим. глухівський командант Тургенев. Т. 104, ст. 10.

⁴⁾ Звісний вже Гаврило Милорадович дістав Калюжинці (в прилуцьким полку) і Нахтєвку (в віжн.). Т. 63, ст. 592. Його брат Михайло був полковником гадяцьким, а в 1727 р. він сам дістав те полковництво. ⁵⁾ Т. 94, ст. 681. ⁶⁾ Т. 84, ст. 567.

Miscellanea.

„Козаки“ в Галичині 1605 р.

Пони́вший документ друкою задля згадки про козаків в титулі його обляти: в самім королівським листі іде мова не про козаків, а про ріжну оружну збиранину, що під титулом жовнірів і з претензіями за незаплачену за інфлянтську кампанію платню, збирала контрибуції та чинила наїзди в околицях Львова в 1604—5 рр.¹⁾ Таким чином документ сей властиво до козаків зовсім не належить, і „козаки“ зовсім довільно появили ся тут під рукою іродського писаря. Та одначе й се не без вартости. Ся довільність уживання козацького імени служить іще одною ілюстрацією тої хиткости й загальности, яким козацьке імя визначало ся, особливо перед остаточним сформованнем козацької веретви, що власне мало місце в початках XVII в.²⁾

Oblatae literae vniversal. s. r. m. contra kozakos in ditione Leopoliensi damna inferentes.

Ad officium et acta praesentia castrensia capitaneatus Sanocensis personaliter veniens nobilis Paulus Rybinski obtulit literas infra scriptas sacrae regie maiestatis, sigillo minoris cancellariae regni obsignatas et manu serenissimi moderni regis Poloniae subscriptas. Quas officium praesens suscepit, easque in acta officii sui inscribere mandavit ac in locis publicis et in vniuersis civitatibus districtus Sanocensis publicare et proclamare iussit. Literarum autem praefatarum tenor sequitur eiusmodi:

¹⁾ Пор. візвання короля в днів 7 і 8 цвітня — *Akta grodzkie i ziemskie X*, ч. 2998—9.

²⁾ Пор. мої Примітки до історії козаччини в т. XXII Записок.

Zygmunth III z bozei laski krol polski, wielkie xiąże litewskie, ruskie, pruskie, mazowieczkie, zmodzkie, inflanckie etc. y swedzki, gottski, wandalski dziedziczny krol. Wszem wobec y kazdemu z osobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie starostom i dzierzawcom naszym y ich namiestnikom y wszystkim innym stanu slacheczkiego ludziom oznaimuiemy, lako skoro wzielismy wiadomosc o tym swawolenstwie, ktore sie od ludzi pewnych pod tytulem zolnierskim zgromadzonych naiazdami gwałtownemi tak [na] nasze iako y na slacheczkie mietnosci dzieie, — z powinności naszej nie zaniechalismy ich przes poslanca naszego napomniec, aby sami z siebie sprawiedliwosc uczyniwszy y ludziom wkrzywdzonym wisciwszy sie z tej kupy roziachali sie. Lecz ze ani na przystoinosc powinności swei, ani na to nasze oicowskie napominanie pomniąc nie tylko nam sie nieposluszni stawili, ale tesz do pierwszych swowolenstw swych czo dzien tym wienczej lupiānc, naiedzaiānc, gwałty czyniānc przydawaiā, przychodzi nam w tym napomniec y obwiesic vprz. y wier. wasze, abyscie z wielmożnym Jerzym Mniszkim z Wielkich Kunczych, woiewodā sendomirskim, lwowskim y samborskim naszym starostā, porozumiawszy y ziawszy sie dla bezpieczeństwa własnego samych że vprz. y wier. w. do pohamowania tych ludzi takich sposobow zazeli, iakich y prawo pospolite vczy y iakowe ich postempki zasluželi. Vczyniā to vprz. y wier. w. y dla miłości oiczyzny, ktora od takowych ludzi gwałt czierpi, y dla samych ze vprz. y wier. w. bezpieczeństwa. Dān w Krakowie dnia XXI lipca, roku panskiego MDCV, panowania naszego polskiego XVIII, swedzkiego XII. Sigismundus rex.

Сяііцького Гроду кн. 141, ст. 1154—1155.

М. Грушевський.

Маркіян Шашкевич про свою „Читанку“.

При порядкованю кореспонденції Володимира Шашкевича, яка переходує ся в бібл. „Народного Дому“, знайшов я коротку записку (на чвертці паперу, витатій на вдовж), писану рукою Маркіяна Шашкевича та цікаву для його характеристики. Са записка — сє жабуть частина просьби до цензури в справі апробати.

Der Verfasser dieses Werkchens bemüchete (!) sich so viel es in seinen schwachen Kräften stand wahre Religiosität u. eine drauf sich gründende Moralität in den zarten empfänglichen Herzen der Jugend der Künftigen Staatsbürger, fest zu pflanzen, wohl überzeugt dass nur eine solche den Menschen zum wahren Menschen stempelt. Um aber dieses desto leichter und auf einem gewisseren Wege zu erreichen,

kleidete d. V. die erhabenen Religions u. Sittenwahrheiten in leicht fassliche und der wissbegierigen Kinder-Sinn der ruthenischen Jugend anziehende äussere Formen. Und zwar stufenweise werden die Kinder bey der kleinen Hand geführt; von der Gegenwart zur Zukunft von ihrer Hütte in die weitere Welt von der Erde zum Himmel mit steter Hinweisung auf Gott den Schöpfer alles dessen, was sie anstauen, was ihnen Freude u. Bequemlichkeit verschafft, mit stetter Aufmunterung zur Ehrfurcht und Liebe gegen den Allgütigen u. Allmächtigen, und gegen die Menschen als Mitgeschöpfe und Mitkinder des nähmlichen Allweisen Höchsten Wesens. — Erzählungen, dann Unterredungen mit Vater und Lehrer gewürzt durch die süssen ruthenischen mit Muttermilch eingesogenen Wort u. Sprachformen schienen mich am sichersten zur Analisisierung dieses Zweckes zu führen, wobey ich aber nicht vernachlässigte das für die östr. Schulen vorgeschriebene Lesebuch, und Biblisches Geschichtenbuch nebst andern Kinder-Büchern so viel es thunlich war zu benützen. — Habe ich meiner lieben ruthenischen Nation wenigstens einen Schein des Dienstes erwiesen, und bich ich den Erwartungen und Wünschen unserer milden und Liebevollen Oesterreichischen Regierung welcher das Wohl ihrer Halitscher Unterthanen so sehr am Herzen liegt, wenigstens in einer Annäherung nachgekommen, so habe ich im reichlichen Maasse über mir den Segen Gottes dem sey Ehre uod Lob v. Ewigkeit zu Ewigkeit.

Згаданий „Verfasser“ ніхто иньший, як сам Маркіян, бо в другій части записки говорить він о нїм від себе вже в першій особі. „Werkchen“ хоч не назване, одначе без сумніву годї тут що иньшого розуміти, як „Читанку“: на се вказує і цілий зміст записки і зовсім недвозначний натяк на „Unterredungen zwischen Vater und Lehrer“, роз. на вірш „Отец и учитель“, який був поміщений в „Читанці“.

Вважаю гідним звернути увагу, що термін „Verfasser“ можна тут розуміти в двох значінях: „автор“ і „впорядчик“. Що деяких поетичних байок і двох дидактичних віршів сам Маркіян не написав, лише поправив, се вказав я вже в „Причинках до житєписи М. Ш.“ (Записки Н. Т. ім. Ш., т. LVIII, стор. 3—4); зрозуміло, що до тих частий „Читанки“ ми можемо прикласти лиш другий термін — впорядчик. З того дальше виходить, що термін „автор“ може прикладати ся лише до иньших частий „Читанки“; до яких саме і в якій мірі — поки що не знати.

Мих. Тершаковець.

Чи Шашкевичеві вірші ?

В додатку до своїх цінних „Причинків до життєпису Маркіяна Шашкевича“ (Записки т. LVIII, стор. 10—12) подав д. Тершаковець в числі недрукованих або недокладно доси друкованих віршів М. Шашкевича з його автографу десять чотиростихів, кожний під окремим титулом, уложених церковно-славянською мовою. Що сі чотиростихи писані рукою Шашкевича, про се нема сумніву; д. Тершаковець догадуєть ся, що рукопис, у яким містять ся вони, походить деєь із 1831 р., значить, із часу філософічних студій поета. На жаль д. Тершаковець не запитав себе: чи можливе се, щоб Шашкевич тоді, по скінченню німецької гімназії, де по руськи навіть читати не вчили, винісши з батьківського дому знанє руської народньої та польської, але певно не церковно-славянської мови, міг написати такі вірші, що вказують немалою майстра слябічної версіфікації і чоловіка, який володів церковно-славянською мовою так, як певно не володів нею ніхто з галицьких Русинів протягом цілого XIX віку (пор. для прикладу неугарні церковно-славянські вірші Семашка, Йосифа Левицького або славнозвісне „Воззрѣніє страшилища“ Лісинецького!). Коли-б Маркіянове авторство тих віршів було стверджене, то се задавало би його біографови та критикови загадку далеко труднійшу до розв'язаня і zarazом важнійшу від усіх тих неясностей, які вияснив і спростував д. Тершаковець нововіднайденим рукописним матеріалом. Відки навчив ся Маркіян так гарно писати та віршувати по церковнославянськи? Що змусило його розпочати тою мовою свою поетичну діяльність і, що важнійше, що змусило його зараз потім перейти до тої гарної народньої мови, якою визначають ся його дальші писаня? Се були би деякі з тих питань, що насувають ся при допущеню Маркіянового авторства тих віршів.

На щастє будущий біограф та історик літератури не потребує ломити собі голови такими та тим подібними питаннями. Ми можемо сказати на певно, що ті вірші, знайдені д. Тершаківцем у брудіоні Маркіяновім, не були зложені ним, а тільки переписані зі старої, друкованої книжки, переписані головно для лзикової вправи, для тих толковань церковно-славянських слів, які Шашкевич умістив у нотгах, а д. Тершаковець пе-

редрукував¹⁾ і що, значить, місце тих віршів не в розд. I. між творами, а в розд. II. між граматичним матеріалом.

Книжка, в якій виписав Шашкевич свої вірші, належить до дуже інтересних, хоч доси мало ще розсліджених продуктів нашої старої літератури Могилянського часу. По опису Каратаєва вона має титул: *Индологіа. Сирѣчь мѣтвы ѿ повченіа дѣшеполѣзнаа. Б дѣвнѣю ползѣ спѣдѣвк и всѣх ѣлгоѣтивныхъ любоумѣтвинник в' кратцѣ собранаа ѿ ѣлгочиникѣ расположѣнаа. Тщаніем ѣсне превелек. ѣ мѣ. Гдѣа Фца Петра Могилы, митроп. К. ѣ. дѣл. мѣл кдѣ.* Ся книжечка містить на перших 12 картках передмову писану від імени Петра Могили, а далі різні моральні поученя перенятані образками, і то так, що все на паристій стороні містить ся образок (дереворит), під ним віршик в 4 або 6 рядків, а далі йде поученє. У мене під рукою два екземпляри сеї книжечки, на жаль оба дуже неповні, та один із них, що зачинаєть ся карткою 9, має на обороті тої картки рисунок під титулом *Бѣра Божіа*, а під рисунком чотиривірш надрукований у д. Тершаківця стор. 11 під д. (*Крѣпка єсть*). Карток 11, 12, 13 нема; на об. к. 15 під титуликом „*Чинѣ любеє кѣ Бѣс*“ вірш уміщений у д. Т. під з. (*Чѣдно, прѣславно...*); на об. картки зї. під титуликом „*Надежда или спованіє*“ вірш поданий у д. Т. під ї. (*Крѣпка єсть любоєвѣ...*); нарешті на об. картки 19 під титуликом *Благодать Божіа* вірш уміщений у д. Т. під к. (*Красна лѣпота*). Супроти сього нема сумніву, що иньші вірші сього нумеру взяті з тої самої книжечки з тих початкових карток, яких не мають приступні мені екземпляри. Чому Шашкевич обмежив ся лиш десятима чотиростихами, а не виписував їх більше? Чи й його екземпляр був дефектний? Се дуже можливо вже хоч би тому, що він не вказав титулу книжечки. В усякім разі опублікований д. Тершаківцем брудіон показує, що Шашкевич мав у руках і пильно читав сей старий могилянський підручник.

Ів. Фрашко.

¹⁾ В нотці 1 на стор. 11 не знати чи наслідком друкарської помилки, чи наслідком лихого відчитаня рукопису стоїть якийсь абсурд: *испытословлю, р а w n i e сіє wywiaduје* — чи *rewnie*, чи *patrznie*, чи ще щось иньше?

Наукова хроніка.

Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років.

(докінчене¹⁾).

Часописи етнологічні й фольклорні.

1. Етнології присвячений „Ethnologisches Notizblatt“, але в ній не знаходимо нічого для нас інтересного.

2. Етнологією займають ся і географічні часописи, як: Zeit. für Erdkunde, Mittheilungen d. geogr. Gesellschaft, Geograph. Zeitschrift, Mitth. des militär-geogr. Instituts і інші — найбільше-ж

3. А. Petermanns Mittheilungen aus J. Perthes geogr. Anstalt hergg. v. A. Supan, Gotha, wraz з додатком Geographischer Literaturbericht. В річнику 1900 знаходимо тут статтю Фробеніуса „Kulturformen Ozeaniens“; автор відрізняє 3 степені: негритицьку, передіаляйську і маляйську. Річник 1901 містить розвідку Sapper-а про етнографію полудневих околиць середньої Америки. Рацель подає замітки про теорію Канта-Ляпласа, а Vierkandt про невільництво, як господарську систему. В 1902 р. уміщена ширша студія Гейнітца про географічні зміни полудн.-західних областей північного моря від четверничної епохи. А. Сенфт подає причинки до етнографії острова Яап і говорить про людність, родинне житє, зрілість у дівчат, проституцію, поживу, талець, забави, політичну організацію, війну, смерть і похорони, торговлю, промисл і рільництво. Фрідель обговорює економічне положенє Океанців.

4. International. Archiv für Ethnographie. Herausg. von Prof. Anutschin, Moskau; Prof. F. Boas, New York; Dr. G. Dozy

¹⁾ Див. т. LX Записок.

in Haag; Prof. E. Giglioti, Florenz; Prof. E. Hamy, Paris; Dr. W. Hein, Floridsdorf; Prof. H. Kern, Leiden; I. Meyer, Wonogiri, Jawa; Prof. F. Ratzel, Leipzig; Prof. Schlegel, Leiden; Dr. I. Schmeltz, Leiden; Dr. H. Stolpe, Stockholm; Prof. E. Tylor, Oxford. Redaction Dr. I. O. E. Schmeltz. B. XIII—XV. Leiden. В 1900 річнику мають для нас інтерес лише дві статі Тітельбаха і Кунце. Тітельбах, професор в Бельграді, умістив студію про „святий огонь“ у балканських Славян. Колись був огонь в великім поважаню, але до тепер переховали ся сліди культу огня в Європі лише у Сербів і в Македовії та карпатських краях¹⁾ у Гуцулів. В Сербії існує звичай витворюваня живого огня через потиранє двох кусників дерева²⁾. Автор описує чотири способи і форми, як огонь витворюєть ся: при першій формі робить огонь двое дітей в віці ніж 11 і 14 роком. Таким способом викликаний огонь служить до відігнаня епідемії. При тім виконуєть ся цілий ряд звичаїв і обрядів, як замиканє занка, киданє його в ріку і т. д., що автор з усею докладністю описує. На жаль не дає жадних паралель, яких би можна навести дуже багато. В Росії пр. існує також звичай відганяти заразу через огонь. Хв. Вовк подає в своїй статі, уміщеній в „Етн. Об.“ 1893, Nr. 3—4, деякі причинки про холеру і живий огонь. В Саратовських валивають при холері старий огонь і роблять новий. Про подібний звичай вгадує і Герасимов в „Етногр. Обзорѣніи“ 1894, I, 124, при описі обрядів селян в п. череповецькій³⁾. Між цікавими обрядами, яких уживають в Сербії при робленю огня, звертає на себе увагу особливо один: коли огонь уже розложений, мусять усі присутні перелазити через умищенє зроблений тунель. Нурор з Копенгаги вказав на се, що се перелажєнє було виразом віри, що перелазши через отвір, лишаєть ся хоробу. Тій квестії присвячена особна студія Gaidoz-a: Un vieux rite médicale, Paris 1892, де вібрано багато паралель⁴⁾. Кунце умістив розвідку „Birkenbesen. Ein Symbol des Donar. Eine mythologische Untersuchung“. Сам заголовок каже уже, що автор хоче доказати. Під Донаром розуміє не лише германського Донара але до певної міри взагалі славянського „Donneger-a“, і тому бере до помочи також славянський матеріал. По вступних увагах про те,

¹⁾ Про нього говорять Кайндль: Huzulen s. 71, 80. (Огонь лишаєть ся від Рієдва до Йордану). ²⁾ Такий сам пережиток доховував ся до половини 19 ст. в золочівській і зборівській повіті у дегтярів. Про викликуванє огня через терте писав Zibrt в „Seznam pověr a zvyklostí rohánských z XVIII v.“ під 15 загол. „de igne fricato de ligno“ званої „Indiculus superstitionum et paganiorum“, Čes. Líd. V, і Сумцов в „Культурних переживаніях“ с. 127. ³⁾ У Поляків в Срадзу сам свьашеник витворює штучний огонь. Wisła, 1897, с. 802. ⁴⁾ У Франції перелазять через отвори в дольбєнах.

чому саме береза стала деревом Перуна, застановляє ся автор над питанням, до чого уживало ся берези в первісних часах і доходить до висновку, що зелена галузка берези була чарівничим предметом, в якім проявляє ся божа сила, що не лише перемагає злих духів або їх недопускає, але також спроваджує щастя¹⁾. В інтерн. архіві етногр. подані крім того рецензії на Живую Старину і докладна бібліографія.

Р. 1901 не приносить для нас нічого цікавого: увесь матеріял дотикає позаєвропейські народи (прим. самоанські казки). Між рецензованими видавництвами стрічаємо „Melodye litewskie“ Юшкевича і „Жив. Старину“. В р. 1902 в розвідок занотую одну проф. Смільяніча про сліди подружя через пориване і купно. Крім того подає Керн кілька звіток до питання про організацію етнографічного відділу російського царя Олександра III, на основі реферату Смірнова і реферати про деякі етногр. і антропологічні російські видавництва.

5. До архіву, як додаток науковий виходять *Supplemente*, що містять довші, самостійні праці по одній в кождім річнику. Додаток до 1900 року містить довшу студію Т. Коха „Zum Animismus der süd-amerikanischen Indianer“ (с. 1—146). Автор доходить до виводу, що початок до поглядів про душу і віру в посмертне жите дав сон. Погляд годить ся отже з поглядами Тайльора, Пешеля і н. Деякі повіря сходять ся з нашими: духи приходять на землю, відвідують родину, можуть їй помочи, але і пошкодити. Тому родина уживає всіляких способів, аби від духа охоронити ся. Душа йде на другий світ — він по поглядах Індіян дуже далеко; знають також небо. Розширений є погляд, що душа переходить по смерті в зьвіряче тіло. Вірують також, що духи можуть викликати слабости. Додаток до 1901 р. приносить розвідку Адлера „Der nordasiatische Pfeil. Ein Beitrag zur Kenntniss des asiatischen Nordens“ (с. 1—40). Студія служить неначе продовженем праць над луками, що показали ся дуже добрим предметом, на основі якого можна виказати розвій культури і зносини всіляких народів. Досліди над луками африканських племен допровадили до надзвичайно цікавих результатів і розширили значно наші відомости про культурні взаємини нині далеко від себе віддалених народів (прим. африк. народів з племенами нової Гвінеї)²⁾. Додаток до 1902 річника іще не вийшов.

6. Дуже часто містять розвідки етнологічного (або етнографічного) звісту і часописи, про котрі ми висше згадали: *Z. f. Ethnologie, Archiv*

¹⁾ Докладний реферат дав Гаас в *SBlt. f. A.* 1901, Nr. 66. ²⁾ Питанє се, порушуване в обширних працях Рацеля, Фробеніюса, Шульца, Вейле і н. зібрав коротко Вейле в „*Völkerkunde u. Urgeschichte im 20 Jahrh.*“ 1902, стор. 24—28.

f. Anthropologie, Mitth. aus d. germ. Nationalmuseum, Mitth. d. anthropolog. Geselsch. in Wien i Sitzungsberichte, Verhandlungen d. Berl. Ges. f. Antr., Ethnologie u. Urg., Nachrichten über deut. Alt. Так само стрічасно нераз етнологічні і етнографічні статі в часописах присвячених старяности і історії. Про перші говорили ми в антропологічній відділі, другим присвячено тут кілька стрічок.

7. Byzantinische Zeitschrift подає багато заміток в докладній бібліографії і в відділі рецензій. Знаходимо в ній студії в історії культури і в порівн. історії літератури про казки, пісні, хроніки і т. д. Між статями інтересна для нас праця С. Крауса про королеву Сабу в византійських хроніках. Ся біблійна тема повторює ся в всіляким переминами у християнських, жидівських і арабських оповіданях і підпадає всіляким літературним перерібкам.

8. Deutsche Geschichtsblätter, 1901 — 1902. Містять статью Ганса Вітте про досліди над номенклатурою і історією економії, Тіляе про досліди над родинами.

9. Zeitschrift f. d. österr. Gymnasien приносить розвідку Е. Крауса „Die alte böhmische Sage und Geschichte in der deutschen Literatur“.

10. Mittheilungen des Nordböhmischen Exkursionsklubs містять статі С. Краусе „D. Kater von Lewin“ — причинок до історії фізіологів, Лагнера про анекдоти каноніка Геттліха, Паудлера про боснійський дім, Діннебіра про народні звичаї.

11. Hessenland. Zeitschrift für hessische Geschichte u. Literatur, приносить статью Швальна про діточі забави і пісні, Арибруста про чарівництво і процеси чарівниць в Гессен.

12. В Hannoverische Geschichtsblätter находимо пісні прядільниць з Геммендорф Ульріха і Вістера, а крім того кілька народних пісень (пр. про невірного Генріха).

13. Zeitschrift d. Harzvereines für Geschichte und Alterthumskunde містять довшу розвідку Гассебраука про історичні пісні Брауншвайгу. Гельшер подає цікаві замітки про чарівниці.

14. Protocole über die Sitzungen des Vereins für die Geschichte Göttingens. (1899—1902). Muhlert про процес проти чарівниці 1648 р., Пфаннеберг про міщанське житє в Геттінген в XIV і XV ст., а спеціально про строї і обряди весільні. Мейерман про старі назви родин, Теппервін про село Дорсте.

15. Brandenburgia. Статі: Фрідела про долішно-лужицькі строї, Лемке про ляльку у ріжних народів, Равенау про казки, перекази і звичаї у Вендів, Фрідель про забобони (чари). О. Монке про дитячі

забави і рини з Ліцов і Яхов, Бакгаус про село Рагевен (про кобольдів, духів, дитячі забави) і більше менших заміток.

16. Verhandlungen d. gelehrten Estnischen Gesel. Більше як три четверті тому займає збірка Оскара Коляса „Achtzig Märchen der Ljutziner Esten“ (с. 83—405). По вступних увагах подано 80 казок в оригіналі і в німецькій перекладі, з того 12 в цілості а інші в скороченню. До деяких казок можна найти українські паралелі: найнит сповнає трудні задачі, нр. 16 про трех братів — про попелюха, 44 дівчина і дочка злого духа, 50 мотив з Баллядини про забиту сестру, 48—9 дівчина перемінена в качку, нр. 55 сьв. Петро в службі, нр. 56 богатий і бідний брат (також у Köhler-а Kl. Schr. 1, 409; нр. 59 чоловік шукає бідн, нр. 62 Іван злодій — всілякі злодійські штучки (також Köhler Kl. Schr. I, 210, 307, 415, 447). Деякі казки носять цілком вищий характер, приміром нр. 57 — батько убиває сина, аби ловити його риби.

17. Sitzungsberichte d. Gel. Estnischen Gesel. 1900, 1901. Юні про одну легенду, Шлітер про Брауна „Разысканія“, Теннізон про Реймманна „Est. Mythologie“. Шлітер про т. зв. повторювані пісні лотиської народної поезії; повторюване йде так, що син оповідає історію батькови і матери в першій особі в дослівній повторенню. Руссов обговорює повіре, що не вільно забивати паука і нищити паутини: паутина се знаряд Бога в борбі зі злим духом.

Фольклорні часописи загальнійшого характеру:

18. Zeitschrift für österreicheische Volkskunde. Organ des Vereines f. öst. V. in Wien. Redigiert v. M. Haberlandt. Wien. Виходить від 1895 р. Перший річник був обговорений в Записках т. XIV. В дальших завоуємо: Полек „D. Lippovanen in der Bukowina“. Ю. Яворський: Die Mandragora im südrussischen Volksglaube. Рецензії Бугеля на Житє і Слово і Полівки на Етн. Збірник т. I. 1897. Ю. Яворський: D. Mandragora im s.-r. Volksgl.; його-ж Hausgeister bei den Südrussen in Galizien. Полівка: Beiträge zur vrgl. Märchenk. II. Zur Sage vom König Midas, 1899. Ю. Яворський: Südrussische Parallelen zu Dr. Allwissend — два варіанти його, а два записані Гватюком, 1899. А. Кохановський: Osterfeier in der Bukowina u. Galizien з 21 ілюстр. В р. 1900 подана праця Кайндля: Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpatengebietes, обговорена в Записках (с. 226—248), і прихильна згадка про заснованє музея при Н. Т. ім. Шевченка. Крім того містить сей річник статю С. Удзелі про краківські пояси, т. зв. „opaski“, з 12 ілюстраціями. Орнаментика досить проста, мотиви складають ся з самих колісчат або малих округлих луків, шестоградних зв'язд, трикутників і простолінійних зубчиків (с. 1—4). Говорка дає студію про поганіцу і її варіанти. Лілек, знаний зі своїх праць на поли боснійської етно-

графії, описує широко і докладно родинне жите в Боснії і Герцоговині, задругу і старинні форми подружя (через купно, через вислужене), весільні звичаї, свояцтво, повіря і релігійні погляди. А. Йогн подає причинки до забобонів в Хебі, а спеціально до забобонів про дерева, ростини, зьвірята, каміне, про злодійство, талісмани і про пори року (коли дівчина хоче довідати ся, чи віддасть ся того року чи ні, то іде в святий вечер гола до хліва, пукає і питаєть ся, чи віддасть ся. Коли свяні хрумкають, то певно жених прийде). Л. Млинек містить кілька заміток про свято „gękawki“ в Заклучині, що відбуваєть ся в великодний понеділок. Ромсторфер говорить про виробы Циганів на Буковині з дерева¹⁾. Маєргофер подає рекрутські пісні в долішній Австрії, Байерль дитячі забави. В додатку знаходимо „Kinderreime u. Kindersprüche aus der Iglauer Sprachinsel“ зібрані проф. Ф. П. Пігером, 1—52. Між иньшии находимо тут і знані у нас „Eckati, peckati, zuckati me, Awi schwabi domine“, і т. и. Купчанко подав розвідку: „Der Ursprung des Weltalls nach den Begriffen des kleinrussischen Volkes in Österreich-Ungarn“, (с. 13—19), яка одначе не дає нічого нового. Зібрані в ній головни погляди буковинських Русинів про землю, воду, огонь, сонце, місяць, зьвіяди, небо і т. и. В примітках подано кілька заміток про число і територію Русинів (29 міл.), що „називають себе русскі (т. є. Росіяни), Русини або Русснани“; імени Rutenen ніхто не знає і не уживає. Подібно як імя і діялект не одностайний, а в строях, будові домів, і звичаях заходять більші або меньші ріжницї, викликані кліматичними, соціальними, релігійними і культурними обставинами. Ріхлі описує велізни жертвенні зьвірята, Байерль жите жінки в чеськім лісі. Д. Дан містить довшу студію н. є. „Juden in der Bukowina“ (с. 69—78; 117—125; 169—179), написану з того приводу, що редакція виданя „Öster.-Ungarn in Wort und Bild“ зачислила Жидів до Німців. Автор не годить ся на те, бо Жиди становлять окремиї нарід з відмінними від німецьких повірями, звичаями і т. д. і на доказ того пише отсю розвідку. Подає в ній і коротку історію Жидів на Буковині, опис звичаїв при уродженю і вихованю дітній, весільних і похоронних обрядів і повіря, привязані до поодиноких свят і днів. Полівка вияєнює походженє слова вампир. Воно чуже, неславянське і не приходить у всіх славянських народів. Великоруси не знають його, а Серби і Болгари уживають місто нього иньшого слова. Полуд.-слав. вампір пригадує старобактрийське vāmbaga, а польське упір і українське упир можуть походити з північно-турецького uber або чувашського wabor. Кробот подає етногр. матеріали про хорватську людність Тременау в долішній Австрії (с. 202—238). Домлювіль містить замітки про

¹⁾ Вироблені з дерева ложки є в музею.

колишній домашній промисл на Моравії (про файки, викладані подібно, як і у Гуцулів перловою матицею). Розвідка Заградніка про крашанки з Нейдорф коло Угорського Градища цікава тим, бо констатує згідність словацьких орнаментів і форми з руськими. Статя Млинка „Бенедик“ містить деякі повіря, привязані до гори Бенедик прии. про зачаровану княжну. Замітки про Ляхів ніг автор безвечно помянути. Крім вичислених розвідок находимо тут іще велику рецензію Полівки на XII т. Етн. Збірника, себ-то на 2 том „Галицьких казок“ Роздольського, в котрій підносить совісне записуванє, і на збірку Гонета „Opowiadania ludowe z okolic Andrychowa“. Рецензент каже, що всі його оповіданя не мають нічого інтересного. „Коли порівнати ту збірку з обговореними више східно-галицькими збірниками О. Роздольського, переважно з одної місцевости... то видно, як буйно живуть там народні традиції і як жме в них цілий нарид, а як поникли і зівялі вони в тій закутні західної Галичини“.

Річник 1902 приносить нам цілий ряд цікавих розвідок. Кайндль подає далі свої припчинки XV—XXX (с. 118—131; 237—247), переважно перекази привязані до поодиноких місцевостей. Про Панку є перекази, що там були ся колись Турки з козаками і потопили ся в мочарах. Дійсно доховали ся ще до тепер гроби а люди виорюють не раз всілякі частини збруї, а навіть кітли з турецькими грішми. Інші замітки дотикають переказів про скарби, сьвят (в Лукавци, Хлівесте) і т. д.: одна з них обговорює звичаї при закладах дому в Чернівцях. Руперсдорфер подає перекази в Кляффер в горішній Австрії про глибокість і повстанє Плекерштайнського озера, про сліди дідьчих ніг на камени, про дідька в костелі і т. д. Полек про жите і обряди спішських колоністів на Буковні. Л. Млинек подає повіря про гору сьв. Мартина коло Тарнова, в чудернацькими етимологіями. Фільольогічні вправи автора зогли найти місце хіба в німецькім видавництві, котрого редактор не знав по польськи і не розумієть ся на фільольогії, бо думаю, що деінде не знайшли би поміщеня. Дан подає румунські повіря. Удзєля містить причинки до народної медицини в Боснії. Кохановська описує коротко (252—3) жите пастухів в буковинських Карпатах і їх занятє. Полек займаєть ся бібліографією Буковини від 1897—1900 р. (19 праць Кайндля). Млинек провадить дальше всілякі етимології в статі „Emaus-Fest am Hügel „za rzykom“ bei Wieliczka“. Й. Бляв представляє звичаї і повіря народу в Ангельсталь в Чехах, що відносять ся до курки й яйця. В відділі критики умістив Франко ширшу рецензію на „Гуцульщину“ В. Шухевича, яка викликала замітки Кайндля (с. 254), що реконструє проти погляду, ніби він займав ся лише буков. Гуцулами. Полівка рецензує „Галицькі народні поведі“ і підносить між иньшими

дісгармонію заголовку зі змістом і невідповідну методу редактора дра Франка при укладанні покажчика. Якуер критикує Кайндля „Ansiedlungswesen“. Річник ілюстрований образами і фотографіями, винятими з Гудульщини.

19. Zeitschrift des Vereines für Volkskunde. Neue Folge der Z. f. Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft, begründet von M. Lazarus u. H. Steinthal. Im Auftrage des Vereins hrg. v. Karl Weinhold. Berlin. Одна зі старших етнографічних часописів, видавана берлінським етногр. товариством від 1890 р. Часопись поставила собі в передмові до I тому за задачу оголошувати сировий матеріал, досліджувати його і доходити, чи подібні явища не стрічають ся у інших народів. По смерті Вайнгольда 1901 р. переняв ред. Ю. Больте. Часопись містить великий запас матеріалу: з розвідок, що нас можуть інтересувати, вчислю важніші. 1896. Косінна „Передісторичне розширенє Германів“. Критика Брікнера на „Lud“ і Вайнгольда на „Festkalender der Russnaken u. Huzulen“ Кайндля. 1897. Кайндль „Lieder, Neckreime, Spiele aus der Kinderwelt“, довша розвідка, в якій подані німецькі і польські матеріали, порівнані з руськими. Стрічасмо ніж ними так багато знаного матеріалу, що дивувати ся, треба, що доперва Кайндль його позбирав. З „męlowań“ повторюють ся знані „Ekete, rekete і т. д.“ „Unu dunu rex...“ Наводжу номери, які я чув в Бережанщині. Nr. 173, 175, 177—180, 186, 187, 188 (Adam babi cukier dawal — азбука), 189, 190, 194—198, 202, 204, 205, 206, 207, 208. 1898. Полівка: Seit welcher Zeit werden die Greise nicht getödtet (с. 25—29). Кайндль: Lieder... Geheimsprachen u. allerlei Kunterbunt aus der Kinderwelt. Від числа 254—344 матеріали українські (горох з капустою). Знані в Бережанщині: Nr. 67, 182, 314, 210, 213, 214, 225, 228, 232, 233, 234, 235, 240, 242, 244—250; 282—285, 256—7; 259, 260, 267—274, 276—278, 320, 322 (Забави — Зельман). На кінці загадки Nr. 326—344. Ю. Яворський: St. Stölprian. Паралелі до 69 Fastnachtspiel-у Ганса Сакса. Йогож — Südrussische Vampyre. 7 записів і паралель. 1899. Кайндль: Ruthen. Märchen u. Mythen in d. Bukowina. 12 казок, котрі автор видав з рукописної збірки помершого Олекси Поповича, уложеної в 50 роках. 1. Анї слова правди: Про двох мудрих братів і одного дурного. Забувають огонь в дома, йдуть до ліса і тут їм обіцяє лісовий старець дати огню, коли скажуть казку. Бе мудрих, бо не уміють, дурний оповідає знаву небиллицю про воробців і про вирубованє з дерева і дістає огонь. 2. Дурному щастє не поможе. Знана казка — тітка дає „дурному“ дарунки, а сей не знає, що з ними робити. 3. Як циган став богачем: Боярин обіцяє службу циганови, коли перебуде ніч з медведем. Циган дає медведєви оріхи, грає йому і виграє. 4. Тяжко пізнати самого себе. Король має довгий ніс, а баба горбата:

обов внаслідують в себе, що вони гарні. Аж раз одно другому сказало правду. 5. Добра наука. Старець дає двом братам кашу за те, що признали ся перед ним, що вони брати. 6. Правда не знаходить послулу. Слуга каже пани правду, а за те тратить службу. 7. Про kota. 8. Молодець шукає бідн, надбас у одної жінки любка, бере від нього одіж, а потім зраджує його господаревн. 9. Сотворене сьвіта, Сатанин. 10. Про трех братів; молодший виграв заклад з дідьком (хто душий). 11. Осел і його пан. 12. Звісна казка, на основі якої повстала пословиця: „Крути, верти, мусиш зверти“. Чоловік побратав ся зі смертю і лічив людий. Коли смерть прийшла до нього, положив ся до ліжка і обертав його так, щоби смерть все стояла йому в ногах. 1900. Р. М. Мейер доказує в розвідці „Goethe u. die deutsche Volkskunde“ (с. 1—16), що Мозер, Гердер і Гете дали почин до етнографічних дослідів в Німеччині. Спеціально заслужив ся Гете, бо дав новий зміст умову житю у Німеччині; його твори „Götz v. Berlichingen“ і „Hans Sachs“ були вихідною точкою для романтизму, що в першій шірі причинив ся до розвою етнографії. К. Мілленгоф вказує в статі „Zur Geschichte der Bienenzucht in Deutschland“ на пошанованє пчіл у Німців: пчільництво було головною частию господарства. При зіткненю зі Славянами, у котрих пчільництво далеко више стояло, підпала німецька господарка важним змінам. Интересну тему порушив др. Печ, а іменно відносно штучної поезії до народної і взаємини поміж ними. Для прикладу порівнює пісню Зедліца про опущену Марисю з її записами в народі і показує відмінн. А. Штіфель (Stiefel) навязує в розвідці „Zu Hans Sachsens: Der plüht Messner“ до уміщених в 1898 р. завіток Ю. Яворського, що добачував в Plüht Messner-і вплив руських інтермедій і на доказ сього навів одну російську і 5 українських. Мотив штуки такий, що жінка має любовника-попа і осліплює за порадою чарівниці свого мужа при помочи їди: але муж удає лиш сліпого і убиває попа (в варіянтах в неприємности жіпки), а жінку топить. Мотив сей повторяєть ся в двох російських анекдотах, уміщених в *Кривдба* 1883, а також у Циган, Словаків і Болгарів. Автор видить жерело Сакса в „Meistergesang-у“ Ганса Фогля „D. Kessküchlein“. В противенстві до Яворського думає, що Русини не грали тут ролі посередників, бо руські версії за богато скопиковані, щоби їх можна приймати за старші, ближші східним вірцям. За те можна прийняти, що Сакс і Фогель мали вплив на руські казки (russische) через західних Славян. Бартельс займаєть ся питанням, „що можуть мерці“ — і користуєть ся і паралелями українськими, які бере з праці Бугеля „Aus d. ruth. Volksglauben“, уміщених в „Z. f. öst. Volksk.“ 1895. Перцольд порушує питання про походженє слова квас („Pfingstquas“). Грім був за славянським, Гутцайт за німецьким походженем. Болъте

подає розвідку про народні числа і загадки про роки. Полівка містить „Tom, Tit, Tot. Ein Beitrag zur vergleichenden Märchenkunde“ (стор. 254—72 і 382—396). Дівчина стає жінкою князя, бо сей чує від її шатери, що вона уміє добре прости. В дійсности не знає дівчина прости і коли князь взяв її за жінку і казав їй прости, утікає до ліса. Тут стрічає дідька і при його помочи dokonує діла, діставши чародійну різку на 3 місяці. Відтак мусить її віддати закликавши духа умовленими словами (пр. Ricdon, Ricdon — маєте свою різку): коли забуде слова, стаєть ся власністю духа. Дівчина забуває імя але висвободжує її князь. Між варіянтами оповідань бачимо дві групи: 1) в одній надземська істота сама подає своє назвишко, лише вимагає, щоби її імя до певного часу памятати; 2) в другій мусить дівчина імя відгадати. Автор думає, що лише при помочи порівняня можна тут дійти до вітчизни казки і знаходить її у Германських народів, від котрих перейшла до романських і славянських. Інтересна українська казка на ту тему, уміщена в VI т. Етн. Збірника під числом 208; в ній нема цілком згадки про дідька, бо дівчина викручуєть ся перед князем, показуючи на гусеницю і кажучи, що і вона стане такою, коли буде прости. До того поки що не знає автор жадної паралелі.

Брікнер провадить в „Часописи“ огляд славянської етнографії: згадує дуже симпатично про Наукове Тов. ім. Шевченка, Етн. Збірник т. 3, 6, 7, Етнол. Мат. т. 2, Твори Драгоманова, Франкові Апокріфи, Історію України-Руси Грушевського (т. I і II) і про Записки. Про казку про золотого птаха і двох братів думає, що вона мітичного походження. Гауффен дає малі причинки до студій над переказами. До епічної поеії Ленау „Анна“ нотує дві українські паралелі оголошені Яворськими в Z. f. ö. V. 4, і одну чеську. Кайндль обговорює молитви про Наполеона і сатиричні пісні на нього та наводить кілька молитов з рукописи і одну пісню. Етнографічні матеріяли приносять: Шель — весільні обряди, Шітте — „Braunsch. Segen“, Пітер — звичаї запустові в Пруц, Бахер — матер. в Люцерн, Рафф — монахійські перекази і пословиці, Пасслер — весільні звичаї в долині Wipr, Рейхардт — народні погляди на звірята і рослини в Турингії, Рафф — баварські оповідання, Бінкер — „heuzische Bauernhochzeit“, Шітте — брауншв. рини. 1901. Вайнгольд містить статю „про значіне ліщини в старогерманських культі і чарівництві“ (с. 1—16). Ліщина була присвячена богови бурі, а первісно богови неба Тіусови. Галузи оріха уживали ся на дарунки і жертви при старих обрядах: вони помагають проти злих духів, лічать і стоять в тісних відносинах до життя і любови. Негелейн описує в статі „Die Reise der Seele ins Jenseits“, від'їзд душі і дорогу на другий сьвіт на основі великого порівнюючого матеріялу. Дальше обговорює

проби здержати душу від повороту на землю. Бахер продовжує оголошене етн. матеріалів з Люверн (про чарівниці, дикий чоловік і дика жінка, старий чарівник, стара і молода чарівниця, чоловік записує душу чортові, про мару і т. и.). Рафф подає оповідання з Бамберга, Рейхгардт з Турингії, Шітте з Брауншвейгу. Кайндль містить опис руських весільних звичаїв на Буковині (с. 158—169 і 280—286). Автор підносить в руських весільних обрядах їх різнородність, багатство пісень, а кінці сю обставину, що доховали ся між ними сліди старих звичаїв, як купно судженої, перевагу жінки. Хоч порядок съята усюди той самий, то в подробицях заходять ріжницї відповідно до околиць. Автор подає опис весіля у Підгір'я з поміж Вижницї і Бергомету над Серетом: зачинає від замітки про залицанє, свати, зновини, далі описує саме весіле і наводить 24 пісень в оригіналі з пімецьким переводом. Нових пісень не стрічаємо: пісню „Ой Татар, братчик, Татар продав сестру за талар, росу кошу за шустак, руньяне личко таки так“ не сьпівають вправді усюди, але знаходимо і її на Покутю прии. у Кольберга: Lud I. с. 266 в Городницї під Городенкою, у Вацлава з Олеска з Коломиїського ітд. Пісню „Ой зетю, зетю е ж беру“ знаходимо-також у Вацлава з Олеска, „Амбері, жатіночко, амбері, Виривай раньгушок з папері“. Дальше згадує автор про повесільні відвідини в першу неділю, звані смеїни, після нього від змишнїяти. Потім описує весіле в Долів в Слободі-Банилові над Черемошем. Звичай ті самі; подано лише нових 16 пісень. Потім йде опис весіля у Гуцулів з Пласкої, де пісень не сьпівають. Розвідка кінчить ся описом весіля в Садеу коло Сучави і виводу. Больте дає замітки до данської казки про сьв. Петра і злі жінки. Гертель подає в розвідці „Abergläubische Gebräuche aus dem Mittelalter“ витяги з двох рукописий „Johannis Wuschilburck Tractatus de superstitionibus et miraculis“ і „Praecepta quaedam propter superstitiones“, переховуваних в бібліотеці гімназіяльній в Магдебурзі Nr. 113 і 193. Обі праці опирають ся на „Tractatus de fide et legibus“ Вільгельма з Парижа. А. Гауффең оголошує старшу редакцію сатиричної пісні на утечу короля Генрика з Польщі 1574 р., поміщеної в Амбраській сьпіваннику з 1582 року; винайшов її в монахійській надворній і державній бібліотеці в рукописи з 1574 року. Фейльберт говорить про погані очі в північних переказах: ті очі приносять нещастє і стрічають ся у поодиноких людей, у чарівників а навіть у цілих народів. Також звірата мають погані очі але є на усуненє наслідків всіякі способи. Roediger містить нову, виголошену в наявть покійного Вайнгольда і подає бібліографію його творів. З иньших важних праць занотую працю Больте про духовне розпросторенє гри в карти і Неґеляйна про коня в вірі про душу і культі померших. Між рецензіями знаходимо і Schrader-a Reallexikon.

1902. Schönbach в Zeugnisse zur deutschen Volkskunde des Mittelalters дає причинки до німецької етнольоїї з трактату „de decem pгаесртіс“ Томаса Ебендорфера з Газельбах, що жив в XV стол. (1439). Між гріхами наведені тут пр. прикликуване місяця на новім місяці або сонця підчас затія, травестоване отчепашу, ношене амулетів, любовні чари, віра в ворожене і віщоване і багато иньших забобовів. Вкінці є пересторога, щоби не носити кусників евангелія на шиї. Негеліяйн веде дальше студію про коня, що перепроваджує небіжчика на той світ. Лешке займасть ся тисом і подає імена тису, місцевости і імена осіб, що походять від нього. Копп (alter Kernsprüchlein u. Volksreime für liebende Herzen ein Dutzend) дуже цікаво обговорює 12 любовних римів і дошукуєть їх жерел. Богато з них мають початок в середовічних часах і приходять в XVI столітю (пр. du bist mін, ich bin dін). Больте подає італійські народні пісні зі збірника Кестнера разом з нотами і з німецьким перекладом Кестнера та додає до них численні паралелі. Поки що уміщено 5 пісень, про пробу любови, яку переводить повертаючи з чужини любовник, про спокусу (чоловік хоче спробувати вірність жінки, натягає маску і просить свою жінку, щоби його до себе впустила), про красну Цецилію, що віддаєть ся капітанови корабля, аби вибавити свого мужа від смерти, але не осягає ціли, про весіле коника з мурашкою (пісня належить до ряду шлюбів звірат — автор наводить багато паралель); пята пісня на тему: „Колиб небо було папером“. Рейхгардт веде дальше перекази з північної Турингії [про илини, про всіляких духів, між ними про дикого ловця і дикого лісного, про тавиничий віз¹⁾]. Бартельс подає спомини з вечерниці, Гефлер веде дальше студії над печивом: над „Nikolausgebäcke“ і „Knaufgebäcke“. Карле думає, що кидане каміня (Über Steinhäufen insbesondere auf Island) мало значінє жертви на гробах забитих або нещасливо закінчивших житє. Больте містить причинки до історії німецької пісні. Пісня про поворот з чужини жовніра, що застає свою жінку відданою за иньшого, повстала на думку автора підчас наполеонських воєн у Франції і звідси дістала ся до Бельгії, Італії і Німеччини, з Німеччини прийшла до Данії і тут націоналізувала ся. Дуже цікаві історії переходила і пісня про три любі жінки, лише початки її давнійші. Стайґ подає плян Як. Грімма з 1811 р. про збиранє переказів. Халатіапц хоче зібрати арменські епічні перекази в одну цілість, подає їх зміст і відносини. Дітеріх бере ся доказати

¹⁾ Переказ про те, що часом можна чути стукіт вова, а не бачити його, чув я в трохи зміненій формі в Жукові бережан. повіту. Там він привязаний до приходства.

в „*Volksdichtung der Balkanhalbinsel*“, що балканський півострів творить певну культурну спільність що до матеріалу, погляду і технічної форми, та що Греки переважно були жерелом сеї культури. Погляди автора potwierджують результати дослідів Шішманова над Ленором. Особливо-ж згода заходить в чотирох темах, в казках про умерлого брата, про будову мосту, про Дігеніса-Акріта і про Герона та Лвандра. Ариольд розсліджує пісні з мотивом „природа зраджує тайну любов“; складають ся вони звичайно з довшого ряду всіляких чинників, що тайну передають далі. Chauvin подає кілька фактів з життя Лібрехта і бібліографію його творів. Вкінці містять Людвіла і Раймунд Кайндлі приповідки „*Sprichwörter u. Redensarten in der Bukowina u. in Galizien*“ (ст. 444—448), упорядковані відповідно до змісту. Нового не приносять вони майже нічого: по більшій частині се загальнозвісні як пр.: говорила небожка до самої смерті або: говори Климе, най твоє не гине. Найбільше між ними руських, вібраних в Гуцульщині і на долах, потім ідуть польські, німецькі і жидівські. З українських вкажу на деякі нові варіанти: прим. Корито тіста, а жєня пирогів, На кінський Великдень, Адукавти шкіру дерут (у Франка є „Адукат готовому дивит сь“ стр. 2), Лінша соломина згода, як золотий процес, Баба ртом бєт, а не відлєш се куяком, Ова, поета, що лів неже сєні до корєта, Так рівне, як відєи до Косова (коли хто каже, що кривє простє), Мошко по трошко. Усіх пословиць 290. Докінченє розвідки в 1903 річнику. На закінченє згадаю, що і сього року поданий огляд славянської етнографії, написаний Брікнером.

20. *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. Vereinigt mit den Zeitschriften „Das Ausland“ und „Aus allen Weltteilen“.* Begründet 1862 von Karl Andree. Hrg. von Richard Andree. Braunschweig 1900—1902 (томи 77—82). Містять так багато матеріалу, що для браку місця мушу обмежити ся лише до найважнійших розвідок. 1900. Weissenberg: Beiträge zur Volkskunde der Juden (с. 130). Автор оправдує рацію істнованя жидівської етнографії, а далі наводить 10 пісень з Єлисаветгорода, в полудневій Україні. Явєн обговорює (с. 147—151) величезну працю Шухардта „*Etymologie und Ethnologie*“ і подає кілька заміток, котрі мають вартість для етнографа. Між иньшми підносить один факт, що дзвонів не відкрили доперва християни, чи єпископ Паулін в 5 столітї, бо вони були вже знані Римлянам під назвою *самрана*, котра удержала ся в середновічній латині. Первісно означало *самрана вагу*, подібно як і в румунських та церковно-славянських. Принагідно підносить рецензент гадку виданя слівників ілюстрованих, а то на те, щоби заховати на будучє значіне поодиноких слів. Зробив се дуже гарно Whitney в своїй „*Century Dictionary*“, Нью Йорк 1889—91, 6 том. Вілтер подає в розвідці „*Die Ver-*

mählung des Kamins. Russischer Volksbrauch“ опис весіля комина у Поліщуків і весіля сьвічки у Києя і зв'язує сей звичай з поважанем огня. Статя написана за Шейном.

Важнійшу студію уніств К. Рамм: Für Entwicklung des slawischen Speichers (с. 290—4; 301—4; 320—3; 331—334; 352—355). Автор подає в ній більший виіток з своєї праці про початки старославянської селянської загороди. Відріжнює він шпихлїр до переходуваня збіжа від комори (Gaden), що служила в давних часах за сховок всїякої одїжи і за спальню, а і тепер іще сповняє ту саму функцію у російських Славян. Півнійше заступає місце „Gaden“ правдива комора, що скоро розширила ся по цілій Славянщині аж до границь колишньої польської держави. Лише у східніх Славян розвинуло ся помешканє инакше. Тут повстав цілай ряд убивацій через полученє первісної „клїти“ з сїньми, кімнатою і иньшими будинками. Лишень в Чехах заховав ся ще старий славянський тип: тут представляє srub, lerepec старо-чеський і špeshar німецький тип, при чім перший з них дуже старий і служив за оборонє місце. Лише ліплений шпихлїр (lerepec) з деревляним склепінєм і вільним дахом, що розширений від чеського ліса до Карпат можна уважати за старославянський і за тип, який був знаний в славянській правітчині. Тому шукає автор за його слїдами у Поляків, як на території славянської правітчини, і знаходить його в старо-польських лямусі, що противставляв ся до німецького шпихлїря. Далі переходить автор литовські шпихлїрі, українські, у котрих дах виступав наперед в формі передсїнка і опираєть ся на стовпах, і білоруські і доходить до резульату, що старо-славянська житиця, польський лямус і чеський лепенєц мали форму гладкого, склепленого, критого глиною будинку з вільним дахом (будинок мїг був бути первісно плетений). На їх місце прийшов потім деревляний шпихлїр до Чехів під німецьким впливом, противно як у Поляків¹⁾. Далі переходить автор полуднево-славянські шпихлїрі. В Росії увесь слїд істноваая ліпленого шпихлїря загинув. Руські збіжеві шпихлїрі роблять ся виключно з дерева, не тинковані, навіть в тих полудневих сторонах, де треба уживати верби. В Курській губ. пр. мають поєдинчі малі клїти тинк на плетїнці, а головна клїть і шпихлїр деревляні. Північно-російські шпихлїрі мають часто підпори, а в середній високій підклад з бальків. Збіжеві шпихлїрі в Росії можуть при тім бути партерові або з поверхом. Вкінци доходить автор до резульату, що з огляду на спосіб будови шпихлїря, житиці, при первісній одно-

¹⁾ Польські шпихлїрі тяжко розслїдити, бо звикають під напором чужої комори. Пор. Moraczewski: O budowie zagród włościańskich с. 101—110.

стайній назві не можна цілком на певно означити спільність для старо-славянського періоду і що ліплений шпихлір навіть в тім часі мусимо розтягати лише на західних Славян, Чехів, Поляків і Словаків та що і для праславянського періоду перед початком німецьких впливів подібний став річи найімовірніший. Далі, через цілий річник провадить Цейстріх студії про границю етногр. і язикову в Чехах між Чехами та Німцями. Тецнер цілий час містить праці про поодинокі славянські народи в Німеччині: потім вийшли усі розвідки в одній книжці п. з. „Die Slaven in Deutschland“. Певний інтерес мають також праці Вейганда про Румунів в Сербії і Болгарів в Румунії, що живуть іще в землянках. Рамм обговорює в статі „Zum Streite über die altslawischen Hausschipschaften (zadruga)“ праці Пейскера, Кадляца, Бальцера і прихильєть ся до поглядів Пейскера про вплив німецького завоювання на суспільний устрій Славян, та приймає, що не роди (задруги), але особні самостійні господарства (Einzelwirtschaften) творили підставу старо-славянського життя. Кайндль подає реферат про нові антропологічні і етнографічні праці в Галичині (с. 240—3) і обговорює в ній між иньшими „Записки“, „Lud“, „Wiadomości“ і праці Цекосїнського і Бальцера про кольонізацію.

Цікавою для нас може іще бути критична розвідка Біркнера „Herkunft der magyar. Fischerei“ на основі праці Янко про мадарське рибальство (вислід наукової подорожі гр. Евґ. Зічі на Схід). В статі, чи то в праці Янка вказуєть ся на те, що Русини з над Дністра мали великий вплив на Мадярів¹⁾, спеціяльно на їх рибальство. В довшій екскурсі обговорює автор форми, запозичеві від Русинів, чого не можу тут повторити, тин більше, що до сього требаби репродукції й ілюстрацій. Варті уваги ще статі Рацеля „Mythen und Einfälle über den Ursprung der Völker“ (том 78) і Пенка: „Die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel“ (том 78).

1901. Вінтер подає звістки про російські звичаї підчас епідемії (об'орюванє, закопуванє kota живцем) на основі російських праць. На стор. 83 стрічаємо ся з заміткою, написаною на підставі розвідки Вовка в Bull. d. l. Soc. d'Antr. 1900, про зимовий сон селян в Росії підчас голоду. Гофер подає хронологію камінної епохи. Статя Кайндля „Aus der Volksüberlieferungen der Bojken“ (150—155), була обговорена в Записках. В другій статі: „Die Juden in der Bukowina“ подає Кайндль замітки про жите Жидів, анекдоти про рабівів і про їх мудрість. При тім підчеркує факт, що жидівський жаргон змінив ся до непізнання під

¹⁾ Критика не годить ся що до того з автором (Ugrofin. Forsch. 1901).

впливом руської (української) мови і наводить багато примірів (як пози, вольоте і н.). Описуючи звичай сьвяточні згадує автор се, що Жиди підчас Гавана люблять виставляти гуцульське весіля і приписує се тій обставині, що строї дуже гарві і що легко їх дістати. Забобони показують велику схожість з руськими і мусять бути запозичені від Русинів прим. погляди на жите посмертне, уроки, скидане вугля і воску і т. д. Розвідка кінчить ся збіркою приповідок. В. Краусе „Zur Frage von der Rotfärbung vorgeschichtlicher Skelettknochen“ переходить усі знані мальовані скелети, з українських знає знахідки Антоновича, Бобринського, Самоквасова і Хойновського. Автор прихильєть ся тої гадки, що сі скелети дійсно мальовано, як на се до нині є звичай у деяких народів в Полінезії. Навівши приміри з Західної Європи доходить до висновку, що по більшій часті забарвлювали ся скелети пізно по смерти мікроорганізмами, лише скелети в Брін, Юто і Ма д'Авіль вказують на людську руку. Тецнер говорить про „Klete i Swirne“ і доводить, що старор. клѣть доховала ся в литовській Swirne. Крім тих статей є ще малі завіткы пр. про Німців в Галичині і на Буковині, про досліди в Сибірі, про антропологічні розсліди в Росії на підставі Анучінової статі в лексиконі, про фосільного верблюда в над Волги і т. д. Подана також звістка про проєкт Томаса інтернаціональної антропологічно-етнографічної бібліографії.

1902. Оба томи сього річника містять багато интересного. Поминувши розвідки Коха про племена Гвайкуру в Бразилії, Шурца про африканські гроші з каменя, Гернеса про глиняний пугар в формі статуї, Грінведеля про представляване богів-вужів на рельєфах т. зв. грецько-буддиської штуки, Фріга про поділ на расу по виводам Штраца „Die Rassenschönheit des Weibes“, Тіленіуса про татуованє жінок в Новій Гвінеї, Кребса про геологічні і метеорологічні мотиви турнігських переказів про озера, згадаю реферат Кайндля про найновіші праці до етнографії Румунів (стор. 102—105) — автор подає огляд важнійших праць за остатніх 7 літ. Для нас головно цікаве питанє про походженє Румунів. Кльове обговорює релігійні погляди і людські жертви в Того, що сходять ся з нашими в деяких подробицах: прим. умираючому вкладають до гробу гріш, жалоба триває 6 місяців. Вінтер доходить на підставі лотиських народних пісень, а властиво одной пісні до виводу, що у Лотишів існував колись звичай, що батько рішав про жите новонародженої дитини. Автор здогадуєть ся, що сей звичай стратив відтак свою силу під впливом скандинавсько-німецьких. На 81 том складають ся крім того ще ось які статі етн. звісту: Тецнер про Дравенів і їх сьвята, Тіленіус про пігмеїв на Шлезку, Греєгер про анімістичні оповіданя про звірів, — Спісс про чарівництво

в Тоґо, Вінґерніц про розсліди в східній Туркеставі і Коґтраст про По-лудневий Камерун.

В 82 томі знаходимо передовсім більшу студію Рамма: *Der Verkehr der Geschlechter unter den Slaven in seinen gegensätzlichen Erscheinungen*“, обговорену нами в LIX т. Записок. Далі, Кайндль містить і в сім році реферат про найновіші праці в області антропології і етнографії в Галичині і обговорює „Записки“ 33—44, Гудульщину В. Шухевича, Ети. Збірник і спеціально Приповідки Франка, при чім висказує бажанє, щоби підчас друку збирано дальше матеріали і видано їх в додатку. Додає, що невикористано його приповідок. В кінци говорять про „Жерела до історії Укр. Русь“ т. I—III. „Methode“ Богуславського викликає на сторінках часописи сильний відгук. Цілу книжку скритикував остро Рамм і виказав нестійність головних тез автора. Про славянські слова в німецьких діалектах говорить Еллінґгаус і докажує, що се переважно чисто німецькі слова [як пр. *rubart, wrist, pflug* (?)]. Вкінци збирає голос Андрее в справі слова *Wenden* і приходить до результату, що західні оселі з сею назвою не мають типового славянського т. зв. *Rudlingsbau*, платили десятину з мяса і збіжжя, не мають піль з слідами славянської номенклатури і що тому мусять бути чисто німецькі.

21. *Mélusine. Recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages.* Вийшов один том за 1900 рік (II ч. 1901) і на нїм видавництво поки що застановлено. Приносить він багато різнородного матеріалу. Тухман говорить дальше про чари, а спеціально про способи спроваджувати добрі урожаї і добру годівлю худоби. Lefébure обговорює всілякі з'явища, як *fata morgana*, овану очий і уха, що лущають дуже часто і дають причину до всіляких казок та приписує їм чисто фізикальний початок. Дальше говорить про дугу в поезії усіх народів і часів і показує, що погляди штучної поезії годять ся з народними мітани. Карлович і Гедоз та Блянше займають ся звичаєм вкладати грїш в уста помершого. Гедоз пише дальше про обряд пересування через розлупану деревину. Барт трактує про старий підручник про чари, що були осередком усіх релігійних обрядів Індійців. Sainean зібрав погляди Русунів на русалки і иньші надприродні духи. Про збиранє приповідок і видаванє пише Богіміч з нагоди виданя збірника Сімоні. Педрізет і Краус подають східні оповіданя, в яких осьмішуєть ся відвагу Жидів. Вкінци займаєть ся Гедоз одним цікавим питанням: говорить про переконанє деяких народів, що вони вибраний богам народ.

22. *Revue des traditions populaires. Recueil mensuel de mythologie, littérature orale, ethnographie traditionnelle et art populaire, Paris,* подає багато матеріалу в статях рубриках. Спеціально

про Українців нема нічого. З загальних вичислю дещо: Себілльо збирає повіря про метеори (прим. не вільно зв'язд числити, чоловік на місяці); дальше більша збірка легенд і вірувань про передісторичні предмети, про кременні знаряди, дольмени і всілякі оповідання і легенди в Бретанії; легенди привязані до певних місць; грецькі легенди. З розвідок згадаю про Hermant-a: A propos du fantastique dans les contes populaires. Автор стараєть ся об'яснити фантастику переказів і казок психічним станом людей, котрі їх видумують: повставали ті оповідання вечірною порою, коли люди були змучені і відпочивали.

23. La Tradition не міг я наразі дістати. Знаю що в 1900 р. була подана житєпись проф. Сунцова.

24. Folk-lore. Vol. XI—XIII. В р. 1900 знаходимо розвідку Гартлянда про тотемизм і Маретта про преанімістичну релігію. Річник за 1901 р. приніє передовсім цікаву для нас працю Conybeare п. з. The Paganism of the ancient Prussians, про книжку Альбінуса (вийшла в Спірі 1882 р.) „про релігію, жертви, весільні обряди і похоронні Руссів, Московітів і Татарів“. Перла збірки се трактат про забобони Прусів, написаний в формі листу Івана Мелетія до Юрія Сабіни, що зачинаєть ся так: „Хочу описати тоті жертви, якими колись Прусакі, Самогіти, Литовці, Рутени і Лівонці почитали демонів мов богів і ще тепер се роблять потайки в неоднім місци“; він виповняє с. 257—267. Автор уважав за відповідне переложити цілу статю на англійське. В річнику за 1902 р. є статі Мого про фольклор в Гебридів і Ланга про початок тотемів і системи подружя у Австралійців.

25. Archiv für Religionswissenschaft... hrsg. von Th. Achelis. Виходить від 1898 року. Карлович помістив в томі за 1900 рік студію: „Germanische Elemente im Slawischen Mythos und Brauch“, де вказує на велику вагу порівнянних студій в мітольоґії і дає причинки до німецько-славянських взаємин. Автор наводить різні паралелі, ш. н. розвиває погляд, що Муромец се народна етимольогія: первісно мусіло бути Мурманец себ-то Норман; Ілія дістав отже назву від народу в пам'ять сміливих вікінгів — потім переміншла ся назва на Муромец, у Поляків на Моровец. Слово Skritek і польс. skrzat (у Словаків, Хорватів і Сербів дало початок нім. словам Scraz, Schrettele; Sowizdrzal = Eulenspiegel. Німецького походження Tat(e)man чеських гльос і Wasyrman. Zur (Hafersuppe) зайшло в Польщі аж на Україну. Далі вказує іще на впливи в піснях (пр. Kasia і Jaś = Siga і Hiesinger) і в переказах (прим. пер. про Вальтеріуса з Тинця, що від Богухвала дістав ся між нарід). Лаш групує в статі „Die Finsternisse in der Mythologie und im religiösen Brauch der Völker“ міти відповідно до їх географічного розложеня і класифікує їх (на 5' клас). Затміне повстає 1) через

слабість або смерть небесного тіла, 2) через те, що сонце або місяць кинув своє звичайне місце, 3) з психологічних мотивів, 4) через людські особи або духів, котрі шкодять небесним тілам, 5) воно викликане самим місяцем і сонцем. Усі подібні мотиви признає автор творчій людській натурі.

В р. 1901 Bousset ставить собі в статі „Die Himmelreise der Seele“ за задачу розслідути, о скільки головні релігії геленістичного періоду і римської імперії мають спільну історію і як впливали вони на себе та розвивали ся. Автора інтересує тут питання про вандрівку душ по смерті до Бога або і за життя підчас екстази. Аби його відповідно розв'язати, він переходить думки жидівської і гностицької релігії, далі переглядає погляди іранської релігії і доходить до висновку, що в іранській релігії, в Авесті є в кількох місцях згадки про стації підчас подорожі душі по смерті, та що в релігії Мітри була екстаза осередком культу, отже що іранська релігія була вітчизною тих буйних фантазій і екстазійної містики. Релігія Мітри була містком, по яким се перейшло на Захід. При кінці порушує автор питання про „3 неба і 7 небес“ (слідки вавилонського впливу), і займаєть ся поглядами про подорожі душі в грецькій релігії і подібними пізньоіндійськими поглядами про сім небес і княси ангелів. Файльберґ говорить про стріляне підчас весіль і на новий рік, що має на цілі відігнати злих духів. Проф. Колер обговорює віру в духи у народів, що живуть в стані природнім, а спеціально у Папуасів. Душа провадить по смерті таке саме життя як на землі. Вірують, що кобольди крадуть діти.

В 1902 р. займаєть ся Негеляйн повірjami про образи, зеркало і тінь, Гейґер буддійською мітологією, Леман характеристикою молодшої Авести, Ляш причиною і значінем землетрясеня в народних повірjах і звичаях. Сіке подає критику поглядів М. Міллера (Max Müllers mytholog. Testament), спеціально тих поглядів, яких він тримаєть ся в „Beiträge zu einer wissenschaftlichen Mythologie, aus dem englischen v. H. Luders“ (2 томи, Липськ 1898/9); виказує його похибки, але не заперечує цілком його поглядів про великий вплив явищ природи на повстанне мітів і релігійних поглядів, про „сходжене“ деяких мітів про богів в людську сферу і т. д. Майсснер розбирає складові частини вавилонського походження в сучасних казках і звичаях, вказує на лінгвістичні запозиченя і згадує про міти про сотворенє світа, про епос Гільгамеш (де Гільгамеш доказує лицарських вчинків) і про ив. Вавилонського походження також казка про те, що тростина може говорити (Мідас, Александр). Бранкі подає три листи з неба і біблійне „Stundenuhr für fromme Christen“. Негеляйн толкує заботливу нехить перед близняками тим, що близняки вказують на невірність жінки.

26. Hessische Blätter für Volkskunde hrg. im Auftrage der hessischen Vereinigung f. Volkskunde von A. Strack. B. I. Leipzig 1902. Під тим зміненим заголовком зачинають виходити давніші Blätter f. hess. V.: у вступнім слові заявляє редакція, що разом зі зміною заголовка наступає і легка зміна змісту. Від тепер мають „Листки“ розширити свій виднокруг поза політичні границі краю і племені і звернути увагу також на великі проблеми етнографії. Дійсно приносить вже перший річник кілька таких розвідок, котрі вже були висше обговорені (Штрака, Дітеріха) і подає дуже гарний огляд журналів за 1902 рік. На релігійні погляди народу хоче звернути увагу Paul Drews в замітці „Religiöse Volkskunde“. Автор дає приклади того, що нарід цілком по своєму піймає релігію і що властиво трудно говорити про християнську релігію нас. Нарід має свою окрему релігію, яка служить виразом його душі і його поглядів: що між ними багато останків давних вірувань і що не усе можна тут погодити з християнською релігією, се річ звана, а автор додає лише кілька примірів, щоби заохотити до праці в тім напрямі. Герман Узенер підносить в своїй статі „Über vergleichende Sitten- und Rechtsgeschichte“ значні порівнянні студії для фільольогів і подає кілька прикладів, як при помочи нинішних звичаїв і обрядів можна обяснити не одно з грецької й римської культури. А. Дітеріх обговорює небесні листи і доходить їх жерел, розсліджуючи жидівські і грецько-римські дапі. А. Штрак подає коло 100 чеських чотирострічних віршів (Vierzeiler) і порівнює їх з „Schnaderhübel“ і иньшими спорідненими співавками в середній і північній Європі. Шульте описує празник „Kirmes“ (пол. kierzmasz) в Фогельсбергу. Ю. Дітеріх займаєть ся старинним звичаєм: жінка, що побивала мужа, мусіла сідати на осла і давати себе опроваджувати своєму мужеві по селі. При тім подає загальні уваги про правничі погляди народа. Ебелъ збирає чеські назви нив від початку 15 столітя. W. Köhler подає причинки до небесних і некольких листів, на які складають ся витяги в листу Мелянхтона і в кількох книжечок з 16 столітя.

27. В Швайцарії виходить „Schweizerisches Archiv für Volkskunde“. Vierteljahrsschrift... hrg. v. Hoffmann-Krayer. Zürich. Кілька річників займає публікація Россата „Chants patois jurassiens“; побіч оригіналу, записаного з усіми діяктивними прикметами уміщено французький переклад; до кожної пісні додано ноти і примітки (1900—1902). Друга важна праця: „Die Erhebungen über Volksmedizin in der Schweiz“ дра Штолля. Се повний квестіонар про народну медицину з методологічними і річевими замітками (1901). Гоффман-Крайер подає замітки до новооголошеного оповідання про Поліфема у Бретонців (в „Contes des Landes et des Grèves“, Rennes 1900,

стор. 196, Sebillot-a). Є се новий варіант¹⁾. Перекази з Бірсек подає Г. Сіттерлін, з Val d'Anniviers, Егерлгнер. В 1902 р. уміщено замітки Зінгера про етнографію минулих часів і записи Месра з Фрейланту і Келлеранту про смерть і похорони, та Шупплі, що складають ся з 100 діточих пісень.

28. Нідерляндська „*Volkskunde*“ займаєть ся найже виключно місцевим фольклором: для порівняних студій призначений „*Intern. Archiv für Ethnographie*“, де статі пишуть ся по німецьки, нідерляндськи і французьки.

В останніх часах зросло значно число провінціональних часописий. Скажу на сам перед про австрійські видання:

29. *Unser Egerland. Blätter f. Egerländer Volkskunde*. Hrg. v. A. John — виходять від 1897 р. 6 разів в році і містять за останні роки розвідки чисто місцевого характеру, написані по найбільшій часті самим редактором. Найбільше стрічаємо сирового матеріялу. Ганс Угль подає довшу збірку всіляких звичаїв і обичаїв та повірь і забобонів (при хресті, весілю, смерті, похоронах, при сьвяті, при роботі) і долучує кільканайцять народних пісень, переказів, анекдотів, римів і дитячих пісень. Дальше знаходимо збірку переказів пр. про дикого ловця, про топельника і т. д. А. Йогн вибрав усі забобони з писань К. Гуса і описав селянську загороду з перед 200 літ. Йогн умістив тут також студію про давони в повірях місцевої людности і подав в ній збірку написів на давонах і переказів та повірь. Міллер обговорює хебські строї з кінця 19 ст. і констатує факт, що ледви 10 осіб задержало іще старий стрій. Консервативніші що до того жінки. Крім тих важнійших розвідок уміщено більше число меньших заміток

30. *Deutsche Volkskunde aus dem östlichen Böhmen* von E. Langer виходить в Браунау від 1901 р.: між зібраним і оголошеним тут матеріялом є перекази з німецьких околиць (про чоловіка без голови, про духів, про скарби, про блудні огоньки), народні пісні зі Штетен (весільні), штучні пісні селянина Брінке, звичаї весільні в Вірхштадль і в Шенау, пісні празничкові і оповідання Горна.

31. *Erzgebirgs-Zeitung*, beleitet von M. Urban. Виходить в півн.-зах. Чехії уже 23 роки, як орган клубу туристів. Зміст дуже різнородний: знаходимо праці Урбана про чеські строї, про драматичні

¹⁾ Про Подіфеа писав М. Комаров: „Одноглазый великавъ народныхъ преданій“ в книжці: „Экскурсы в сказочный мір“, М. 1886. Нові варіанти кавказькі подав Вс. Міллер в „Етн. Обзор.“ 1890, кн. I, стор. 25—43 (Кавказ. сказки о циклопах). Киргіаський, алтайський і грузинський варіант в Етн. Обзор. 1891, II, 202. Славянські варіанти і обробленя у Kreka: Einleitung in die slavische Literaturgeschichte.

штуки, про перекази і легенди привязані до відпустового місця Марія-Кульм і розвідку Ейдта про перекази з Беррінген. Зазначу ще довшу студію Вільгельма про розширення старих каміньних хрестів в півн.-зах. Чехії, більшу працю Урбана: „Оповідання народні для народу“ та розвідку Кунца про шукане скарбів і заклинає духів в Гассенштайн.

32. Das deutsche Volkslied. Zeitschrift für seine Kenntniss und Pflege. Unter Leitung von Josef Pommer u. Hans Fraungruber. Виходить від 1899 р. як орган пімецького співацького товариства у Відні і містить статі наукові про походження пісень, їх варіанти, мотиви і мелодії, етнографічні матеріали і ноти. З теоретичних розвідок згадаю про „Begriff und Wesen des Volksliedes“ Dunger-а (1901), „Was ist das Volkslied“ Pommer-а (1901) і „Volkstümliches Lied u. Volkslied“ (1901) Гауффена. Дунгер вказує, що між народною і штучною піснею заходить велика різниця так, що їх ідентифікувати не можна, хочби навіть штучна пісня не знати як підходила під тон народної пісні. Знані поезії Улянда, Айхендорффа (in einem kühlen Grunde), Гауффа і ин. зближують ся значно до нар. пісні і тому увійшли у нарід і сьпівають ся загально, але вони лише по формі народні, а не випливають з душі народу. Аби пісня була народна, мусить повстати між народом, значить бути виразом його думок і поглядів, переховувати ся в пам'яті народу, а не в писаних збірниках і носити на собі так в мові як і в гадці народний характер. Автор наводить при тім слова естетика Фішера, котрий каже: „Пісні в обсягу сьвідомої осьвіти, які стають популярними і навіть переходять в уста люду, бо добре наслідують тон народної пісні, не можуть ніколи з тої причини називати ся народними“. Гауффен говорить про різницю між народною, скомпонованою в народній душі і штучною піснею з нагоди розвідки Гоффмана фон Фаллерслебен і виступає за тия, щоби ті різниці узявлядиювано, бо хоч є одна правдива поезія, яку стрічаємо і в штучних і в народних піснях, одначе існує багато відмін в способі представлення, в стилі, в поглядах. Пісні, сьпівані народом, повинні ми тому ділити на ті три типи. Автор признає, що багато „народних пісень“ вийшло від осььвічених осіб, але варазом звертає увагу на се, що пісні підпали за довший час свого істнованя між народом всіляким змінам відповідно до вимогів народного духа. Правдиві народні пісні були витвором самого народу, а властиво його репрезентантів, котрих індивідуальність не відбігала від загалу народної маси. Поммер подає замітки про народні пісні і їх характер і доказає, що народної пісні не творить поет, лише нарід: „A Volksliede macht peamd!“ Мушу обмежити ся на тих кількох словах, хоч багато статей заслугувало би того, щоби про них ширше згадати; так дуже цікава статя Блішля „K. Prahl u. dessen Anschauungen über das Volkslied“ (1901) і статі Meyer-а „Volkslied

u. Volksgesang aus Paden“, Дітфурта „Poesie alten deutschen, noch jetzt fortbestehenden Volksglaubens, besonders in Bezug auf Brauch u. Sitte“, Лібляйтнера про поезії в діалектах (1902), Райсмана про найдавнішу пісню (1902), Краліка про повстання народної поезії і багато інших. Побіч статей находимо цілі сотки всіляких цікавих і важких заміток, з якими кождий, що займається піснями, повинен ближше запізнати ся. Звертаю на ту часопись увагу наших етнографів і музиків.

33. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, hrg. v. bosn.-herc. Landesmuseum in Sarajevo. Redigirt von Dr. M. Hoernes. Wien. VII - IX том. Часопись розпадається на три часті, археологічно-історичну, етнографічну і природописну. Том за 1900 р. приносить три студії етнографічні Р. Мерінгера про селянський дім в Боснії і Герцеговині, Е. Лілека про весільні обряди в Б. і Герц. і Куліновича про повіря і ліки боснійських та герцеговинських могомеданців. Студія Мерінгера важна задля її результату, що боснійський дім повстав під впливом горішно-німецького дому і то не лише в головній формі, але навіть в деталях. Ту саму гадку розвинув автор в особній праці „Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat“. Wien 1901, стор. 118. (Sit. d. W. Akad. 144, 6). З археологічних статей важні дві: Чурчіча про похоронне поле в Рібіч і Еліча про найстаршу картографічну пам'ятку римської провінції Дальмації себ-то про карту Птолемея. В річнику за 1901 рік обговорює Осип Прейндльбергер способи, яких уживають народні лікарі до усуваня більна і каміня. Говорка подає детальні замітки про народну медицину на півострові Сабіончелльо в Дальмації, а спеціально про повіря, що сюди належать. Лілек зібрав знов новий матеріял про релігійні повіря і про погляди на душу і духів. Цікаві особливо погляди на вампірів-уширів і вовкулаків. Подібно як у нас можна упира зробити нешкідливим, пробиваючи його колом. Звичай весільні описує В. М. і подає багато пісень з Ластви (в околиці Bocche di Cattaro).

34. Korespondenzblatt d. Vereins f. siebenbürgische Landeskunde приносить на сам перед статтю Зігмунда, що була висше обговорена. Річник 1902 містить крім статі того ж автора про мішане рас більшу збірку повірій про духів, з Гросс-Шенк, зложеною Й. Ротгом. Між повірями звертають особливо увагу оповідання про скарби, які сходять ся в головнім з нашими прип. nr. 12: скарбу добути не годен: певдалі проби, nr. 16: при копаню скарбу треба мовчати, nr. 7: дух закопує золото. Автор зібрав також оповідання про блудні огники і страхи.

В Німеччині майже кожда провінція має свій етнографічний журнал. Обговорене їх одначе заняло би дуже багато місця, тому обмежу ся лише на вичисленю; колиб яка статя дотикала прямо нас, то зазначаю се.

35. В Баварії виходять: „Mittheilungen und Umfragen des Vereines für bayrische Volkskunde und Mundartenforschung“ від 1895 р. В Саксонії видає етнографічне товариство „Mittheilungen“ в яких містять ся і статі загального характеру. В 2 томі подано статю Майхе „Славянські причинки до німецьких діалектів в Саксонії“ і працю Тецнера про старинности і повіря в Вердау. (Р. 1902, число 13). Про Саксонію містять розвідки також: 36. „Archiv für Landes- und Volkskunde der Provinz Sachsen“. Головним органом етнографів з Поморя були до 1902 р. 37. „Blätter für pommersche Volkskunde“. Monatsschrift für Sage u. Märchen, Sitte u. Brauch, Schwank und Streich, Lied, Rätsel und Sprachliches in Pommern“, в яких міщено переважно народні перекази і повіря (статі Гааса — 1902 р. казка Бог як гість, Вправний злодій, Блудні огники, Мельник перехитрив дідька, і т. д.). Між иньшими є тут опис звичаю: „Як відганяють заразу“, який находить паралелі у усіх народів, почавши від Греків і Римлян. На Поморю запрягають 3 непорочні дівчата до плуга і об'орюють ними село. Подібний звичай описує Краусс в „Volks Glaube und religiöser Brauch der Südslaven“ стор. 66. Узенер подає звістку, що в Росії в Каменці знають подібний звичай, лише, що там запрягають до плуга 6 дівчат, а один певинний хлопець поганяє.

38. На Шлезку виходять „Mittheilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde“ з особиними додатками, в яких подають студії про шлезькі діалекти. Етнографії Познаня присвячена часопись „Rogasener Familienblatt. Beilage zum Rogasener Wochenblatt“, яку видає Проф. Кнооп. Тут находимо також причинки до польської етнографії, пр. Кнооп-а, про перекази з провінції Познань (1902), між котрими находимо перекази про короля Пршемислава і оповіданє на тему: Слюсар завинив, а коваля повісили. Особливо багатий відділ про перекази, казки і повіря. Етнографією займаєть ся також нова часопись місячник 40. „Völkerschau“, котру видає Кляра Ренц від 1901 р. Переважна одначе частина видавництва присвячена диким народам

41. Деякі етнографічні статі знаходимо також в новій часописи „Politisch-antropologische Revue“, що виходить від 1902 р. під редакцією Вольтмана. Головна одначе увага звертаєть ся тут на питає про раси. Між статями находимо дещо, що може мати більший інтерес: Гумильович говорить про найдавніші форми володіння, виходячи з фактів, які дає польська кольонізація. На його думку властители замків з'обов'язували людиність кожного села з осібна до певної сталої роботи, з чого витворили ся фахи (ремісники), від яких відтак село нааву діставало. Краус обговорює борбу рас в Росії, Каутшнер і Еренфельс

подають замітки про форми подружжя з нагоди книжки Вестермарка „Geschichte der menschlichen Ehe“. Огляди дослідів подають Лянге в статі про задачі антропологиї, Равіц про правітчину людського роду, Колер про право і психологию народів, Ахеліс про етнологию і етику, Країчек про раси Європи, Вейле про етнографію, антропологию і преісторію в 20 століттю, Вільзер про відносини антропологиї до історії і етики. Заваю ще оригінальну теорію Л. Гумпльовича з історії Сербів і Хорватів. Автор приходить на основі соціологічних критерій до висновку, що між Сербами і Хорватами панували в 7 століттю Готи. Прикликані на поміч проти Аварів, вони здобули хорватсько-сербську територію і осіли там, як власителі „більшої посідости“.

Зенон Кузеля.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

Dr. Isidor Szaraniewicz — Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy, Brodyer Bezirk, in Galizien (Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung der Denkmale, 1901, ст. 93—98, 130—133, 199—207).

Похоронне поле в с. Чехах, звістие читачам Записок з нові статі в XXXI т., описував пок. проф. Шараневич з початку в польській статі, обговореній в т. XLIII, а перед смертю подав про нього статю також до Mittheilungen der k. k. Central-Commission. Матеріалом розпоряджав він тут більшим, ніж який мав в попередній, бо також і розкопками 1898—9 рр., досить великими (в 1898 р. по словам автора, розкопано було 132, в 1899 37 похоронів, а всього за рр. 1895—1899 409 похоронів, чи скелетів, нерахуючи купкостей і палених небіжчиків!). Одначе скористати з цього новішого матеріалу з сеї статі найже неможливо, бо написана вона ще загальнійше, ще сумаричнійше ніж навіть попередня польська статя — пок. автор лише дав загальні характеристики знайдених річей, і ніяких близших витягів з дневників. З поданих рисунків, в порівнянню з поданими в попередній статі, знаходимо більше рисунків посуду — горняток, досить добре зроблених і інтересних.

М. Грушевський.

В. И. Сизовъ — Курганы Смоленской губернии. Вып. I. Гнѣздовскій могильникъ близъ Смоленска (Матеріали по археології Росії изд. имп. археологическою комиссією N 28), Сиб., 1902, ст. 136+14 табл. in folio.

Розкопки гнездовських могил, розпочаті ще в 1870-х рр. і потім поведені систематично від р. 1880, давно інтересували дослідників матеріальної культури, штуки і побуту староруських часів: скільки можна було міркувати з опублікованих комунікатів, вони могли кинути світло не на одне питання, і тим сильніше приходило ся бажати їх публікації, піднятої д. Сізовим. Публікація ся потягла ся на довший час і задала автору чимало часу. Одною з причин проволоки було те, що розкопки в Гнездові були в р. 1898 поведені знову ріжними особами, і д. Сізов, уже почавши друкувати свою працю, спинив ся, щоби подати звістки про нові нахідки (ст. 76 і далі) та втягнути їх в свій огляд. Крім того д. Сізов мав на меті дати студию про гнездовський могильник, а не просту опись. За се розуміється можна бути йому тільки вдячним; одначе не належало йому при сім обмежити ся тільки малювочними витягами з свого дневника, як він зробив (ситуаційних планів майже нема). Се взагалі треба дуже жалувати, що імп. археологічна комісія якось дуже мале значіння привязує до дневників розкопок, і дістаючи їх від дослідників, в своїх публікаціях обмежаєть ся коротесенькими витягами; коли вони не так добрі, аби видавати, то треба давати дослідникам докладніші інструкції й ставити більші вимоги. Окрім ст. 3—34 і 76—82 решта праці присвячена студіям знайдених річей. Вони цінні й інтересні, але дуже загальні; автор не подає переважно тих паралелів, з якими зближає знайдені річі, й тому його виводи не переконують так, якби він собі бажав.

М. Грушевський.

Е. К Рѣдинъ — Исторія искусства и русскія художественныя древности. Харьков, 1902, ст. 14.

Праця з области руської штуки виявляєть ся так мало, що кожда й найменша брошурка звертає на себе увагу. Тим більше праця підписана поважним іменем проф. Рєдіна. Та на жаль під широким титулом його брошюри містить ся дуже не багато: кілька загальних висказів і майже нічого про самі „русскія художественныя древности“.

Автор уважає річею дуже важною студіюване старини і жалусь, що археологія в Росії не вийшла ще зі стадії аматорства. Тому бажав би, щоби на університетах були правильні курси археології й історії штуки, предметів незвичайно важних для пізнання історії Росії взагалі, а що грецька антична штука найбільше з усеї старини розсліджена і вистудіована, тому підставою пізнання історії штуки повинна-б бути історія грецької штуки, так задля методи, як і її впливу на початки штуки на Русі, а властиво на території теперішньої російської держави (автор не розрізняє Русі від Росії). Для прикладу автор подає опис звісної скитської вази (за Кондаковим) як виріб грецький при-

аналітичним робом довкола історичних компіляцій, звісних у староруськім письменстві під назвою Хронографів. Се були більш або менше систематичні збірки звісток із Біблії, з Йосифа Флявія і інших старих істориків, а особливо з пізніших візантійських компіляторів-хроністів Івана Малали, Георгія Гамартола та Георгія Синкелла. При помочи дуже широких студій по різних європейських бібліотеках і дуже детальних порівнянь тексту проф. Істрін констатує в першій статі, що крім Малали й Гамартола в старій Русі був переклад також хроніки Синкелла, але в редакції коротшій, первіснійшій від тої, що звісна в боньському виданю. В третій статі констатує далі, що в старій Русі був повний переклад хроніки Малали, який одначе затратив ся і в якого виписки з більшими або меншими скороченнями були основою староруських Хронографів. Коли далі зважимо, що староруські Хронографи обмежали ся цілком тим матеріалом, який знаходимо у тих трьох візантійських компіляторів, що їх руські редактори обмежали ся хіба на комбінованю одного компілятора з другим та скорочуваню їх звісток, то будемо мати понятє про нарудність та невелику принадність праці проф. Істріна. Та про те ся праця має своє значінє вже хоч би тому, що Хронографи були, особливо в північній Росії аж до початку XVIII в. єдиними підручниками всесвітної історії і в різних своїх редакціях містили також багато причинків до руської і російської історії.

Але ті дослідї над Хронографами мають для проф. Істріна ще инше значінє: вони мають вести його до розв'язки одної з найбільших загадок староруського письменства, до відповіді: де й коли була зложена тєв. Толкова Палея? Сьому питаню присвячений другий розділ праці проф. Істріна. Ріжні більш або менше умотивовані міркуваня доводять його до тої думки, що сей твір був зложений не швидше, як у XIII в., не в Греції і не в Болгарії, а на Русі, що горяча полеміка против „жидовина“, яка червоною ниткою тягне ся через усю Палею, була відповідю на якісь близше невідомі нам жидівські рухи (проф. Істрін згадує про особливе оживленє жидівських месіанічних сподівань у XIII в. в Польщі) і що твір, якого скелетом послужив також Хронограф, був зложений на північній сході від Києва, в Володимирі над Кляземою або в Суздалі, значить, разом з Хронографами ріжних редакцій повинен уважати ся почином спеціальної великоруської літератури. Власне в відкритю сеї спеціальної літературної групи і в другім ще більшім відкритю, про яке зараз скажемо далі, лежить головний інтерес тих утяжливих і коштовних студій проф. Істріна. Та про се друге його відкритє найліпше буде розповісти його власними словами.

„Що таке являє в себе XIII вік? — запитує проф. Істрін (Ж. М. нар. просв. 1903, X с. 216—218). Звичайно XIII в. кінчить один період

руської літератури, який иноді називають Київським. Потім розвій літератури переходить у північно-східну Русь, до якої тягне й Новгород. Але XIV в. поки що покритий мороком, який толкують наванесені татарського ярма і викликаними ним упадком літератури і просвіти. В XV віці якимось раптово виступає „русская“ (не відомо, яка, південно чи північно руська? І. Ф.) література, що доси являла з себе якийсь хаос. Я недавно висловився проти того, щоб літературу XI—XIII в. називати просто Київською без докладного зазначення, як розуміти сю назву. Не буду повторяти сказаного, але зверну увагу на те, що маємо ряд пам'яток, які належачи до XIII віку виходять поза межі Київської землі і наводять на інші міркування. Нехай уже старий період і називають Київським — певне, з деяким обмеженням, — але може ряд літературних творів XIII в. доведеться виняти з „Київського періоду“ і перенести на інші. До XIII віку вже дуже ясно зазначилися окремішності південно-руського язика, який, як уже тепер треба признати, ділився ще на два діалекти — західний і східний. На свих двох діалектах одної мови дійшло до нас досить значне число рукописів, але всі ті рукописи виключно богослужбового змісту — євангелія, апостоли і т. н., і нема ані одної пам'ятки історично-літературного змісту XIII—XIV вв., яку-б можна признати південно-руською. Сама собою обставина могла-б бути й чисто припадковою, але в загальнім ході міркувань вона може мати деяке значіння. В дохованих до нас пам'ятках історично-літературного змісту нема слідів їх південно-руського походження. До XIII в., як тепер знаємо, належать: 1) Толкова Палєя, 2) поленічні трактати (які?), 3) Молєніє Данила Заточника, писане на північній сході, в Переяславі Заліській, 4) друга редакція Александрії, 5) Повість про Індійське царство, 6) друга редакція Еллінського Літописця (так називається одна з руських редакцій Хронографа). До того самого віку належить рєвізія біблійного тексту, сюди-ж належить і звісна рукописна збірка XIII в., сюди-ж кладуть і оригінал Радєвіловської копії літописи, і не лише текст, але й ілюстрації. При тім усі ті пам'ятки мусимо звістити в першу половину XIII в. Поневолі вистає питання: чи не мусять усі ті пам'ятки — а коли-б пошукати, то й ще інші — бути злучені в одну групу і вважатися не лише часом свого походження, але також місцем, тобто чи не мусимо дивитися на них як на пам'ятки північно-східної Русі і бачити в них нову течію, незалежну від Київської літератури? Історичні дані підсилюють би такий погляд. У тім часі вже ясно зазначилася формація нової держави на північному сході, Владимирсько-Суздальської, що ступнево перейшла в Московську. Коли північний схід зробився політичним центром, то зовсім природно, що там мусіли явитися й письменні люди, мусіли ви-

явити себе й літературні замишування та потреби, які викликає зріст нових умов. Розумієть ся, стара література зараз перейшла з Київської землі до нового центра, хоча нема сумніву, що вона й уперед існувала всюди, а тільки тепер більше централізуєть ся. Та обік старої виринає й своя, хоч би і в формі копіїляцій. В усякім разі, не вважаючи на копільятивний характер ми маємо декілька творів дуже виразного типу, яких не можна вішати з иньшими. Чи не звідси, чи не від першої половини XIII в. повинні ми почати окремиий період історії руської літератури, тої літератури, що в XV віці являєть ся нам з дуже виразною фізіономією, і яку короткими рисами разом в XVI віком я недавно схарактеризував у статі „Введеніє въ історію русской литературы второй половины XVII вѣка?“ Се була-б література великоруська, що зробивши ся да часом літературою московською рівночасно робила ся літературою загально-руською. Стара південно-руська література розпилла ся в новій, що виросла під новими історичними умовами і стратила свій характер, коли тільки вона мала його. Над витворенем південно-руської літератури працювали о стілько-ж південно-Руси, скілько й Великоруси, а коли покажеть ся правдою, що Слово о полку Игоревѣ було писане хоч і в Києві, але Чернигівцем, тобто Великорусом, як недавно досить переконуючи доказував д. Адріанов, то у оборонців південно-руської літератури буде відібраний остатній атут. В усякім разі мені здаєть ся, що не зашкодить обернути свої досліди на те, аби відшукати сліди літератури на північній сході в першій половині XIII в. Татарський погром справді міг мати велике значіне зупиняючи розвій нового напрямю літератури, що тільки що починала зароджувати ся, літератури неофіціальної; оттим то друга половина XIII і XIV в. являють ся ще темними. Але годіж думати, аби московська література XIV в. явила ся раптово, немов упала з неба, з дуже виразними рисами. Треба лише троха освітити півторавікову пітьму. А се само собою доведе нас до питання про хронологію в староруській літературі і до принципіальних питань методології“.

Я навмисне навів уповні сей уступ із праці д. Істріна, бо се одинокое місце, де він, так сказати, віддихає від куряви своїх детальних пошукувань і виявляє свої погляди, свою душу. Не можна сказати, щоб та душа була дуже симпатична. Зазначу з гори, що против фактичних здобутків досліду проф. Істріна не маю нічого, так само не маю нічого против його ідеї — винайти в безладній масі староруського безіменного або псевдонімного письменства спеціальну групу владимірсько-суздальських творів, хоча з другого боку треба зазначити, що принадлежність до сеї групи творів поименованих д. Істріном, а спеціально Толкової Палей, ще далеко не доказана. Але аргументи й загальні міркування,

якими проф. Істрін обставив те своє відкрите, зібрані по йогому досить нещасливо і показують у автора якийсь ненормальний, немов якийсь сектантський духон викривлений спосіб думання. Се аргументи, яких би не слід надіяти ся від чоловіка, що так обережно і з таким накладом праці та коштів поступає там, де нова іде про усталене двох редакцій пустої компіляції з дравтивих грецьких хронографів. У Володимірі, а потім у Суздалі витворюють ся в початку XIII в. нова течія руської літератури. Річ зовсім можлива. Ми знаємо навіть звісного репрезентанта тої літератури, Серапіона Володимірського, і на ньому було-б найліпше студіювати фізіономію тої літературної течії. Але проф. Істрін не робить сього; він ані не згадує про Серапіона, удає, немов по за пам'ятками згрупованими ним панує цілковита темнота. Чому? А тому, що Серапіон — південний Рус, стоїть у безпосереднім зв'язку з київським письменством, продовжує його традицію, а сього не хочеть ся бачити проф. Істріну. Ми знаємо, що Толковая Палея була реакцією против сильного жидівського впливу в старій Русі, але заразом і результатом того впливу, який був серед інтелігенції зацікавлення до старозавітних традицій, до Йосифа Флявія, до тальмудичних доктрин та оповідань (див. Карло Туровський), і знаємо, що сей вплив був далеко сильніший і безпосереднійший у південній Русі, ніж у північній, у Києві ніж у Володимірі та Суздалі. Але проф. Істрін волисть ступати на таку хитку кладку, як звістка про оживлене месіянських ідей у Польщі, ніж оперти свою конструкцію на довговіковій акції й реакції в південній Русі, що одиноко може вяснити ту загарливість антижидівської полеміки, якою проникнена Палея. А чому? Лише тому, аби уникнути стрічі з тою невизначною південною Русю. Проф. Істрін пильно зазначає — і по йогому вірно — що література XI—XII в. не була виключно київська, хоча жаль, що не вказав ані одного Великоруса, який причинив ся до її витворення, — але зазначивши, що в XIII в. вона починає централізувати ся в Володимірі й Суздалі він зараз же додає, що „стара література зараз же перейшла з київської території до нового центра“. Чи справді? Має проф. Істрін хоч тїнь доказу на се? Але зробивши таке льогічне salto mortale проф. Істрін зараз же триумфально додає, що та чудом божи централізована в Володимірі, потім у Суздалі, далі в Москві література, роблячи ся національно великоруською, робить ся рівночасно общеруською. Чи справді? Котрі то такі твори московської літератури XV—XVI віку зробили ся общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Русі? Може Задонщина або Домострой або послання Івана Грізного? Інтересно би було зрозуміти, як се „стара південно-руська література розлила ся в новій?“ Чи розлилися ся Іларіон, Теодосій, Патерик, Давид Паломник, Початкова літопись? Що суздальські

та московські компілятори пошішали їх твори з півнійшими, поцсували їх своєю безгранотністю, своїми пропусками та вставками, се ще мають слаба історична заслуга. Привнаючи дуже виразну літературну фізіономію тільки владимірсько-суздальській літературі „хоч і компілятивній“, яку тільки йому першому пощастило відкрити, проф. Істрін рівночасно вважає можливим відмовити характеру південно-руській літературі, відмовити не виразно, а фарисейською клявальною „если она его ниѣла“. Лишаю на поталу фільологам теорію проф. Істрина про два діалекти, видні буцім то в південно-руській літературі XII чи XIII віку та про великоруски Чернігівця автора Слова о полку Игоревѣ, а зверну лиш увагу на спосіб вислову вченого одеського професора: врадувавши ся відкриттям д. Адріянова, що автор Сл. о п. И. був Черниговець і вараз же ескамотувавши його до Великорусів проф. Істрін плеще в долоні і вважає сю здобич немов якоюсь виграною в карти, тай то виграною не дуже чистою, бо вона полягає на хитрїм відібраню у противника його „остатнього атута“. Здавалось би, що тут мова не про гавардову гру в вольтани, а об'єктивне досліджуване фактів, та проф. Істрін мабуть розуміє се инакше. У нього на кінці наукової аргументації стоїть, здається Катонівське: *Ceterum censeo Ukrainam esse delendam*. Егеж, — скажемо й ми за проф. Істрини, — „треба осьвітити півтора-вікову п'їтьму“, тільки що та п'їтьма трїває якось безмірно довше від півтора віка.

Ів. Франко.

А. И. Соболевскій — Мученіє св. Аполлинарія Равенскаго по русскому списку XVI вѣка (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1903, кн. II, стор. 103—120.

— Мученіє св. Анастасіи Ршлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. тамже 1903, кн. IV, стор. 320—327.

До многих нерозгаданих іще проблемів староруської літератури належать численні переклади з латинської мови, які по части (прин. твори папи Григорія Двоєслова) сягають іще панонсько-моравської доби, але в значній части dokonували ся вже в старій домонгольській Русі. Коли, хто, де і з яких приводів займав ся перекладами з латинської мови у нас, відки приходили до нас латинські рукописи і якими дорогами, все се доси лишаєть ся загадкою. Але факт, що у нас у домонгольську добу перекладано дещо з латинської мови, значить, що і в духовім огляді стара Русь супроти заходу не була таким закненим Китаєм, як се декому подобає ся говорити, сей факт не підлягає тепер ніякому сумнівови. В остатніх роках проф. Соболевскій присвячує сьому фактові особливу увагу, публікуючи цілий ряд літературних па-

Dr. Stanisław Kutrzeba — *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski* (Rozprawy wydz. histor. filoz. т. XLIV с. 1—196).

Dr. Stanisław Kutrzeba — *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich*, Краків, 1903, ст. 136 (відбитка з час. *Przegląd polski*).

Акта односяще ся до стосунків handlowych Polski z Węgrami, głównie z archiwum Koszyckiego z lat 1354 - 1505, wydał Dr. Stanisław Kutrzeba (*Archiwum komisji historycznej т. IX, с. 407—485*).

Люде, що інтересують ся внутрішньою історією Польщі, мусім добре заприятити на науковім полю автора, титули праць котрого я тут винисав. Сьміло кидасть ся він на питання як раз найбільше може за-недбані, а многоважні для візнання внутрішніх відносин середньовічної Польщі, не задовольючи ся перекеленням скуного пераз матеріялу давнійших публікацій, звертасть ся до архивів, конструє сьміло, пераз і занадто сьміло, але будь що будь в тих конструкціях не іде від прийнятих старих формулок, тільки від матеріялу. І коли читач не раз може побажав би більше інтензивної як екстензивної енергії у ш. автора, то в усякім разі з вдячністю прийме сі проби розв'язання важних питань старопольського державного життя, сі нагороджені видані й невидані матеріяли, сі інтересні спостереження, роскриті на сторонах праць, сю свободу від шумливної риторики, патріотичних натягань і знагань до красивих фраз, котру приходить ся дуже цінити. Я на сей раз хочу звернути увагу наших читачів на його праці по історії торгівлі в давній Польщі. З них перша має для нас більш посередній інтерес. Автор вправді дотикає деяких безпосереднійше нам інтересних питань, як торгіві дороги на Русь, торгівля зі Львовом Кракова і Вроцлава, суперництво Кракова, й т. и., але вони трактовані переважно також в його другій праці, про торгівлю львівську. Та автор порушує багато питань загальнійшої натури — про польську торгівлю, торговельну політику і т. и., інтересні і зі становища дослідника української історії. Крім матеріялу друкованого й літератури, автор використав також недрукований матеріял — з краківського, львівського й кошницького міського архиву. Акти кошницького архиву, використані до сеї праці, зр. Кутшеба видав рівночасно, з додатком кількох інших. Для історії галицької торгівлі вони не дають нічого, хоч Кошиці, як знаємо, вели торгівлю також і з руськими містами.

Безпосередній інтерес має для нас друга розвідка ш. автора. Титул її не зовсім відповідає змісту: говорить вона про торгівлю

Львова в XIV—XV вв. Властиво автор хотів дати розвідку про східню торгівлю Львова (так заповідав він її в своїй розвідці про краківську торгівлю), але розширив свою програму. Він починає коротким поглядом на європейську торгівлю зі Сходом взагалі (головно на підставі праці Гайда), говорить потім про торгівлю Руси, Волини й Галичини з Прусією в XIII—XIV в., про експорт східніх товарів, про торгівлю в Кракові, Шлезьку і Німеччиною, куди Русь висилала також східні товари, про торгівлю Львова з чорноморськими містами і Волощиною, про обмін товарів на львівському торгу, і про торговельну політику м. Львова. Не все се оброблено рівно повно — почасти з браку матеріалу, почасти з інших причин. Старанно й повно представлені торговельні зносини з Прусією — на підставі німецьких дипломатичних; для образу торгівлі Львова в Кракові і в Волощині автор ужив і недрукованого матеріалу — з міських актів Кракова і Львова, і ці розділи дають дещо вповні нового матеріалу, і також визначають ся інтересом. Дає натомість себе відчувати необачношення автора з руськими джерелами, що представляють нам попередні стадії в розвитку західно-української торгівлі, і з українською та російською літературою сього предмета. З тих же причин мабуть автор зовсім лишив на боці торговельні зносини східньої України, хоч вони в дечім могли чимало спричинити ся до поставленої ним задачі. Помилено не тільки торгівлю Волини XV в., але й Поділля, хоч се з становища автора ніяк не можна було робити, і хоч для історії торгівлі на Поділлі дещо було вже зроблено попередніми дослідниками.

Написана книжка вповні предметово, так як і перша, робить честь науковій школі, котру репрезентує автор. *М. Грушевський.*

Relatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, regeste si documenta din Archivele Orasului Lemberg publicate de N. Jorga. Partea I, Букарешт, 1900, ст. 113.

Studii istorice asupra Chilieii si Cetatii-Albe, de Nicolae Jorga, Букарешт, 1900, ст. 419.

Перша з цих публікацій становить доповнення до обговорених вище праць дра Кутшеби, як показує сам титул: „Торговельні зносини наших земель зі Львовом, регести й документи з міського львівського архива“. Вона дійсно складається з самих регестів з львівських міських актів, що дотикають Волощини — переважно (але не виключно) торговельних зносин з нею; в сій випуску доведені вони до початку XVII в. Видання було б дуже користне, коли б автор подавав сі регести словами

саних документів, але автор поступив собі шнакше: тільки меншість, розвірно незначне число записок подав він в оригіналі, звичайно же переказує їх зміст по румунськи, часом (але далеко не всюди) наводячи деяки уривки в оригіналі. Тим способом, при малій розповсюдженню знання румунської мови, для більшости дослідників лишить ся ся публікація мертвим капіталом (в додатку виїшла вона в часописи *Economia natională*, і відбитки її в продажі нема). Може поява її заохотить до публікації документів і рефест міського архива — на се вже давно час.

Друга публікація містить „Історичні розвідки про Кілію і Білгород“, а лишне сказати — хроніку зверхніх подій, звязаних з сими двома містами, досить механічно зроблену і доведену до XIX в. (стор. 1—281). Більший інтерес мають додатки (ст. 282—354) — витяги з архивів львівських, краківських і королевецьких, in extenso і в ексцерптах та рефестрах — звісток та згадок про ті міста і Волощину взагалі, XV—XVII в. Є тут небезітересні документи про торговельні зносини, і про політичні події — тут для нас особливий інтерес можуть мати звістки про козаків з останньої чверти XVI в.

Книга містить крім того кілька ілюстрацій (виїнятих в значній часті з книги: Бессарабія, вид. Батюшкова), показчик літератури її инею власних.

М Грушевський.

М. Довнаръ-Запольскій — Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, томъ I, К., 1901. ст. IV+807+CXII+2.

На сю працю — магістерську дисертацію теперішнього професора кївського університета, мали ми на гадці дати ширшу рецензію, але що рецензенти досі не справили ся, а час шнає, обмежася короткою завіткою.

Велика ся книга становить безперечно цінну вкладку в літературу в. кн. Литовського. Вона зачепила цілий ряд питань, досі найже або зовсім не студіюваних і внесла масу нового матеріала, з невиданих актів Литовської Метрики, до пізнання внутрішнього життя в. кн. Литовського. З сього боку — та й не тільки з сього, вона пригадує праці М. Любовского — широкі раши, зачеркнені праці, маса сьвіжого матеріала, але не раз без бажаемого поглиблення студії, переважно глухі цитати на невиданий матеріал, де тяжко сконтролювати виводи автора й приходить ся гірко жалувати, що бодай ексцерптів з документів він не подає*).

*) Автор заповідає видання серії господарських устав і рішень що до управи великокняжих наместностей, але досі ми не чули про вихід їх.

тяжкий і не прозорий спосіб викладу, перевага систематичного над історичним дослідом. Автор вправді робить екскурси — навіть досить часті, в історію описуваних явищ, але се тільки екскурси і вступи супроти головного змісту книги — системи оподаткування середніх десятиліть XVI в. Він зрештою включив в план своєї роботи „огляд економічного устрою держави в досліджувані часі“, але переніс се в другий, заповіджений том своєї праці; тому що такі другі томи дуже часто потім зовсім не виходять, приходиться дуже жалувати, що він цього огляду не дав там, де йому властиво треба бути — перед оглядом оподаткування.

Книга починається вступом (с. 7—88), де дано загальний погляд на державний процес в кн. Литовського з економічного становища (в деталі не входить — деякі замітки буду мати нагоду піднести в огляді внутрішніх відносин в кн. Литовського, в V т. моєї Історії), далі наступає в п'яти розділах огляд джерел доходів: чинності адміністраційні й судові, державні маєтності, акцизи й мито, монета, державні обов'язки (служба й податки). В додатках звертає на себе увагу цінна серія документів до історії мита.

Ш. автор в своїй передмові не підносить претенсій що до вірності своїх висновків і висловляє лише бажання, щоб зібраний ним матеріал був корисним для дальших студій в кн. Литовського. Розуміється, що се надія вповні оправдана, і праця автора буде дуже корисна для дальших дослідників. Коли же ставити бажання, ми б побажали тільки, по перше — аби автор доложив старань видати все важливіше з того документального матеріалу, на якому він опер свою розвідку, як оправдання своїх висновків і як підставу для дальших — своїх і чужих дослідів, по друге — аби він дійсно зробив і видав ту заповіджену другу частину своєї праці, що має містити огляд економічної еволюції й фінансової організації в кн. Литовського.

М. Грушевський.

Dr. Ludwik Boratyński — Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576—1584). (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. hist.-filoz., s. II, t. XIX, Kraków, 1903, str. 197—347).

Отся праця молодого історика основана майже виключно на невиданих жерелах — актах дипломатичних зносин між Польщею і Ватиканом, зібраних і переписаних польською „римською експедицією“ та перехованих в академії яко т. зв. „римські текс“. І в тім головна вартість праці, бо понад те не визначається вона ані методом, ані критичним апаратом, ані новістю й оригінальністю поглядів й освітлення — протавно грішить навіть перебіранням важного з менше важним і балакучістю, що часто у авторів „дипломатичної“ історії доходить до нудоти... В порівнянню

важні в історичній науці питання. Його оречення хочуть бути останнім словом науки, вільним від всякої помилки й зновні переконати читача. Вирази дуже давінкі та квітчасті. Та тому ще більш вражає недокладне обзвайовленнє автора з зачепленими питаннями, поверховність його виводів та висловів, цілий ряд неясностей, побільшень і помилок. Особливо ж прикро буває, коли він покликують ся на джерела, котрі не дають йому на те жадного права.

В часи розборів Польщі, коли унія доживала останні дні на схід Україні, вона, на думку автора, завширала і знесилена, без зверхньої підпори, повинна була тихо лягти в домовину нікому непомітною, нікому непотрібною. Коли ж, навпаки, вона виявила незвичайну живненість та рухливість, то се було не що инше, як передсмертні здвигання — корчі (стор. 6). Тут бачимо повне нерозумінє дійсного стану річей. Унія не завширала в згаданім часі, вона тоді була сильнійша, як коли, бо захопила вже вало не всі парафії Правобічної України (коло 1764 р. православних парафій на Правобічній Україні налічувало ся скілька десятків), готувала ся святкувати конечну перемогу над своїм ворогом, але стрінула ся з неприємними політичними обставинами, що хварани залагли красвид Річи Носполитої, а особливо — з дисидентською політикою Росії. Тим то й остання боротьба її з православем була така завзята та погуптя. Та й як би то могло зійти в могилу непоміченим таке вікове з'явище, як унія, котра так пильно й довго прищеплювала ся українському народови?

Про царицю Катерину II знаходимо ось які рішучі слова: „Глибокий політичний розум, який зважав усе і змірковував найтонші й найскладніші комплікації дипломатичної штуки й непереможна сила волі що не застановляла ся ні перед якими перешкодами — еттакі визначні прикмети женщины, начеб то сотвореної задля державного служеня“ (ст. 19). Як відомо, то про глибину того розуму можна чинило сперечати ся, а та непереможена воля нераз застановляла ся перед перешкодами навіть не першої ваги.

„11 цвітня 1764 р. Катерина II“, каже автор, „утворила з Фридрихом II секретну конвенцію, де ухвалено було остаточно й без повороту розбір Польщі“ (ст. 20). Таке твердженє підпирасть ся покликуюванями на Шльоссера (ст. 139—140), Костонарова (ст. 80), Пелеша (ст. 545) й ин. Одначе жадне з тих „джерел“ не дає такої підпори, а Пелеш то навіть подає текст тої конвенції, звідки ясно видно, що Катерина й Фридрих уловили ся тільки про те, щоб підтримувати в Польщі вигідний задля них політичний устрій; про розбір жадної гадки нема.

„В Андрусівській договорі 1686 р. Олексій Михайлович рішучо висловив своє співчуття“ Українцям правого берега Дніпра (стор. 18). Хронологічні помилки тут занадто сильні, а згадане співчуття було не більш ніж плятонічне.

На сторінці 9 (прим. 2) наємо вказівку, начеб то барські конфедерати, після приїзду Мельхиседека Яворського в Варшаву, говорили йому: „Мы тебѣ и королю твоему снесемъ голову, чтобы онъ не давалъ правъ схизматикамъ, собачьей вѣрѣ“. При тому цитата — Архивъ Ю. З. Р. ч. I, т. 2, ст. СХХІ. Можна думати, що ця цитата взята автором з чужих рук; вище наведених слів там нема. Їх можна знайти на 837 стор. з тому I част. Архиву Ю. З. Р.; вони говорили ся Поляками в 1766 р., коли ще Мельхиседек ніг бути на Україні, бо з кінцем сего року він покинув її, жив у Переяславі і навад не вертав ся. Цевна річ, що в 1768 р. з конфедератами розмов він не ніг там жати.

Всіх перебільшень і помилок, які подібують ся в I главі книжки д. Войткова трудно й перелічити. Барська конфедерація у нього „заливає кровю всю Україну“ (ст. 9), тоді як відомо, що її тут не дали розпросторити ся. Політичний організм Польщі наближаєть ся до кінцевого розпаду не инакше, як „в хвилих народньої крови“ (ст. 12). Переслідування православних Українців Поляками се не що инше, як „шляхетські походи, котрі звичайно мають форму хрестових“ (стор. 12). Трактат 1768 р. межі Росією та Польшою дає диссидентам „повну свободу визнаваня віри“ (ст. 6—7). Гайдамацький рух 1768 р. се „реакція забитого народу“, хоч і провадив ся він найменш пригнобленим та найбільш свовільним людом близьких до Запорожа закутків України. В часи розборів Польщі Поляки начеб то о стільки зневірили ся в унії, що навіть і забули думати про те, що вона може чинись прислужити ся католицтву; переконали ся мало не всі, що се лихо, котре треба нищити, щоби запомогти православію, та виявляли що до останнього надзвичайну толерантність; за те, коли на соймах здійснана ся розмова про поліпшене релігійного стану диссидентів, то мало не всі хапали ся за шаблі від лютоости... й т. п.

Найбільше варта уваги, на нашу думку, третя глава сеї книжки. Багатство й значна новість змісту, опертого на великім числі архивних документів, жвавість та зручність викладу викликають значне зацікавленє. Між иншим тут докладно розповідаєть ся про православну церковну організацію на Україні та характеризують ся православні парохіяни й їх духовні проводирі — ченці, священники, протопопи. Досить живо налюють ся негативні прикмети життя й діяльности сих проводирів, в чому автор цілком не йде в слід патентованих російських істориків унії, які звичайно замовчують та покривають такі прикмети православних. Автор

часами попадає навіть в супротивну крайність, бо занадто густить фарби й узагальнює поодинокі факти. Такі, н. пр., його намітки плянницького життя українського духовенства, де він доводить, що воно цілком погрузло в такім житю, що священники „за горілчаній напій“ нерідко закладали по шниках церковні річі (напрестольні хрести, ліхтарі, то що), навіть відправляли там службу божу (ст. 98—101).

Одначе і в сій главі можна відшукати чимало помилок, особливо в тих випадках, коли автором приходить ся стикати ся з попередньою добою історії навертання уніятів на православіє (1764—1769 pp.), яка, видно, не добре знана йому. Так, на його думку, до прибуття І. Базиловича на передславську катедру (1771 р.) православного руху в Україні буцім то зовсім не було. Церкви найже всі були повернені до унії (ст. 54), Україна вістаналась без пастирів і „вовк-розпудив овець“. Православні священники пропадали в неволі, в Корсуні, Радомишлі, Троянові (ст. 38) Через те то подорож Михайла Гуранди та Семена Переровського в червні 1771 р. в Петербург до цариці вчинила епоху в історії православія на Україні (ст. 47). Український нарід наче в перший раз почув радісну звістку про заступництво цариці... й почав ся перехід уніятів... (ст. 54). Все тут значно побільшено. Головне забуто те, що початком переходу уніятів були 1764—1769 pp., за часів Гервасія Лінцевського та Мелхиседека Яворського; то була справді епоха, котра визначилась надзвичайним народнім рухом до православія. Далі вже пішло наслідуване подій сього часу, і вже не народ був головним діячем, а попи та російське військо, що підтримувало православних проти уніятів. Подорож Гуранди й Переровського пішла слідом подорожи туди ж Мелхиседека. Що до пробування православних священників перед 1771 р. в в'язницях Корсуня та Радомишля, то автор робить помилку, цитуючи Архив Ю. З. Р. ч. I т. 3, ст. 76—78, 104, 81, 144 і др., бо тут розуміють ся в'язні 1767 р., котрих випущено на волю в 1767 р. (Див. *ibid.*, ст. 112, 151—153, 189—190, 169—170 й пр.).

Четверта глава оверта більш уже на друкованих джерелах і, на нашу думку, надто коротко оновідає про події 1773—1776 pp. Вона наче умисне обходить ті питання, про котрі можна найти більш менш докладну згадку у істориків унії, прии. у Козяловича. Через се саме такі важні питання, як переслідування уніятів православними, бідування священників-уніятів в Бердичеві під доглядом російської команди, тут ледве зачеплені, „на сумні сцени жорстоких насильств“ та знущань над уніятами начеб то тільки натякаєт ся. При тім автор не до речі глузує з уніятів та голословно запевняє читача, що „взагалі, становище уніятів в той час було далеко не таке сумне, яким уявляють його уніятські історики, що густять фарб“ (ст. 116). За те тут досить

докладно наляють ся утиски, яким скоро почали підлягати православні з боку уніятів та католиків. Теж докладна мова про таких оборонців православія, як князь Адам Чарторійський.

На закінчене скажемо, що д. Войтків головним предметом висліду вважає особу І. Базилевича, але інтерес його праці зовсім не в сій особі й її бюрократично-урядовій діяльності, що — навіть по словам самого автора, пускала живу справу оборони православія на Україні через негтвотну „консисторську цідилку“, — а в тих визначних подіях української релігійної драми, яка відограла ся протягом другої половини віку на втіху творцям „дисидентського питання“. Що до освітлення сих подій, то книжка д. Войткова дає чимало цікавого. Слід тільки обминати його загальні огляди та оцінки (особливо діяльності Базилевича), що містять ся при кінці кожного розділу, бо вони перейняті нудним ідеалізуваннем діячів православія, тінуть тим православно-російським духом, який головну заслугу Базилевича, яко першорядного діяча, може добачати в тім, що він провадив український нарід до „органічної асиміляції з корінним руським народом і руською державністю“ (ст. 183 — 184). С. Г.

А. С. Будиловичъ — Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси. СІІ6, 1904, ст. 15 (Відбитка з журналу „Живая Старина“, 1903 р. вип. 3).

Статя, якої наголовок ми тут подали, написана з нагоди двох праць про Словаччину, а то дра Любора Нідерле: „Národopisná mapa uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900“ (Прага, 1903) і дра С. Цамбеля: „Slováci a ich řeč“ (Будапешт, 1903).

Зробити етнографічну карту такого народу, що не державний, отже й не має відповідних помічних органів до такої роботи і матеріальних засобів, річ трудна, а ще трудніша точі, коли народ (як наш) живе під кількома державними органамими, в яких иньші обставини, не однакові способи веденя переписи і т. и Через те поки що ми й ирїти не можемо про виданє докладної карти етнографічної цілого народу, яка відповідала би всюди дійсности. Се одначе не дає підстави для того, щоби ми зовсім зрекли ся подібної роботи; навпаки, чим більше праць появить ся в тім напрямі, навіть не докладних, тим ближше будемо ідеалу, бо кожда праця викликає дискусію, завітки, поправки, спростованя й иньше, а се все дає матеріал до дальшого ужитку.

Ми переконані, що др. Л. Нідерле, випускаючи свою карту Словаччини, був такої самої думки. Вправді угорські Словаци належать лише до одної держави, через те видати їх етнографічну карту далеко лекше, як українського народу, але з другого боку є й у них труднощі, які на разі навіть не можна побороти без окремої наукової експедиції

на місце. Річ у тім, що Словаци стикаючись довгі літа на сході з Русинами, витворили на границі окремий діалект, ані чисто словацький, ні чисто руський, який одні учені зачисляють до словацької, другі до руської групи (між останніми й др. С. Цамбель, Словак із уродження). Наслідком того зачисляють ту групу раз до Словаків, раз до Русинів. Моє особисте переконанє (і дра Цамбеля), що се пословачені Русини, на що вказує не лиш віра (унїятська), зверхній вигляд, ноша, будова осель, деякі (знані мені) звичаї, але й мова, якої лексика ідентична з руською, а значно відмінна від чисто словацької (лише фонологія словацька, хоч і то не всюди), надто приходять тут й історичні звістки, які вказують, що давнійше територія, заселена Русинами, була значно далі висунена на захід як нині. Не можна з виду усувати й сеї обставини, що стверджуєть ся цілком рядом письменних звісток і устних (як і власних моїх помічень), а яка говорить про довгу денационалізацію Русинів в Угорщині, ніж иньшим і в користь Словаків. Усіх сих обставин не можна забувати етнографови, який досліджує згадану територію і якому залежить на сконстатованю чистої правди, а не на якихось иньших убочних і тенденційних цілях.

Як отже повинен поступити в сім випадку етнограф, який хоче дати карту словацького народа в Угорщині і не наразити ся на закиди? Чи він має випустити згадану територію зі своєї карти, чи ні? На нашу думку він повинен затягнути сю територію на карту, але гаразом зазначити (чи иньшою барвою, чи яким иньшим видним знаком), що вона не чисто словацька і що за таку не можна її вважати. Др. Л. Нідерле не зробив сього і тому заслужив на докори. Незабаром буде надрукована „Етнографічна карта угорських Русинів“ С. Томашівського, де мішана територія буде також видіти, але виразно зазначена, як мішана, русько-словацька.

Найбільше стягнув на себе докорів др. Л. Нідерле через те, що в основу своєї праці поставив урядову перепись із 1900 р., яка — як звісно — буває майже всюди тенденційна, де живуть мішані народности, а в Угорщині спеціально. Ми признаємо вповні рацію сього закиду, але піднесемо одну річ. Колиб ті робили подібну карту, що тепер виступають як рецензенти, на чім опирали би її? На спеціальних наукових дослідях — яких нема, на приватних відомостях — яких також нема, чи на власній праці, якої не можна перевести одному-двом людям? Др. Нідерле мусів оперти ся на урядових цифрах, користував ся при тім і приватними відомостями і деякими оголошеними працями і сенативами — а що з них не міг змалювати вірного образу етнографічних відносин дотичної території, то вже не так дуже його власна вина, як

обставин. Одно зазначити належить, що др. Нідерле повинен був із більшим скептицизмом приймати урядові цифри, не робити па них за багато висновків і за сьмілих. Се правда. Усеж таки ліпше — на наш погляд — що в така карта Словаччини, як колиб не було ніякої.

Д. Будилович ставить ся також остро супроти карти дра Л. Нідерле, але підносить при тім (або цитує) деякі думки, що можуть причинити ся до роз'ясненя справи, тому ми й подамо їх тут у перекладі.

Поперед усього наводить він погляд дра С. Цамбеля на національність мішаної території. „В основі так званих східно-словацьких говорів — каже др. Цамбель — особливо спішських, шароських, земплинських, безперечно лежить руська матерія. Се належить сказати навіть про тих Спішаків, Шарошавів, Земплинців і ин. що тримають ся нині латинського богослуженя і через те авуть себе Словаками. А руське походжене місцевих уніятів навіть не становить питання: за останні 500 літ невідомі випадки, щоби яка католицька церква перемінила ся на православну або уніятську. Навпаки, відомо багато випадків переміни через унію в латинство місцевих славянських церков. Сии впливом належить пояснити й той безперечний факт, що закарпатські Русняки не рідко укривають у бесіді в панаши свій рідний говір, а ломлять по словацьки; по тій причині видає себе багато Русняків при переписі за Словаків, через що при розмежуваню тих двох націй ліпше послугувати ся церковними шематизмами, ніж урядовими переписами“.

Подібний погляд цитує д. Будилович і з Бідермана, якого думка тут має особливе значінє не лиш тому, що він серіозний учений, обізнаний докладно з відповідною літературою й місцевими обставинами, але й що як Німець, не заангажований ні в один, ні в другий бік, отже може бути зовсім безсторонним судією. Він каже: „Мені здаєть ся, що так звані Словаки Земплина і Шароша, з виїтком на певно переселених сюди зі Словаччини, мають із дійсними Словаками лиш те спільне, що й на них лежить відблиск чехізму, спричинений довгим співжиттєм їх предків із чеськими гуситами XV ст. так само, як се видно у гемерських Славянів. До тої інфільтрації чеськими впливами і звязаного з нею відлученя від східного христіанства, Славяне, що жили на Топлі й Ондаві — на скілько самі не були Русняками, то все стояли до них близько, як до своїх сусідів і покровних. Через те називаю я їх пословаченими Русняками, а не зрученими Словаками. Не була без впливу на виговор тої групи й польська імміграція“.

Далі наводить д. Будилович погляди про трудність переведеня словацько-руської межі. По думці Нідерле „для етнографа, який бере на увагу не лиш мову, але й віру, політичний (?) настрій, звичаї, крій

одежі і т. и. до нині незвичайно трудно, навіть неможливо повести границю між Русинами і Словаками. Тут маса закутків із говорами перехідного характеру, другорядного уверствования, а крім того відбивається вплив польської мови (пр. в наголосі); в села, де мешканці говорять по словацьки, але уніяти, або такі, де одіж і цілий побут більше руський, але свідомість стоїть у супротивности з мовою і т. и." Д. Будилович каже знов: „В загалі належить завважати, що в місцевостях із перехідними говорами, прим. на нашій Підляській окраїні Руси з Поляками, або в сандецькій окрузі Галичини, де так часто і незамітно переливається ся бесіда лемківсько-руська в гірсько-польську, а також у Спішу, Шарошу, Зешплні і сумежних округах Угорщини, де угроруська мова так само незамітно переливається в угорсько-словацьку у різних її говорах — порішене питання про те, чи дана особа говорить одним із перехідних говорів руської чи словацької мови, зовсім не таке легке й очевидне, щоби могло бути полишене до волі кожного зачитуваного при переписи селянина або кожного провінціального нотаря-писаря. Таж у багатьох випадках навіть учені-спеціалісти язикознавці перечать ся про приналежність сього або того говора до руської або словацької системи, при чім одні покликають ся, прилустім, на брак у таких говорі руського повноголосу, а другі — на брак у ньому словацьких довгих самозвуків, півсамозвуків *p, l* і т. и. Коли отже в науці вважають ся такі питання спірними і порішають ся неоднаково, то якеж значінє для язикознавця і етнольога може мати порішенє сього питання першим-ліпшим писарем? Тому то й на заході питання диалектологічного характеру, на приклад розмежованє горішно- і долішно-німецьких говорів у Німеччині, ойольських і окських у Франції, катальонських і еспанських на пірепейськїм півострові і т. д. порішають ся експедиціями наукових товариств, а не переписними конісарями“.

На наш погляд трудність поведеня докладної границі між Словаками й Русинами і докладне означенє мішаної території не лежить у великім числі говорів, ані в їх передиваню (до річи завважимо, що лемківська бесіда не переливається ся ніде в польську) одного в другий, але в браку всяких наукових відомостей про ті говори таї вивших відомостей, неминуче потрібних для етноґрафа. Коли б матеріали зібрано, порішенє питання булоб зовсім легке.

Цікава також завітка д. Будиловича про переводженє угорської переписи. „В останніх угорських переписах — каже він — почали принципіально зачисляти до Словаків не лиш окатоличених Русняків (таких зовсім не багато — на наш погляд) в північно-західних столицях, але й уніятів, що говорять по цотацьки або по сотацьки, в загалі говорами, зложеними з елементів руської, словацької й польської мови. Та при тім

очевидно сповняють ся акт насильства супроти „племінної свідомости“ таких Сотаків або Цотаків, які все й без виньку вважають себе Русинами, коли належать до грецької церкви, як там здавна висловляють ся, руської церкви. В кінці те насильство збільшається ще й тим, що в деяких випадках до Словаків зачислено в переписі, а опісля й на карті д. Нідерле й такі села, де в дійсности нема нічого ні сотацького, ні цотацького, але чутна звичайна лемківщина, добре відома і в західній Галичині, де нема ніяких Словаків“.

Про такі випадки в переписи мав і я нагоду переконатися і вони будуть зазначені на карті д. Томашівського. Д. Будилович на підставі особистого побуту спростовує три місцевости земл. і шарос. столиці, зачислені до Словаків: Дрічну, Владичу і Суху, в яких говорять так як у Чертежі (де й я був і де говорять чистою мовою руською, а не мішаною зі словацькою). Отаких спростовань коби як найбільше, тоді й карти можна би владити ліпші.

Дуже важна замітка д. Будиловича, яка робить при переписи багато замішанини — про поліглотизм деяких околиць: „Тут задача утруднена ще й тим, що Угорщина — здавна (від часів св. Стефана) край поліглотний так, що там і між селянами не рідко можна знайти особи, що говорять на двох, трьох і навіть чотирьох мовах, приміром у Банаті: по сербськи, румунськи, німецьки й мадярськи. (Таких селян здібав і я і то не лише в Банаті, але й у Бачці і в загалі полудневій Угорщині та Славонії). Тим частійше подибують ся там села, в яких уживається дві славянські мови, прим. руська й польська на Спіші, руська й словацька в Шароші і Земплині і т. д. (в Бачці і Срині говорять по руськи, словацьки і сербськи!), при чім одна служить для зносин із павами, а друга з лантюхами. Чи легко при таких відносинах допитати ся „матірньої“ мови“!

Д. Будилович кінчить свою статю відкликом до „Имп. Русскаго Географическаго Общества“, щоби воно взяло на себе ініціативу урядження наукової експедиції на спірну територію, бо лиш таким чином можна буде дійти до якихось корисних результатів. Ми очевидно будемо за всякою, отже й за сею експедицією (хоч не віримо, аби до неї прийшло), бо вона все може принести користь, але думаємо, що вона мусить бути зложена не лише зі спеціалістів, але й з людей, обізнаних хоч троха із територією та місцевими відносинами, бо внакше учасники експедиції дуже скоро вернули б і безрезультатно. Тут мусіла би крім того бути заапажована й мадярська академія і Наук. Тов. ім. Шевченка й такі місцеві люди, як Цамбель, Мішік і ин.

В. Гнатюк.

Др. Михайло Пачовський — Похоронний обряд на Русі (Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії за р. 1901/2, ст. 32).

Праця дра М. Пачовського належить до тих наукових продуктів, які часто появляють ся в справозданих галицьких гімназій. Становище рецензента супроти таких статей дуже прикре. Висказати загальний осуд їх вартости — зараз стріне рецензента закид голословности, неумотивованої напасти і т. ин.; а схоче хто докладно розвирати розвідку, щоб читач мав вірне понятє про неї вже в самої критики — прийдець ся йому писати статью що найменше таку, як обговорена розвідка. Що сказати про розвідку д. П—ого? Не хочачи підпасти під першій закид та не маючи охоти йти другою дорогою (бо в результаті вийде безцільною, для науки безкорисною), мушу стати на чісь посереднім: вискажу мій погляд на розвідку і підопру його двома-трьома доказами; а як що автор закине міні голословність і поверховність, буду служити деталями.

„Порівнююча студія“ д. П. ділить ся ось як: вступ; I. Агонія; А. Вістуні смерти, Б. Св. Єлей — смерть; II. Похорони: А. Нарядни, Дюмовина, В. Оповід; III. Поминки: А. Похоронний обід, Б. Тризна; закінчення. Як бачимо, плян закровний широко і тільки треба-б дивувати ся зручности автора, що все те помістив на 30 сторінках друку. Коли знов дамо позір на зміст кожного розділу з окрема, тоді наше зачудованне дійде до кульмінаційного пункту: про що тільки автор не говорить! Авторви набуць хотіло ся вложити в сю студію, що тільки депебуль вчитав і знав, без огляду, чи се до предмету належить, чи ні. З того боку дуже характеристичний вступ до розвідки, що може послужити найліпшою мірою самої студії. Спийнім ся дещо на ньому.

На самому початку нас читач дуже трудний горіх згризати, щоби приготувитись до належного дальшого зрозуміння. „З якою шанобою відносять ся наш народ не тільки до своїх живих, але й до покійних батьків та дідів, сьвідчить його устна словесність взагалі, а похоронний обряд в особенноти, котрий є складовою частиною його родової релігії, основаної на почитаню предків. Сей сумний момент в житю людини, який проводить народ серед числених повірок та поведінок, є заравом доказом старини його духового житя та поспільних зносин з иньшими народами у всіх фазах розвою всесьвітної культури“ (ст. 3). Поляшні на боці не-руську складню і стиль, бо учитель руської нови готов за се образити ся на нефахового критика, а пригляньмо ся змістови сього вступу до вступу. Наперед бе в очи дивовижне понятє „устної словесности“, коли „похоронний обряд“ єсть частиною її. Або сі два понятя не однородні, а тоді автор невідповідно висловив ся; або вони такі однородні, а тоді автор розумів „устну словесність“ цілком инакше, анїж дотепе-

рішня наука; як саме — дуже раді дізнатись... Тут же перший раз довідуємо ся про „родову релігію“ руського народа. Що воно таке? Мабуть таки знов перемішане поняття чи невідповідно ужитий термін. Або прошу збагнути логічний скок: „(похоронний обряд) є заразом доказом старини його духового життя і т. ин.“ З чого виходить сей „доказ?“ При тім що значать слова: „поспільних зносин з иньшими народами у всіх фазах розвою всесвітної культури?“ Цілком не зрозуміле. Зі змісту виходить також, що автор має „почитане предків“ за найстаршу форму релігії, коли тимчасом всякому, як так звайному з історією релігій, звісно, що почитання предків — се форма високорозвинених культурних релігій. Але тут автор мабуть знов мішає різні поняття: похоронний обряд і культ предків; останній може тільки пробиватись у першім.

Дальше йдуть два відірвані цілком речення про мітологічний початок і міжнародні впливи у нар. словесности, а за ними таке: „Та з усеї словесности найбільший інтерес становлять повіря, бо вони містять в собі різноманітний материял“ (ст. 3). Що кому найбільше інтересне — про се можуть бути спори, але щоб наукова вартість повір лежала у „різноманітности“ материялу — то таки годі. В тих повірях — говорить автор дальше — шукають різні наукові фахи різного, між иньшим: „етнографи картинного відбитку давнього громадського життя народу... юристів та істориків цікавлять численні процеси відьм..“ Тут таки автор несправедливо розділив поодинокі ресорти: досліду над давнім громадським життям народу належить таки до істориків, правники можуть знайти дещо більше, аніж процеси відьм (яких nota bene у звичайнім розумінню слова на Русі не було), але не можуть замикати ся у самих повірях (сей термін у автора якось неозначений), а для етнографів хіба полишить ся „картинний відбиток“ (що се таке?) зі всього.

„А вже-ж ніякий народний обряд не є такий багатий у віру в демонів, в загробне житє, в ворожбу будунини (?), як похорони. Ся його сторона втворює чимало практичних середників охорони перед грядучим лихом; она тому мала вплив на розцвіт народного ворожбитства, як коначного практичного вислідку з теоретичної віри“ (ст. 4). Не легко збагнути, де лежить логічна і причинова звязь гадок в обох реченнях?!

А зараз трохи више, без ніякого переходу і звязи з попереднім, читаємо: „Тай (?) в історії християнської віри займає демонологія (!) важеньке місце, бо в демони вірили й отці церкви перших віків (тільки ?) впевнюючи вірних, що демони не в силі (?) нанести шкоди щирому християнинови, одже нема причини їх бояти ся, хоч (!) в наших обряді маємо старинні молитви проти демонів“ (ст. 4). На гадку автора аж Тома Аквінський впроваджує шкідні демони. „Такі гадки скоро прийма-

лись між народом, а тому пособили ще хрестоносні походи (!) та навританський університет в Іспанії (?). Тай (!), Пітагор учив, що в повітрі всюди є душі. Ся обставина (!?) зродила в очах народу безліч чарівниць і ворожбитів, котрі мусіли піднасти строгим судам та карам зі сторони властей, про що лишались записки ще (!) з XVII і XVIII ст. і т. ин.¹⁾ (ст. 4). Але вже досить тих виписків! Вже й з наведених виступав досить виразно й слабкий запас історичних відомостей, і недбалість у складанню гадок. Подібних примірів стільки можна виписати, скільки займає ціла студія. Але найважливіше, пощо тут цілий екскурс про демонологію, що ще дальше тягнеться найже на двох сторонах? Весь він робить вражіння, як би хто повиписував з різних книжок і підручників поодинокі речення про релігії і мітології, кожне на окремій карточці. опісля вкинув у горнець, добре вишав, а вкінці брав одну за одною і віддавав у друкарню. Від усього того у читача крутяться голова, не кажучи про такі цвітки, як „книги Ероха“ (ст. 5), бога „птаха“ (ст. 6) й ин.¹⁾.

По тих неперехідних нетрах вступу доходимо до головного предмету. Читач надіється хоч тут дещо ясного світла, але дарма: така сама *silva rerum*, звязана механічно, без провідної гадки, методи в укладі, свідомости предмету. Одно тільки, автор користується тут і там жерелами в першій руці, безпосередними етнографічними записками, але й тільки всього у розвідці, що має яку-таку вартість. Та шкода, що автор не оголосив того якось відповіднійше, у збірці етнографічних матеріялів, а написав задля сього окрему „студію“ для людської мороки.

Студія ся називається ще „порівнююча“. Але й се порівняння виходить оригінальним у автора. Порівняна метода значить у нього: покласти побіч себе всякі відірвані звістки, ближше або дальше (часто дуже-дуже дальше) звязані з предметом, з різних країв, народів і часів, без огляду на їх відносини і звязь, — і тільки. Вигідна порівняна метода!

Ще одна сторона „студії“ варта позору. У автора видно одну гарну амбіцію: він дуже любить цитати в нотках. Навіть для найпримітивніших гадок вказує жерело, але часто так, що годі розібрати, де і про що воно. Вказування сторін мало його цікавить, часами доволі вказати заголовки часописи, або тільки імя автора — а ти, читачу, глядай сам, коли хочеш.

¹⁾ Ось прии. одно з таких місць: „Римський понтіфекс при появі нового місяця звертав ся з молитвою до богині Юлони, а українська дівчина просить „молодика“ о здоров'я, причім в жертву тричі вірає кінчикки коси та закопує в землю, в місце, де стоїть правок ногою“ (ст. 6).

На цьому кінчу, бо думаю, що в доволі ясній світлі виступає „порівнююча студія“ дра Пачовського. Кому після наведеного тяжко згодити ся з моїм осудом, той нехай прочитає саму розвідку.

С. Томашівський.

„Konik“, „Turoń“, „Mis“, „Koza“, „Bokkus“ (Thiercultus in Galizien), von Ludwig Mlynek (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1903, ст. 108—111).

Розвідка п. Млинка не відбігає цілком від усіх інших, які вийшли з під його пера. Усюди та сама сьміливість гіпотез, усюди однаковий спосіб писання, усюди та сама недокладність в справах, які саме вимагають як найдокладнішого означення і описання усіх обставин. Проф. Млинек хоче завсіди дати щось нове, хоче завсіди щось відкрити. Се змагане не було-б цілком вічним злим, а противно могло би бути дуже похвальним, коли-б воно не доводило його до хибних і невірних, а навіть науисне або принаймь неосторожно пороблених відкрить. Майже кожний твір автора нусить в собі мати одно або й більше таких відкрить, про котрі автор на кількох місцях згадує і друкує їх розстріленими буквами, щоб читачі більшу на се звернули увагу.

До тепер займав ся він Поляками, вишукував поміж Жидами забави і признавав їх Полякам, щоб доказати німецький вплив¹⁾, випаходив германських Торів в назвах Тарнів і т. н., виводив назву Поляків від bleich, Русинів від Russ-сажа, а Маазурів від Maus-ниш, але Русинани блисше не займав ся. Тепер звернув також увагу і на Русинів і присвятив їм висше наведену розвідку.

Вже сам вступ характеризує його спосіб писання. „Den Krakauer Lachen ist bisher nur das „zwierzyniecer Pferdchen“ („konik zwierzyniecki“) bekant, und sie wollen nicht die geringste Ahnung davon haben, dass es noch irgendwo anders ein ähnliches von altersher durch Sitten und Gebräuche des Volkes geheiligtes „Pferdchen“ geben könne... Es wird ihnen daher nicht wohl zu Mute sein, wenn ich ihnen in dieser Zeitschrift entdecke(!), dass ihr „polnisch-nationales Pferdchen“ als eine ethnographische Erscheinung in Galizien keineswegs abgesondert ist und dass sich auch die Trembowlaer in Ostgalizien eines solchen „Pferdchens“ höchlich erfreuen und ebenso, wie die patriotischen Krakauer auf ihr nationales „Pferdchen“ in Trembowla äusserst eingebildet sind“. Я науисне навівсей уступ, щоби показати, як уміє автор винаходити всілякі патріотизми та інші почування

¹⁾ Пор. статю Удзєлі в Віслі 1900 с. 497.

у простого народу і як знає підсувати йому всілякі гадки. Так писана стаття і даліше. Автор відкрив в Тереховлі обхід з конем і назвав його „тереховельським коником“. „Коник“ появляється в Тереховлі в змні між Різдом і Великоднем (що за докладність!) і зроблений з дерева, шкіри і панендеклю, причім його кадовб, шия і голова нусять бути подібні до коня (!) Через діру в хребті виставляє селянин горішню частину свого тіла, а його ноги нусять заступати ноги коня і тому закривають ся покривалом (декою). В такий спосіб дістає се вигляд їздця на коні. Їздець має на голові чакю з паперу і меч, обліплений срібним папером: кінч нусить бути заховастаній, а грива прикрашена биндами. Так зробленого і вистроеного коня опроваджують довгобороді старці і старі баби по цілім селі, а до них прилучується по дорозі музикант з гармонікою, жандари (!), галицький жид (!) і більше иньших (!). Сей звичай нав автор бачити „in mehreren Ortschaften Podoliens“, коли був у бучацькім повіті (також докладність!). Цілий сей обряд називається тут коником „ohne genauere Bestimmung, von wo er herkommt“. Може бути, що автор бачив на Поділю подібний звичай, одначе я не міг з ним стрінути ся в ніякім етнографічнім описі ані не чув сам нічого про нього. В кождім разі не треба всього, що написав Млинек, брати за найпевнішу певність. З цілого опису відноситься ся вражінє, що автор покрутив щось. Усі Жида і жандари в поході, а також лица на долученій фотографії не будять в нас великого довіря. Найприкріше вражає повна недокладність: ані нема означеної дати, коли сей обхід сьвяткується, ані нема вичислених місцевостей, де його автор бачив. При такій річч повинні бути усі обставини, час і місце як найдокладніше подані. Можливо навіть, що автор бачив се в назурських кольоніях, в котрих звичай сей занесено з західної Галичини. В кождім разі повинні місцеві люди провірити цілу справу і повідомити про се редакцію.

Згадаю ще і про етимології автора та про иньші його виводи.

Коника не можна ідентифікувати з „косою“, бо „кониє“ північного походження, а „коза“ полудневого. „Коза“ і лясський „Боккус“ себто Баккус представляють сліди грецько-римського культу Діонісія в Галичині. Коник „Туронь“ (бог на пів чоловік на пів зьвіра) і „Місь“ славянсько-германські боги, що відповідають Воданови і Торowi. Останком культу Водана лишив ся „коник“, а останком культу Тора (Thor) „Туронь“. Лише „Місь“ (давнійше Медзьведзь) чисто славянсько-назурський бог. „Ляйконік“-а випроваджує автор від Lauf-konik і думав, що його перейняли Поляки від Німців. В тім годять ся автор і з поглядом Магусяка, а яким стрічавмо ся в етнографічнім образі Поляків в „Österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild“. 3. Кузеля.

Гельця стінна карта Австро-Угорщини для шкіл народних, уложив А. Е. Зайберт, переложив Омелян Попович.

Поява сеї карти -- факт будь що будь вірадиний, а остільки характеристичний, що й тут буковинське шкільництво, яке пробуває „під гнетом германізму“, випередило шкільництво галицьке, яке живе під „опікою братнього польського народу“. Виконана мапа зі зверхнього боку вповні гарно (можна-б піднести хіба брак пропорції в більших і меньших написах міст). Але, шан. перекладчику, випадало-б дещо більше приладити її до потреб руських шкіл. Так в руських краях Австрії треба було, на мій погляд, дати більше назв місць, і дібрати їх більше відповідно до їх значіння в руськім житю. Вже скорше можна-б було дарувати Залішки або Бережани, але прикро не бачити на руській мапі старих княжих городів Тереховлі або Холма, або таких визначних в історичнім житю місць як Мукачів. Ціле карпатське підгірє голе, а ти часом тут лежать такі звісні кождоу Русинови місця як Косів, Жабє, Синевідсько й т. и. В означеню чужосторонних міст укладчик часами непотрібно брав польські або чеські назви, поза чеськими або польськими школами нікому непотрібні, напр. Гори Крушцеві для Erzgebirge, Бретіслава для Прешбурга (імя Прешбург попри те малим літерами), Могуниця для Майнца, Вормація для Вормса, Шафуза для Шафгаузену, Кобленція для Кобленца, Монахія для Мінхена (Монахова) і т. и. Багато-б було бачити сі хіби усуненими при дальших накладах мапи.

М. Грушевський.

Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, Книга шестнадцатая, выпуски I—IV, Київ, 1902.

Перші три випуски XVI книги складають Гоголівський ювілейний Збірник, обговорений вже в Записках (т. LVII—LVII, Наукова хроніка). З IV вип. також були обговорені: Н. Дашкевича — Рыцарство на Руси (т. II) і М. Ясинскаго — Счисленіє суточного врємени въ Западной Россіи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв. (т. LVII). Інші статі та замітки, що належать до обсягу українознавства, будуть такі: А. Лазаревський — Гетьманські універсали про Київську міську господарку (1677—1719) (ст. 73—83 з II відділу), 11 гетьманських універсалів того-ж самого змісту, що й ціла серія видрукованих д. І. Каманиним в „Кіев. Университ. Извѣстіях“ з р. 1892 NN 2 і 8 під загол. „Матеріали по исторіи Кіевской городской общины“.

В. Чаговец: Свѣдоцтво стародавніх людей (ст. 84—101) — посьвідчення старожилів сс. Полуботки, Півци, Буровка, Вихвастів та Дроздовиця в Чернигівщині що до володіння сими селами вдовою

Семена Лизогуба. Документи належать до часів Данила Апостола; близької дати не знаходимо; знайдені вони в Гоголівському родинному архіві, який перейшов тепер в бібліотеку Товариства Нестора-Літописця. А попали вони в сей архив ти, що баба поета, Тетяна Семенівна, була з роду Лизогубів.

В. Чаговець: Листи Куліша до М. І. Гоголя (1859—1865) (ст. 101—118). Д. Чаговець в тому-ж таки Гоголівському архіві знайшов чимало листів Куліша до матері Миколи Гоголя — Марії Іванівни (частина сих листів видрукована в попередніх випусках — в ювілейному збірнику). Листи ці дають де-які цікаві подробиці що-до біографії і літературної діяльності П. Куліша. Отже в лютому р. 1857 він пише до М. І. Гоголя про видання проповідей Гречулевича — про їх друге видання, яке Куліш, як бачимо з сього листа, так переробив, що „старого тексту лишасться між моїми поправками лишень зрідка стрічка або дві, а деякі проповіді я закреслив і написав на ту саму тему“. Друкувалося сього видання 2400 примірників. З листа з 21 січня 1861 р. довідуємося про повість Уляна Терентівна і Өеклуша і про їх прототипи. Перша — дійсна особа, яку Куліш неспіонував до смерті її в р. 1859; Өеклуша — „жива хроніка його дитинства“. Дуже цікавий лист від 9 марта 1861 р. про похорони Шевченка в Петербурзі, про те, як Куліш сказав промову узявши за тему „свободу мысли та ідею народности і висловляв ся так рішучо, як у невеличкому колі близьких людей“. Великоруси були ще більш задоволені його промовою, як Українці. „Вони ніяк не уявляли собі, щоб на українській мові можна висловлювати ся з такою гідністю про високі речі. Тут стояли вороги мої Панаїв і Некрасів, але й вони хвалили мою промову нашими спільними знайомими“. Окрім Куліша говорили ще Білозерський і Костомарів — „особи, які потерпіли з Шевченком разом за чесність переконань“. Потім промовляв оден Поляк від польської нації, „яка за посередництвом вищих унів шукає з нами злагоди, віддаючи належну повагу нашому поетови“. Далі читали вірші на мові українській. Решта промов по українськи і російськи була вже на кладовищі. Студенти несли труну, яка противно столичньому звичаєви була відкрита. Віко несли осібно. Поет був весь укритий лавровими вінками. „Князе просять перевезти його останки на Україну, беручи на себе усі видатки; а тут теж зібрали більш тисячи рублів на ту-ж ціль. Коли тільки уряд не стане на перепоні, то переносини останків Шевченка будуть триумфальним ходом через українські міста та села“.

В листі з 3 січня того-ж таки року Куліш згадує, що він „узяв на себе перекласти „Положеніє о крестьянахъ“ на українську мову і от через що сїжу в Петербурзі“. Ся дуже важна справа і всі її перипетії виявили ся, як мені відомо, лишень в сім році і виставля-

ють Куліша в досить несприятливу світлі: показуєть ся, що сам уряд звернув ся до Куліша з проханням перекласти вироблені норми про увільнення в кріпацтва селян, і Куліш сей переклад зробив, але через те тільки, що уряд просив змінити деякі вирази (терміни) в його перекладі, він уперто обставав на своєму і не дав дозволу на друкування свого перекладу. Незабаром усі подробиці про сю справу мають побачити світ, і тоді ясніше можна буде уявити собі, яку роль відіграв в цьому дуже важному ділі Куліш.

В відділі „Бібліографическія рѣдкости“ (ст. 51—54) знаходимо дві дрібні замітки А. Соболевского: I. Київський печатний лист в р. 1683 — про одно лубочне видання Києво-печерської лаври („О страстѣхъ Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, коль много пострада наченъ отъ вертограда и до положенія Генсинаискаго во гробѣ“) в р. 1683. Досі вправних вказівок на сі київські плякати і зошити релігійного змісту ми не мали. II. Маловідомий твір І. Галатовского, — поданий точний заголовок і передмова зєрідкої брошури І. Галатовского „Rycerz prawoslawno-katolickiej cerkwi“. Приміриник в московській Друкарській бібліотекі, N 4220—1. *V. Доманицькій.*

Rozprawy akademii umiejętności, wydział filologiczny, t. XXXIII—XXXV. I, t. XXXVI—XXXIX (серія II т. 18—24), Краків, 1901—1904.

Rozprawy akademii umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny, t. 45—6, Краків, 1903—4.

Цікавійші для нас статі в попередніх томів фільольогічної збірки краківської академії занотували ми в т. XLIII; тепер коротенько, для браку місця, вивотуємо теж само з дальших. Ближше інтересні для нас тут тільки: праця Гека про Шимоновича, котрої перша частина (т. 33) була вже обговорена у нас (т. 48), а друга (т. 34) буде мабуть незадовго також обговорена осібно, та простора студія Віндакевича про народній театр в давній Польщі (т. 36). Дальший інтерес мають розвідки про середновічне письменство польське Брікнера і Добжицкого (т. 33), Брікнера про польські езопи (т. 34), про польські псалтирі до пол. XVI в. (ib.), про словарі польські (т. 38), Віндакевича про літургічну драму в середнов. Польщі (ib.), і розкішно видана, в численних ілюстраціях, опись паяток і старинностей Дуклі Ем. Свѣйковского в т. 35 (автор нас замір подібним способом оглянути деякі паятки інтереснійші для нас — бердичівський бернардинський кляштор і ровенський замок, але чому тут, а не в виданнях комісії до історії штуки?). Загальнійший інтерес можуть мати статі: Шнайдера про грецьку освіту в V в. перед Хр. (т. 33) і по історії орфіки (т. 39), Кавчинського про Амора і Псіхею в старо-французькій поезії (т. 34 і 39), Фіалка про Іоана Аргіропула (т. 36).

Останні томи історичного збірника академії не принесли праць спеціально цікавих, але за те в них кілька посередньо інтересних і для нас: замітки Кентшинського до польсько-прусських відносин (т. 45), простора студія Кутшеби про початки й розвій уряду старости (ib.) і причинки до історії джерел польського права Бальцера (т. 46). Поза тим: розвідки С. Закшевського про римську базиліку св. Климента і бенедиктинський монастир на Авентині (т. 45) та про зв'язки польської династії з Еццонідами, С. Кентшинського про Гервазія Тільбюрійського і Бунка про середньовічні норські мапи (т. 46). **М Г.**

Видання й статі обговорені в сім томі:

- Протоколи, журнали и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта, 1726—1730 гг., т. I—VIII, 1886—1898.
 Бунаги кабинета министровъ императрицы Анны Іоанновны, 1731—1740 гг., I—VI, 1883—1904.
 I. Szaraniewicz — Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy. Brodyer Bezirk in Galizien, 1901.
 В. Сизовъ — Курганы Смоленской губернии, 1902.
 Е. Рѣпинъ — Исторія искусства и русскія худож. древности, 1902.
 П. Владиміровъ — Древняя русская литература Киевскаго періода XI—XIII вѣковъ, 1902.
 В. Истрищъ — Изъ области древне-русской литературы, 1903.
 А. Соболевскій — Мученіе св. Аполлинарія Равенскаго по русскому списку XVI вѣка, 1903.
 — Мученіе св. Анастасіи Римлянки и Христофора по русскому списку XVI в., 1903.
 Ө. Покровскій — Новый списокъ Слова Давида Заточника, 1903.
 S. Kutrzeba — Handel Krakowa w wiekach średnich, 1903.
 — Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich, 1903.
 — Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, z lat 1354—1505, 1902.
 N. Jorga — Relatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, 1900.
 — Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe, 1900.
 М. Довнаръ-Запольскій — Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, I, 1901.
 L. Boratyński — Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, 1903.
 А. Войтковъ — Іовъ Василевичъ, епископъ переяславскій и участіе его въ церковно политической жизни Польской Украины, 1903.
 А. Будиловичъ — Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси, 1904.
 М. Пачовскій — Похоронный обряд на Руси, 1903.
 Ludwig Mynek — „Konik“, „Turon“, „Miś“, „Koza“, „Bokkus“ (Thiercultus in Galizien), 1903.
 А. Зайберт — Гельція стінна карта Австро-Угорщини.
 Читенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, XVI, 1902.
 Rozprawy akademii umiejętności, wydział filologiczny, 1901—4.
 Rozprawy akademii umiejętności, wydz. hist.-filozoficzny, 1903—4.

	Корек
Збірник філософичної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I, нап. О. Кониський, 3—, на ліпшій папері 4'00, в оправі	5'00
" т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народно словесність і письменство, т. I. 3'00, на ліпшій пап.	4'00
" т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3'00, на ліпшій папері	4'00
" т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II., нап. О. Кониський	4'00
" т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський	5'00
" т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4'00
Збірник історично-філософичної секції т. I: Ігорин України-Руси, нап. М. Грушевський, 7'50, в оправі	8'50
" т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2'00, на ліпшій папері 5'00, в оправі	6'40
" т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5'00, в оправі	6'40
" т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Русі XVIII—XIX в.	4'00
" т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4'50, на ліпшій папері	5'50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3— т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2'00
"Зоря" письмо літературно-наукове р. II, V по	6'00
" " " " " р. VI, IX по	10'00
" " " літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12'00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Русі	2'40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народності, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4'00
т. III, і IV. Д. Гловайський — Княжий період України-Русі	6'80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шарапович — Монографії до історії України-Русі	3'00
т. VI. Антонович Вол. і Гловайський Д. — Історія великого князівства литовського	3'20
т. VII. Іван Линиченко: Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV в.	2'20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI—XVIII вв.	2'00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12'80
XIII. " Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	3'20
XIV—XVI. " Руїна	8'40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепиці, В. Антонович	6'60
Останні часи козаччини на Правобережі	3'60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII в.	3'00
XX. Шульгин — Начерк Колівищини	5'00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII ст.	5'00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	4'00
Вігнем Даж. Історія політичної економії	0'60
Кавці Кароль, Народність і її початки	0'70
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	1'20
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	0'25
Карев М. Філософія історії	0'60
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0'45
Коняський О. Листи про Ірландію	1'00
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	2'00
" Письмо до ред. Колокола	1'70
Кримський А. Муусулманство і його будучність	0'60
Левинський Нечуй І. — Сьвітгляд українського народу	7'00
Левинський К. Др. — Німецько-руський правничий словар	1'00
" Руська Правда	12'00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16'00, повні річники 1899—1903 по 16'00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у поне-редніх книжках статей	0'30
Лисавь Ф. Про суть конституції	0'36
Масарик Т. Идеали гуманности	11'00
Матеріали до українсько-руської етнології т. I і III.	22'00
" т. II, IV—V і VII (містить монографію проф. Шухевича про Гуцулів)	

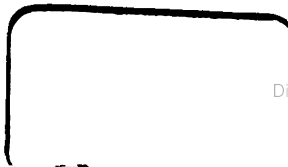
	Корек
Миколайвич Я. — Опис каменецького повіту	2-00
Міцкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями	0-46
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури т. II. 6-00, т. III. 8-00, т. IV	2-00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3-00
Олехнович В. Раси Європи	0-70
Онишевич Г. — Руська бібліотека т. III	3-00
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні	4-00
„ т. II і III. Апокрифи новозавітні по	5-00
Павлик М. — „Про читальні”	1-00
„ М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон, автобіографія і спис творів	4-00
„ Якуб Іаватович	1-00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6-00
„ Словинська держава перед двома тисячами літ	0-20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0-70
„ Скандинавщина в давній Русі	0-40
„ Слово о полку Ігоревім	1-60
Партицький О. Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2-80
Правнич часопись, річник IV—V по 6-00, VI, VII — X по	2-00
Правнич бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	4-00
Правнич і економічна часопись, т. I—III по 3-00, т. IV—V і VI—VII по	4-00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4-00
„ з р. 1878 2-00, річн. XIII з доповненем	3-00
Пулюй І., Непропаша сила	0-20
„ Нові і перемінні звіди	0-16
Раковський І., Вік нашої землі	0-10
„ Вулкани	0-30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1-00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0-80
Сеньобб Ш., Австрія в XIX ст.	0-80
„ Міжнародні революційні партії	0-40
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності	1-00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2-40
Студинський К. Др. — Лірники, студия	0-40
„ Пересторога, історично-літературна студия	2-00
Тей Г., Філософія штуки	1-00
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0-30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	2-00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3-00
„ Київська Козачина 1855 р.	0-10
„ Маруся Богуславка в укр. літературі	2-00
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	0-30
„ Розвій астрон. поглядів	0-46
„ Розвій поглядів на лихву	0-30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6 00, II, 4-00, IV, 3-00, оправні о 1-20 дорожні.	13-00
Уманець і Снілка — Словар російсько-український т. I—IV	1-30
Феррієр Е. Дарвінізм	2-00
Флямарион К. Про небо	0-60
Франко Ів, Нарис історії філософії	0-40
„ Наші коляди	0-40
„ Іван Вишенський	2-00
„ Про пащину і її знесенє 1848 р.	0-60
„ Хмельницина 1648—9 р. в сучасних віршах	2-00
„ Слово о Лазаревѣ воскресені	0-50
„ Апокрифічне євангелія Псевдо-Матвія	0-30
„ Шевченко героєм польської революційної легенди	0-40
Целевич Ю. Др. — Історія Скату Манявського	2-40
Целевич О. Причинки до зноси П. Дорошенка з Польщею	0-40
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	1-00
Шурат Червеча республіка на Афоні	0-20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0-20

**DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARD**

PRINTED IN U.S.A.

23 520

